नं॰ — ५२१६

पुस्त॰ नाम— वाजसनेयी प्रातिशाख्य भाष्यम्

कर्तृनाम॰— श्री कात्यायनः
" उवटः

पत्र॰ सं॰ — १५३ सम्व॰ ९

विषय: संहिता ब्राह्मणं

वाजसनेयि शान्तिपूजाख्यभाष्यम्

५२१६

5216

F. 2/53

नम्बर ५२२६

पत्रे ९५८

श्लोक ३३००

पत्रे॰ १५८३

प्रा॰
शा॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ जयादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये १ स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः १ स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः संस्कारो लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः तयोः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि विषये इति यमोऽधिकृतो वेदितव्यः प्रतिज्ञासूत्रमेतत् प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था॰ लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् २ लोके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्वकत्वात्प्रयोजनपूर्वकत्वादस्मिन् शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं प्रयोजनपूर्वकत्वम् कथं प्रयोजनपूर्वकाणां शब्दानां नियमो न क्रियते आह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य देवदत्तकर्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशुक्लद्रव्यकर्मिका दण्डकरणिका अभ्याजनक्रिया अभिप्रेता स एवैत

द्वाके ब्रवीतित्सर्वः अतोऽर्थपूर्वकत्वे लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे सत्यर्थाभावे नोच्चा
रणं लौकिकानां शब्दानाम् छन्दसि पुनरहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतिचोदनात् अतः
सदाकाले छान्दसानामभ्यासः क्रियाविधीयते पुरुषस्याभ्युदयार्थम् अनन्तद्विषयपवस
रसंस्कारयोर्नियममारभ्यते न लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात्० न समत्वात् ३ नकारः प्रतिषे
धवाच्युभयत्र संबध्यते काकाक्षिवत् तेनैतत् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युद
यहेतुः किं तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात् तुल्यत्वाच्छब्दा
नाम् यथैव वैदिकास्तथैव लौकिकास्तथैव तेषामर्थोऽपीति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वरर
संस्करणमभ्युदयहेतुरित्येतन्न समत्वात्. स्वाध्यायाम्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ४ आम्नायो

प्रा॰ वेदस्तस्य धर्मे आम्नायधर्मः आम्नायधर्मो विद्यते यस्य शाखाग्रामस्य स आम्नायधर्मी तस्य भा
शा॰ व आम्नायधर्मित्वम् तस्मादाम्नायधर्मित्वात् भवेद्वा छन्दसि शाखानां स्वरसंस्कारनि
२ यमोऽभ्युदयाय महते केन मन्त्रदाम्नायधर्मित्वेनाम आह आम्नायः क्रियार्थः तथार
था ब्राह्मणे विध्यर्थवादरूपम् मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः मन्त्रेण
स्मृते कर्मे कर्तव्यमिति नियमार्थं वचनम् मन्त्रस्य यदि मनागपि स्वरतो वर्णतो वा हानि
र्भवति प्रत्यक्कर्मासमृद्धिः न केवलं कर्मासमृद्धिः किन्तर्हि दुरिष्टहेतुकः प्रत्य
वायः स्यात् उक्तञ्च मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वा
ग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दुःप्रयुक्तमन्त्रविषयो नि

न्तार्थवादः तथात्राप्याप्यविषयः फलार्थवादोभवति घृतकुल्यामधुकुल्याः पितॄंस्तथा
अभिवहन्तीति नतुलौकिकशब्दविषयमीदृक्किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयो
श्छन्दसिनियमोमहोदयइति यत्तत्र ५ एवंस्वरसंस्कारौछन्दसिविषयेप्रतिष्ठातौ
छन्दोविषयेमहोदयाविस्तरवत्पार्थ्येऽधुनाशब्दस्वरूपजिज्ञासाविषयेदमाह॰ यत्तत्र
जायतेशब्दस्यकारणभूतंतत्तवक्ष्यामइतिसूत्रशेषः वायुःखात् ६ वायुःकारणभू
तः शब्दस्यसचखादाकाशादुत्पद्यते॰ शब्दस्तत् ७ शब्दस्तदात्मकोवाद्यात्मकश्चार्थः सं
करोप ८ यदिवाग्वात्मकःशब्दःवायोः सर्वगतत्वेनात्मदाकालेसर्वत्रोपलब्धिः प्राप्नोतीत्या
शंक्याह संकरोपेति सम्यक्करणेनोपहितोवायुर्वैणशंखादिभिः शब्दोभवति॰ समस्ता

श्रा॰ शा॰ ३

तादीन्वाक् ९ योवायुः सम्यक्करणेनोरुपहितो वेणुशंखादिभिः शब्दी भवति स एव संघा
तादीन्प्राप्य वाग्भवति संघातः पुरुषप्रयत्नः स प्राग्दीयेषां स्थानादीनां ते संघातादयः
तान्प्राप्य वाग्भवति वर्णो भवतीत्यर्थः॰ त्रीणि स्थानानि १० संघातः पुरुष
प्रयत्न इत्युक्तम् अथ पुनः संघातप्रादिभूतौ येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थाना
नि वायोर्भवन्ति उरःकण्ठशिरआत्मकानि शरीरे॰ द्वे करणे २ ११ संहृतविहृता
खे वायोर्भवतः शरीरात् १२ ये एते करणे संहृतविहृता खे यानि च त्रीणि स्थानानि
शरीराद्वायोर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्टाद्वक्ष्यति स्थानकरणानि तानि
मुखस्थानानि अत एवमाह शरीरादिति॰ शरीरम् १३ एवमनेन प्रकारेण शरीरा

द्वायुर्निर्गच्छन् ककारादिवर्णविशेषव्यक्तिशरीरमापद्यते॰ शरीरे १४ किं शरीराद्वायुर्नि
र्गच्छन्मात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते नेत्याह शरीरे शरीरैकदेशे मुखाग्राग्रो वायुर
स्ताल्वादिस्थाने भूतिषक्तः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते॰ तेषांश्
समूहात्स उदयैस्त्रैकाल्यम् १५ तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां संबन्धितः समूहात् स
उदयन् वायुरुज्जृम्भन् त्रैकाल्यमभिपद्यते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिकालम् त्रिका
लमेव त्रैकाल्यं स्वार्थे ष्यञ्. त्रिकालसंबद्धमर्थजातं भवद्भूतं भविष्यत्संबद्धमर्थजा
तं वायुर्वर्णीभूतः पदवाक्यैरभिपद्यते त्रिकालसंबद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरू
पेण प्रकाशको भवतीत्यर्थः वायोरियं विभूतिर्या त्रयी विद्येति॰ ओंकारः स्वाध्या

प्रा॰
शा॰
४

यादौ १६ यतन्नित्यमेवमादिनावायुः पदवाक्यरूपेण सर्वं प्रकाशयतीत्युक्तम् अ
धुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओंकारः स्वाध्यायादौ कर्त्तव्य इति सूत्रशेषः तथा चाह
मनुः ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य
ते इति॰ ओंकाराथकादौ १७ ओंकारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेवं तत्तुल्यफलाय
शब्दापीति सूत्रार्थः तथा चोक्तम् ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणः पुरा कण्ठं भित्त्वा विनि
र्यातौ तेनेमौ मङ्गलावुभौ॰ ओंकारं वेदेषु १८ एवमयमत्र तन्त्रेण ओंकाराथशब्दयोः स्वाध्या
यादावविशेषेणोच्चारणमुक्तमनेन सूत्रेण व्यवस्था क्रियते ओंकारं वेदेषु प्रयुञ्जीतेति सू
त्रशेषः ।० अथकारं भाष्येषु १९ भाष्येषु ग्रन्थेषु अथकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः प्रय

तः २० प्रयतःशुचिरुच्यते पादशौचाचमनाशुचिरधीयीतेत्यर्थः० शुचौ २१ शु
चौविविक्तदेशेधीयीत उक्तञ्चद्वावेववर्जयेन्नित्यमनध्यायौप्रयत्नतः स्वाध्यायभूमिंर
श्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिंद्विजः १ इष्टम् २२ अभिरुचितमासनमासीतः अनुग्रा
ष्य २३ हेमन्तमन्तमग्राप्यग्राअग्रास्वत्नर्थे प्रहरेधीयीत० योजनान्नपरम् २४ अधीयानोयोज
नात्परमध्वानेनगच्छेत् भोजनमपुराश्च स्निग्धम् २५ मधुररसप्रायंघृतप्रायंचान्नंभु
ञ्जीत० वर्णदोषविवेकार्थम् २६ अकारादयोवर्णाः तेषांदोषाः तेषांविवेचनाय
नानाकरणाय तद्यथा त्रिमात्रिकस्यस्वरस्यद्विमात्रता० द्विमात्रिकस्यमात्राकालता अ
ननासिकस्यस्वरस्यैकदेशरक्तता यथा महाँइन्द्रइति तथाव्यञ्जनानामनेकप्रकारादो

प्रा॰ णाः संभवन्ति प्रथममपिवक्ष्यामि उष्णाम्भः पत्न्रमेशुयमापतिर्दोषइति॰ तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टय
प्रा॰ समासाः शब्दमयम् २७ यत्किञ्चिद्वाङ्मयमुपलभ्यतेत्रयीलक्षणेनतत् तिङ्कृत्तद्धितचतु
५ ष्टयसमासाः तिङः खल्वप्याख्यातकाभवन्ति पचतिपठतीत्येवमादयः कृतः कर्त्ताकारक
इत्येवमादयः तद्धिताः आग्नेयः सारस्वतइत्येवमादया चतुःप्रकाराः समासाः अव्ययीभा
व तत्पुरुषद्वन्द्व बहुव्रीहयः अव्ययीभावोयथा समंभूमि उपरिनाभि तत्पुरुषोयथाप्र
जापतिः द्वन्द्वा द्वन्द्वोयथा इन्द्राग्नीमित्रावरुणौ बहुव्रीहिर्यथा शुद्धवालः सर्वशुद्धवालः॰
तांवाचमोङ्कारंप्रह्वामः २८ तिङ्कृत्तद्धिचतुष्टयसमासलक्षणांतामित्थंभूतांवाचम् ॐ
कारंप्रह्वामः ॐकारेणवाचः पुत्रः सप्तर्षिः सत्वाध्यायादावुच्चारणेनसर्वांमातरमर्थंनोग्रन्थ

तस्य कथयिष्यति अतः स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्यः द्विकर्मा च प्रवृत्तिर्यतः अतो वाक्यस्य हि
ओंकारशब्दे वद्वितीया माणवकं पन्थानं पृच्छतीति यथा । अथ शिक्षाविहिताः २५ अथे
त्ययं शब्दो विशेषाधिकारार्थः शिक्षाविहिताः स्थानकरणप्रयत्नादयोऽभिधीयन्ते एतदुत
रमधिकारद्वयानुवृत्तिर्द्रष्टव्या स्वरसंस्कारान्वृत्तिः शिक्षाविहितान्वृत्तिश्च । सवनक्रमेणोरः
कण्ठभ्रूमध्यानि २६ अथ यस्माडङ्केऽसंख्यातादीन्प्राध्यवाकत्तस्मात्त्रीणि स्थानानि ननु कतमानि त
नीत्युक्तम् २७ उक्तशिक्षाप्रक्रमात् त्रयाणां यैर्णोच्यन्ते सवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि प्रातःसव
नमाध्यन्दिनतृतीयसवनक्रमेणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि त्रीणि स्थानानि वायोर्भवन्ति । आया
ममार्दवाभिघाताः २८ एवमेव वर्णस्योच्चार्यमाणस्य त्रयो विकाराः शरीरस्य पर्यायेण भवन्ति

प्रा॰ आयामसमाद्देवाभियाताः आयामोनामऊर्ध्वगमनंशरीरस्य मार्दवंनामायोगमनंगात्राणाम्
शा॰ अभियानस्तिर्यग्गमनंगात्राणाम्॰ उच्चनीचविशेषः १२ योयत्रामाभियातः सउच्चनीचवि
८ शेषः उच्चनीचाभ्यामभिनिवर्त्यन्ते यत्वशरीरस्यप्रयत्नेनयेनिवर्त्यन्तेषामुपरिष्टात्संज्ञा
वक्ष्यति उच्चैरुदात्तइत्येवमादिना॰ अथाख्याः समाम्नायाधिकाः प्राग्रिफितात् १३ अथ
शब्दोमङ्गलार्थः आख्याः संज्ञाः समाम्नायाधिकाः वर्णसमाम्नायेवक्ष्यति अथातोवर्णसमा
म्नायव्याख्यास्यामइतितस्मादधिकाः प्राग्रिफितात्रिफितसंशब्दनात्प्राक् वक्ष्यतिविसर्जनी
योरिफितइतितस्मात्प्राक् उपलक्षणार्थमेतत् परिभाषाप्यत्रभविष्यति तथा ह्रस्वग्र
हणेदीर्घस्यापिग्रहणीयात् प्रथमग्रहणेवर्गमिति॰ उपदिष्टावर्णाः १४ वर्णसमाम्नाय

येकथितावर्णाः तद्यथा किंतिखितिगितिचितिङि तिकवर्गः अथवा येपदेषूपदिष्टा
वर्णास्तएवप्रत्येतव्याः अन्यद्वचनाद्भविष्यति तद्यथा इषेत्वा अत्रसंहितायामपिनवर्णा
न्तरम् वचनात्संहितायांविकाराभविष्यन्तितास्तत्रैवव्रक्ष्यामः अथवा पदेषुसंख्योपदि
ष्टावर्णाःकर्तव्याः तद्यथा इषेत्रिवर्णंपदम् त्वाद्विवर्णंपदम् ऊर्जे पञ्चवर्णंपदम् उ
क्तञ्च स्वरोवर्णोक्षरंमात्राविनियोगोर्थएवच मंत्रंजिज्ञासमानेनवेदितव्यंपदेपदेइति॰ अ
थाहवर्णात्पूर्वउपधा २५ अन्तेभवोन्त्योवर्णः ककारादिः अन्त्याद्वर्णात्पूर्वउपधासंज्ञोभव
ति तद्यथा महान्इन्द्रइति अत्रनकारस्याकारउपधासंज्ञकः संज्ञाकरणेप्रयोजनंवक्ष्ये
ति अनुनासिकउपधाप्रागन्तस्यायाइति॰ निर्देशइतिः २६ वर्णोनोनिर्देशइतिनाभवतीत

प्रा॰ शा॰ ७

यथा किति खिति गिति घिति ङिति कवर्ग इति कारेण च ३७ कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो
भवति तद्यथा यकारवकारयोर्ज्ञीस्त्यपद इति । अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ३८ अका
रव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति यथा ककारपकारयोः सकारमिति
व्यञ्जनस्येति किम् अकार इकार उकार इति । रयफेन च ३९ रः रेफस्य फेन च निर्दि
श्यते यथा रेफ ऋवर्णयोर्वित चशब्दादितिनाच यथा यिति रिति लिति विति । स्वरैरपि
४० स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा नचयोः शम् तथयोः समिति । नानुस्वारस
मविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ४१ वक्ष्यति अनुस्वारः तथा कंखंगंघं इति य
माः तथा अः इति विसर्जनीयः तथा ᳵक इति जिह्वामूलीयः ᳶप इत्युपध्मानीयः एतेन कार

७

प्रत्ययेनानिर्दिष्टत्वाः यथा अनुस्वारऽसोम्समकारइति अनुस्वारस्यस्वशब्देनैवनिर्देशः
तथा ऊष्मभ्यः पञ्चमेभ्यश्चमापतिर्दीर्घइतियमस्यस्वशब्देनैवोपादानम् तथाविसर्जनीयस्य
विसर्जनीयइति तथाजिह्वामूलीयोपध्मानीयौशाकटायनइति॰ दन्त्यस्यमूर्द्धन्यापत्ति
न्नेतिः ४२ दन्त्यमूर्द्धन्यभावोनतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चति परिषिञ्चति संज्ञाकर
णे प्रयोजनेखिनिचानतेरित्यादि॰ समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः ४३ समानसे
केस्थानेकरणमास्यप्रयत्नश्चयस्यसएवमुच्यते योयस्यवर्णस्यसमानस्थानः समानकरणः
समानमुखप्रयत्नः सतस्यसवर्णसंज्ञोभवति तद्यथा अश्वर्ध्ययतु माध्वर्ध्ययतु तवश्रयम्
तवायऽसोमः त्वचिरव त्वचीवहृतनम् अभिइन्धताम् अभीन्धताम्मखे मनुउजेषम् मनू

प्रा० नेष्वैवाजस्य अनुज्झयनाम् अनज्झयनाम् ऋकारऌकारयोरपि सवर्णे दीर्घत्वमेव भवति
शा० यथ्वृदा ऋणं ऌस्य सिध्यते संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सि० सवर्णे दीर्घमिति०
सिमादिनोऽष्टौ स्वराणाम् ४४ वर्णसमाम्नायस्यादौ अष्टानां स्वराणां सिम् संज्ञा भव
ति अष्टाविति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठी बहुवचने द्रष्टव्यं स्वराणामिति सामानाधिकरण
ण्यात् यथा अआइईउऊऋॠ वर्णसमाम्नाये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इह तु तेषां ग्रहणं न सं
भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रा हि स्वयमेव वक्ष्यति सर्वेमप्लाः इत्यलाञ्जी इत्थावी इति
ति त्रिमात्राणि चेत्यादिना सर्वदीर्घत्वं च संज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च सर्वदीर्घत्वम
कारान्तानां च संभवति अतःप्लुतान वक्ष्यन्ते संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सि० स

8

वर्णे दीर्घमिति। संध्यक्षरमपदम् ४५ स्वराणामित्यनुवर्तते स्वराणां यत्परमक्षरं तत्संध्य
क्षरसंज्ञं भवति संध्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा पक्वो यव इति संध्यक्षराणि परा
णीत्यर्थः नातिचत्वारि द्विमात्राणि गृह्यन्ते तद्ग्रहणस्यापि प्रयोजनाभावात् प्रयोजना
र्थं च संज्ञा परिभाषाः क्रियन्ते अतो द्विमात्रा एव गृह्यन्ते न सर्वाणीति वर्णसमाम्ना
येन सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव नत्र हि एतावन्तो वर्णाः संभवन्तीत्येतदेव
ख्याप्यते अन्यत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्यवन्त एवोपदिश्यन्ते
तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं संध्यक्षरमयवायावमिति अकंको भावी ४६
स्वराणामित्येव कंठ्यो अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वरा भाविसंज्ञा भवन्ति तद्यथा इईउऊ

प्रा॰
शा॰
५

ऋॠऌॡएऐओऔ संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भावुपधस्य रिहि सर्जनीय इति॰ व्यञ्ज
नं कादि ४७ ककारादिर्यद्वर्णजातं तद्व्यंजनसंज्ञं भवति किंनिखितिगितिथितिडि
निदित्यादि अंशुस्त्वस्मारयन्तरन्नम संज्ञाकरणे प्रयोजनं व्यञ्जनमर्द्धमात्रेत्यादि॰
अनन्तरः संयोगः ४८ अनन्तरमव्यवहितं व्यंजनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं भवति
तद्यथा पक्ष्म किनिकिनिविति अक्ष्णः शितिशितिविति संज्ञाकरणे प्रयोज
नं वक्ष्यति स्वरात्संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्रेति १० स्पर्शोष्ठवसंख्या ४९ ककारा
दयः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समाम्नाये स्पर्शसंज्ञा उक्ताः तेष्ठवर्गेष्ठसंख्यासान्तव्याऽवस्य
ति असंस्थाने मदिद्वितीयः शौनकस्य पञ्चममिति परिभाषासूत्रमेतत्

५

द्वौद्वौप्रथमौजित् ५० स्पर्शेष्वेवसंख्येतिपरिभाषितमेव अनन्तरस्याः परिभाषायाः इ
होपस्थानम् द्वौद्वौप्रथमौवर्णौवर्गेजित्संज्ञौवेदितव्यौ यथा कखचछटठतथपफ सं
ज्ञाकरणेप्रयोजनम् लुङ् मृदिजित्परइति ऊष्माणश्चहवर्जम् ५१ ऊष्माणश्चजित्सं
ज्ञकाभवन्तिहकारंवर्जयित्वा तद्यथा शषसाः चशब्दात् द्वौद्वौप्रथमौवर्गेवृत्तेजिगे
कखचछटठतथपफयतेत्रयोदशवर्णाजित्संज्ञावेदितव्याः० मश्च ५२ मत्संज्ञकाश
षसाभवति चशब्दाज्जित्संज्ञकाश्च शषसेष्वेवमत्संज्ञायथास्यादितिपृथग्योगकरणम्
मत्संज्ञायाःप्रयोजनंलङ्मुदिजित्परइति० विशेषः ५३ कृतसंज्ञकेतरवचनःशेषशब्दः शे
षोयोवर्णराशिः स्वपिसंज्ञोभवति तद्यथा वर्गाणामन्तराश्च यरलवहकारश्चेतिविंशति

प्रा॰ शा॰ १० वर्णोपि संज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् रेफश्च स्वरे यथाविति। द्वितीयचतुर्थयोः सो
ष्माणः ॥ ४ ॥ द्वितीयाः खछठथफाः चतुर्थाः घझढधभा एते दशवर्णाः सोष्मसंज्ञा
भवन्ति इहत्यासां संज्ञानां शास्त्रे संव्यवहारो नोपलभ्यते पूर्वाचार्यसंज्ञा ता वेदितव्याः
शिष्यसंव्यवहारार्थाः शिष्यास्ताभिः संव्यवहरेयुरिति पूर्वाचार्यसंज्ञानुकथनमस्मि
न् शास्त्रे मङ्गलार्थञ्च पूर्वाचार्यशास्त्रकीर्त्यपरिणाशार्थं वा यद्वा यथा एते वर्णा
10 नित्या एवमेता अपि संज्ञा नित्या एव एवं च कृत्वा सर्वशास्त्रेष्वेता एव संज्ञा उपलभ्यन्
ते द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा यकारादीनाम
न्तस्थसंज्ञा आभिः संज्ञाभिर्व्यवहरतां पर्मो भवति यद्वा नैव संज्ञा किन्तर्हि वर्ण

स्वरूपमनेनसूत्रेणकथ्यते ऊष्मावायुः ऊष्मणासहवर्त्तन्तइतिसोष्माणः अतिशया
र्थेवचनं महाप्राणाइत्यर्थः अतएवैषांसंयोगपीडनेवायुर्न्निर्गच्छतीतितन्निवारयेत्
यथा दह्ना दकारोयकारप्रकृतिर्यमः नकारइतिसंयोगः अत्रयकारप्रकृतित्वात्
यमस्यपीडनेऊष्मानिष्क्रामतितंसंवारयेत् तदात्मकत्वात्तस्यवर्णस्याचार्य्यैरपिय
मस्यस्फोटनेदोषंवक्ष्यति ऊष्मभ्यः पंचमेषुयमापत्तिर्द्दोषइति स्फोटनंचकका
रवर्गेचास्पर्शाइति॰ अमात्रस्वरोह्रस्वः ५५ अकारमात्रस्वरोह्रस्वसंज्ञोभवति
तद्यथा अइउऋऌ संज्ञाकरणेप्रयोजनंवक्ष्यति अतःस्वात्तरोह्रस्वपूर्वोप्यर्द्ध
मात्रापूर्वोवार्द्धमात्रेति॰ मात्राच ५६ मात्राचयत्रश्रूयतेतत्रअकारकालः मात्रस्वः

प्रत्येतव्यः ह्रस्वो मात्रेति पर्यायविपर्ययः॰ द्विविस्तावान्दीर्घः ५७ ह्रस्वात्तद्विगुणका
प्रा॰ लोवर्णो दीर्घसंज्ञो भवति यथा आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ इति संज्ञाकरणे प्रयोजनं दी
शा॰ र्घो दर्यमात्रापूर्वो चाप्यर्द्धेति प्लुतस्त्रिः ५८ ह्रस्वात्त्रिगुणकालः प्लुतसंज्ञो भवतीति यथा आ
११ ३ ई३ ऊ३ ऋ३ ऌ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणे प्रयोजनं प्लुतमिताविस्यादि व्यञ्जन
मर्द्धमात्रा ५९ कादीन्व्यञ्जनसंज्ञां कृत्वा व्यञ्जनं कादीति अणुनातस्यार्द्धमात्राकालतो
च्यते यथा आङ् अत्यङ् ङकारवर्द्धमात्रौ॰ तदर्द्धमणु ६० अर्द्धमात्रार्द्धमणुसंज्ञं भ
वति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् मात्रार्द्धमात्राणुमात्रावर्णापत्तीनामिति॰ परमाणव
र्द्धाणुमात्रा ६१ अर्द्धाणुमात्रा परमाणुसंज्ञं भवति॰ स्थाने ६२ अधिकारेण वर्णानास्था

॥

नशब्देनोच्यते यदितदूर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्थाने इत्येवं तद्वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमे
तत्० ह्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रतीयात् ८३ ह्रस्वस्य वर्णस्य ग्रहणे दीर्घप्लुतावपि वर्णौ
गृहीतौ द्रष्टव्यौ परिभाषेयम् अनाधिकारार्था प्रथमग्रहणे वर्गम् ८४ वर्गादौ प्रथ
मवर्णग्रहणे वर्गं जानीयात् परिभाषेयम्० कुः जिह्वामूले ८५ ऋॠऋइ त्रयः जि
ह्वामूलीयः कवर्ग इत्येतेन वर्णा जिह्वामूलस्थानाः० इचशेयास्तालौ ८६ इईईइ इति त्र
यः चवर्गः शकारयकारो यकार इत्येते यकारादश वर्णास्तालुस्थानाः० षटौ मूर्द्धनि ८७
षकारटवर्ग इत्येते षड्वर्णा मूर्द्धन्या द्रष्टव्याः० रो दन्तमूले ८८ रेफो दन्तमूलस्था
नः प्रत्येतव्यः० ऌतलसितादन्ते ८९ ऌऌऌइ यते त्रयः लकारः सकारस्त

प्रा॰
शा॰
१२

12

वर्गइत्येतेदशवर्णादन्त्याः ० उवोऽष्ठ्याओष्ठे ७० उऊऊ३ एतेत्रयः वकारओकारऊपध्मानी
यः पवर्गइत्येते एकादशवर्णाओष्ठ्याः अहविसर्जनीयाःकण्ठे ७१ अकारःमात्रिकोद्विमा
त्रिकस्त्रिमात्रिकइत्येतेत्रयः हकारविसर्जनीयौइत्येतेपंचवर्णाः कण्ठ्याःअत्येतव्याः ० अ
वर्णवच्च ७२ अहविसर्जनीयाःकण्ठेइतिअकारस्यमात्रिकस्यद्विमात्रिकस्यत्रिमात्रिक
स्यचकण्ठस्थानताउक्ता तथाकेषामप्येनेतिसमानकरणतात्रयाणामपि आस्यप्रय
त्नस्त्वभिधीयते कोसावास्यप्रयत्नोनाम संहततराविवृतताचअस्पृष्टतास्पृष्टताचईषत्स्पृ
ष्टताअर्द्धस्पृष्टताच इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संहतनास्यप्रयत्नअकारः विवृतास्यप्रयत्ना
इतरेस्वराः तथा अस्पृष्टास्यप्रयत्नाःस्वराः स्पृष्टास्यप्रयत्नाःस्पर्शाः तथाईषत्स्पृष्टास्य

प्रयत्नाश्चत्वारस्थाः अष्टे स्पृष्टास्य प्रयत्नाऽध्माणोस्त्रनुस्वारस्य अयमास्य प्रयत्नः शिक्षावि
द्भिरुक्तः इत्युच्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य संवृतास्य प्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्य प्रय
त्नयोर्हि मात्रिकत्रिमात्रिकयोः सदृशसावर्ण्ये तुल्यं न संभवतीति तदर्थमिदमारभ्यते सवर्णे
वच्च कार्यं भवति सवर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा सोमः आभूयोभर सोमा भूयोभर मात्वाः
अग्निः मातायिग्निर्हे नयीत् एवमन्यत्रापि सवर्णवत्कार्यं द्रष्टव्यम् ० एकारौकारयोः कर
एङोः पूर्वामात्राना लोष्ठयोरुत्तरा ७२ एकारस्यैौकारस्य च के च पूर्वा मात्रा अकारमात्रा उभयो
रपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्वे एकार इत्यर्थः तद्यथा अपचये इति द्वितीय
स्योत्तराऽोष्ठस्थाना द्वितीयस्योत्तरा ओकार इत्यर्थः तद्यथा अगोऽौ इति अत्र केचिदाहुः अकार

प्रा०
शा०
१३

स्यार्द्धमात्रायकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकारस्यार्द्धमात्रा ओकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा
चोक्तम् अर्द्धमात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति० यमानुस्वारनासिक्यानां ना
सिके ७४ चत्वारो यमाः अनुस्वारनासिक्यौ चेति षड् वर्णा नासिकास्थाना इति० मुखना
सिकाकरणोऽनुनासिकः ७५ मुखसहितया नासिकया क्रियत इति मुखनासिकाकर
णः मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेकवचनम् स्वराणाम
यैवैकल्पिकोयमः अन्तस्थानां रेवर्जितानां वाचनिकस्यायं यमः तद्यथा अनुनासिक
मुपधा प्रागन्तस्थायाः यथा मह्री २१इन्द्रः उत्तया मिस्त्रा २अग्रहम् येवावनस्पतीँ
रनु अग्नेकत्वाकतुं १ रनु अन्तस्थास्वभवति अन्तस्थानाममन्तस्थास्वनुनासिकोपरमे

13

स्थानम् संयौमि संवृपामि नैह्लीकम्मुणोप्रक्षेषमिति इतउत्तरं करणाधिकारो भ
विष्यति दन्त्याजिह्वाग्रकरणाः ७६ दन्त्याजिह्वाग्रेणक्रियन्ते तयथा तथेति॰ रश्च ७७
रेफश्च जिह्वाग्रेणक्रियते अन्यस्थानोपि॰ मूर्द्धन्याः प्रतिवेष्ट्याग्रम् ७८ मूर्द्धन्याः ष
कारटवर्गीयन्तो प्रतिवेष्ट्यजिह्वाग्रेणक्रियन्ते॰ तालस्थानामध्येन ७९ तालस्थाना इ
चशेयायन्तेजिह्वामध्येनक्रियन्ते॰ समानस्थानकरणानासिक्यौष्ठ्याः ८० ङकारो ना
सिक्यः सचनासिकास्थानः उवो ऽप्याओष्ठ्यः ओष्ठस्थानाः एतेषां यदेवस्थानं तदेव करण
म्॰ वोदन्ताग्रैः ८१ वकारुत्लओष्ठोसपिदन्ताग्रैःक्रियते॰ नासिकामूलेयमाः ८२ यमा
श्चत्वारोनासिकामूलेनक्रियन्ते यथा यज्ञः यांश्वन्तकार इति॰ जिह्वामूलीयान्तस्तारा हन्त

प्रा॰ शा॰ १५

मूलेन ८२ जिह्वामूलस्थानास्त्वन्तस्थास्वनुमूलेन क्रियन्ते यथा ऋक्सामयोः अ॰१४
नानेअ॰१ अ॰ः० कण्ठ्यामध्येन ८४ कण्ठ्यावर्णमध्येन हन्वोरेव क्रियन्ते यथा अहद्दति॰
प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाश्च चुञौ ८५ एवं तावदनेन वर्णानां स्थानानि करणानि-
चोक्तानि आस्यप्रयत्नश्चाभिहितान्तरा इदानीं ते सवर्णसंज्ञाउ॰ भूतत्वात् अधुना प-
दान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया भवन्ति चकारञकारौ व-
र्जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक् विराट् सम्राट् यत् तत् त्रिष्टुप् अ-
नुष्टुप् उत्तमा यथा प्राङ् प्रत्यङ् उदीचीन् समुद्रान् नम् यज्ञम् विसर्जनीयः ८६ विसर्जनी-
यः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः यम॰ स्वराश्च लृकारवर्जम् ८७ स्वराश्च पदा-

15

न्तीया भवन्ति लृकारं वर्जयित्वा यथा हीयाय अश्विना मित्रावरुणा स्वचिरिन्द्राग्नी
मधु अत्र वृषणावसू वसू देवि रूपे पृथिव्यै भूम्यै इन्द्रो अश्विनो एतानि स्वरान्ता
न्युदाहरणानि॰ एकारको ऽवग्रहे ७७ प्रथमोत्तमाः पदान्तीया इत्यनेन एकारः
पदान्तीयः प्राप्तः स्वरास्लृकारवर्जमित्यनेन अकारस्य पदान्तीयः प्राप्तः अत उभौ
पदान्तीयावावर्ज्येते अवग्रहे पदवसाने तथा वृषणावान् वृषणावसू पितृसदनात्पि
तृसदनम्॰ अन्तनासिकाश्चोत्तमाः ७८ वर्गोत्तमाः ङञणनमा अन्तनासिका भवंति
चकारान्तस्वस्थानापरित्यागद्वारेण नासिकास्थाने द्वितीयमेषामित्यर्थः वर्णस्वरू
पज्ञापनार्थमिदम् संज्ञार्थमित्यपरे॰ स्पर्शान्तस्वस्थानकरणाविमोक्षः ७९ स्पर्शान्त

स्वपदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः अन्येन प्रयत्नेनान्यस्माद् आरब्धव्यम् अन्यथा
प्रा॰ पदाद् द्वित्वं भवति यथथा ततनः तन्त्रोमित्रोवरुणः समन्योमि संयौमीदम
शा॰ गेनः अवसाने च ४१ समासोऽवग्रहेऽवग्राहो स्वरान्तानामपि पदानां स्थानकरणविमोक्षः क
१५ र्तव्यः यथा ते मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ऋकेऽउऽकेः अग्नयः ॰ प्रगृह्यम् ४२
प्रगृह्यमित्ययमधिकारः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रगृह्यमिति तद्वेदितव्यम् प्रगृ
ह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्यः स्वरे इत्यादि ॰ एकारेकारोकारा द्विवचनान्ताः ४३ एका
रईकारऊकारा एते द्विवचनप्रतिपादकाः सन्तः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति यथा एकारस्य
भवति हैइति प्रीऐइति यथा ईकारान्तस्य भवति उर्वीइति पृथ्वीइति यथा ऊकार

रान्तस्य भवति स्वहर्पते इति बाहू इति० ओकारश्च पदान्तेऽनवग्रहः ५४ ओकारश्च
पदान्ते वर्तमानोऽवग्रहवर्जितः प्रगृह्यसंज्ञो भवति यथा अध्वर्यो इति अध्वर्योऽअद्रिभिः
चित्रभानो इति इन्द्रायाहि चित्रभानो सुताः अनवग्रह इति किम् गोऽअह्वामिति गो अह्वम्
गोचानमिति गोचानम्० उकारोऽपृक्तः ५५ उकारोऽपृक्तः प्रगृह्यसंज्ञो भवति उकारोऽ
पृक्तो दीर्घमनुनासिकमिति वक्ष्यति एतेनेस्य रूपं भवति यथा ऊँ मन्वे तत्वाऽउ तत्वाऽ
उपतत् अपृक्त इति किम् न ईद्र योजान्विन्द्रते० चमू अस्मे त्वे एतानि पदानि प्रगृह्य
संज्ञकानि भवन्ति यथा चमू इति चमू सोममिन्द्र चमू सुतम् अस्मे इत्यस्मे इन्द्रोऽ
अस्मेऽ आरात् त्वे इति त्वे बन्धुस्त्वे रायः० मे उदात्तम् ५७ मे इत्येतत्पदमनुदात्तं चेत्प्रगृ

प्रा॰ ह्यसंज्ञं भवति यथा मे इति मे मेरायो मा वयम् उदात्त इति किं इममे वरुण॰ अमी
पद ४७ अमी इत्येतत्पदं चेत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा अमी इत्यमी यस्य वो मी राजा येषामी
शा॰ रोचने दिवः पदमिति किम् पदावयवस्य मा भूत अमी षाम्बित्रम्॰ स्वरोत्तरम् ४८ स्वरोत
१८ रसंज्ञो भवति यथा अइति इइति स्वरसंज्ञायाः प्रयोजनम् प्रागवर्णादेकीभाव इति व
16 क्ष्यति तथा चोक्तम् सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोत्तरम् इति॰ सहाद्यैर्व्यञ्जनैः १००
आद्यैर्व्यञ्जनैः सहितः स्वरोत्तरं प्रत्येतव्यम् यथा मो ओकारो मकार सहितो ऽक्षरं प्रत्येत
व्यम् यथा क्रु श्रन्न: उकारो दकार रेफ स सहितो ऽक्षरम्॰ उत्तरैश्चावसितैः १ आद्ये
र्व्यंजनैः उत्तरैश्चावसानगतैः सहितः स्वरोऽक्षरम् यथा वाक् वकारककार सहित आग

कारोऽक्षरम् प्राङ् यकाररेफङकारसहितश्चाकारोऽक्षरम् एवंनाद्ययेकः स्वरोभवतितदय
स्तनान्युपरितनानिचव्यंजनानितदङ्गानिभवन्तीत्येतत्प्रतिपादितम् अथना स्वरयोर्म
ध्येहिप्रभृतीनांव्यंजनानामङ्गत्वनिरूपणायाह० संयोगादिःपूर्वस्य २ संयोगा
दिभूतोवर्णः पूर्वस्यस्वरस्याङ्गंभवति यथा अश्वः द्वौशकारौवकारश्चसंयोगः तत्र
संयोगादिःपूर्वस्येतिकृत्वापूर्वःशकारःपूर्वस्यस्वरस्याङ्गम् उत्तरशकारवकारावुत्तर
स्यस्वरस्याङ्गम् यथाहव्यम् द्वौवकारौयकारश्चसंयोगः तत्रैकोवकारः संयोगा
दिःपूर्वस्येतिकृत्वापूर्वस्याङ्गम् वकारयकारावुत्तरस्य० यमश्च ३ यमःपूर्वस्याङ्गंभ
वतिचशाद्यान्पूर्ववर्णसहितः यथा रुक्मम् ककारयममकाराः संयोगः तत्रककारय

प्रा॰
शा॰
८

17

मोऽपूर्वस्य मकारउत्तरस्य० क्रमजश्च ४ क्रमाज्जातं क्रमजम् यत्संयोगादेः परस्य वर्णस्य
द्वित्वमाजायते तत्क्रमजमित्युच्यते यथा पार्श्वम् रेफो द्वौ शकारो वकारो यकारश्च संयो
गादिः क्रमजश्च प्रथमः शकारः पूर्वाङ्गम् द्वितीयः शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् वर्ष्या
य रेफो द्वौ षकारो यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः पूर्वषकारः क्रमजः यतो पूर्वा
ङ्गम् षकारो यकारश्चोत्तराङ्गम्० तस्माच्चोत्तरश्च स्पर्शे ५ तस्मात् क्रमजाद्यदुत्तरं
व्यञ्जनं तत्पूर्वाङ्गं भवति स्पर्शे परभूते यथा पाष्ण्या रेफः षकारौ द्वौ णकारो यकारश्च सं
योगः तत्र रेफः संयोगादिरिति कृत्वा षकारः क्रमजमिति कृत्वा तस्माच्चोत्तरश्च स्पर्शे इति
कृत्वा पूर्वं णकारश्च यते पूर्वाङ्गम् द्वितीयणकारो यकारश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् सर्वसिर

८

तेच ६ अवसानगतं हर्वार्द्धं भवति यथा वाक् ककारोऽवसितः ऊर्क् अत्र रेफककारयोः
संयोगः रेफः संयोगादिः ककारोऽवसितः एतौ पूर्वस्य स्वरस्यांगम् पूर्वोपरो न विर
त्वायाः प्रयोजनमाह ० व्यंजनं स्वरेण सस्वरम् ७ व्यंजनेयुयस्य स्वरस्यांगं तत्तेनैव
स्वरेण समानस्वरं भवति अथ तत्तान्येवोदाहरणानि तथा चोक्तम् स्वर उच्चः स्वरो नी
चः स्वरः स्वरितएव च स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यं व्यंजनं तेन सस्वरमिति १ अथ शिक्षा विहिता इ
त्युपक्रम्य उरः कंठभ्रूमध्यानि प्रातः सवनमाध्यंदिनतृतीयसवनेषु यथाक्रमं स्थानानि
भवंतीति प्रतिपादितम् ततएकैकस्मिन्स्थाने वर्णेषूच्चार्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरीर
स्य भवंति पर्यायेणते प्रतिपादिता एव आयाममार्दवाभिघाताः इत्यनेन सूत्रेण अणुना

नेषु शरीरविकारेषु सत्स्वयेस्वरा निष्पद्यंते तन्निरूपणायाह॰ उच्चैरुदात्तः ८ आयामेनोर्ध्वग
प्रा॰ मनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते स उदात्तसंज्ञो भवति यथा अग्नमाईलाजीश्न् उदात्तवा
शा॰ नुदात्त इत्येवमादयः॰ नीचैरनुदात्तः ९ नीचैर्मार्दवेण योगमनेन गात्राणां यः स्वरो
१८ निष्पद्यते सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति यथा आर्षेय ऋषीणाम् अनुदात्तप्रदेशाः उदात्ता
नुदात्त॰ स्वरित इत्येवमादयः॰ उभयवान्स्वरितः १० उदात्तस्योर्ध्वगमनेन गात्राणां प्रयत्नः
अनुदात्तस्याधोगमनेन गात्राणां प्रयत्नः आभ्यां प्रयत्नाभ्यां समाहारीभूताभ्यां यः स्वर उच्चा
र्यते स स्वरितसंज्ञो भवति यथा धान्यमसिवेस्यौस्थः॰ एकपदे नीचपूर्वः सप
वो जात्यः ११ एकस्मिन्पदे नीचपूर्वोनुदात्तपूर्वः यकारेण वकारेण सहितो जात्यः स्वरः प्र

18

१८

त्येतव्यः नीचपूर्वे इति सम्भवद्विशेषणम् अपूर्वोऽपि भवति नीचपूर्वो यथा कन्याश्वया
त्वमसि अपूर्वो यथा स्वर्दृशे ० उदात्तादयः परे सम् १२ उदात्तादयो परे सम स्वराः प्रत्येत
व्याः यथा अभिनिहित क्षैप्र प्रश्लिष्ट तैरोव्यंजन तैरोविराम पादवृत्त ताथाभाव्याः ०
त्रयो नीचस्वरपराः १३ त्रयो नीचस्वरपरा ज्ञेयाः अभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाः ० पदोत्थ्या म
कारोल्गभिनिहितः १४ एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्याम् अकारोऽनुदात्तो यत्र लुप्यते
तत्राभिनिहितस्वरो भवति यथा एकारस्य भवति तेऽग्रमग्नसामतेऽस्मिन्नेऽग्नवस्व तेवन्नस्मात्
ओकारस्य भवति यथा वेदःअसि वेदोऽसि नथः असि नथोऽसि ० युवर्णौ यवौ क्षैप्रः १५ इ
उवर्णस्वरेण उदात्तावनुदात्तस्वरोदयौ यकारवकाराभ्यां यथा सख्येन युक्तो यदा तदा क्षैप्र

प्रा॰
शा॰
१९

प्रसंतः स्वरोभवति इवर्णस्ययथा त्रिअम्बकम् अम्बकंय्यजामहे वाजीअर्वेन प्राश्नुभव
वाज्यर्वेन उवर्णस्ययथा नुइन्द्र योजानिन्द्रतेहरी इअन्तः इन्तः सन्धिः० इवर्णउभय
तोह्रस्वःप्रश्लिष्टः १८ ह्रस्वइकारउदात्तःपरश्चह्रस्वइकारोनुदात्तस्तयोः परस्परप्रश्लिष्टे प्रश्लिष्टः
स्वरोभवति यथा अभिइन्यताम् अभीन्यताम् सुचिइव सुचीवहुतम्० स्वरोव्यंजनयुत
स्तैरोव्यञ्जनः उदात्तात्स्वेस्मात्परोयः स्वरोव्यंजनयुतः सतैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञकः स्वरोभव
ति यथा इडे रन्ते काम्ये० उदवग्रहस्तैरोविरामः १७ उदात्तावग्रहस्तैरोविरामसं
ज्ञकः स्वरोभवति अयंचसमस्तपदेष्वभवति अवग्रहवचनात् अवग्रहाभावेन्तुतैरो
व्यंजनएव यथा गोपताविति गोपतौ यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम्० विहितलक्षणः पा

19

दवृत्तः १९ स्वरयोरन्तरं विवृत्तिरुच्यते तयालक्ष्यत इति विवृत्तिलक्षणः सपादवृत्तसंज्ञः स्वरो
भवति विवृत्त्याव्यवहितत्वात्पूर्वः यथा प्रवाऽस्त्रसदत् प्रवाऽस्त्रसस्वतस्य काऽईमृकाऽईमरेर
पिशाङ्गिलाः० उदात्ताद्यन्तोऽन्यवग्रहलक्षणाभाव्यः २० उदात्तादिरुदात्तान्तोचावग्रहलक्ष
णाभाव्यसंज्ञः स्वरो भवति यथा तनूनप्त्र इति तनूनप्त्रेतनूनपादिति तनूनपात्तस्य
यत्स्वरितत्वान्मध्यपठ्यते न विरुमाध्यन्दिनानां स्वरितउपलभ्यते उदात्तानुदात्तौ तत्पृथ
ग्भूतावुपलभ्येते स्वरितश्चोदात्तानुदात्तयोरेकीभावे समिति तास्मिन्प्रतिपृथगामतेमात्राणां
भवति नचतदिह किंचिदुपलभ्यते अतो माध्यन्दिनानां पदकालेनताणाभाव्यसंज्ञकः केम्पो
भवति तथाचोक्तं मौञ्जिहायनकैर्माध्यन्दिनमतानुसारिभिः अवग्रहोयदानीच उच्चयोस्स्व

प्रा० शा० २०

20

अतः क्वचित् तयोर्भावाभावो भवेतां यत्नान्तरं तत्र निदर्शनम् यत्नतयोर्भावस्य स्वरितानां मध्ये
पाठः अयमन्येषामाचार्य्याणां मतेन तेषां हि मतेन तत्र शाह्वः संहितावद्भवति अतोऽसौ
स्वरितो भवति तदभिप्रायेण स्वरितानां मध्ये पाठः अयमपि चोपरिष्टाद्वक्ष्यति तिहि
तमुदात्ते स्वरितपरमनवग्रहे स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्यत इति तदभिप्रायेण वक्ष्य
ति एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरं हलक्षणमाह० हलेनते २१ अने
न प्रकारेण हलेन तते स्वराः प्रदृश्यन्ते तत्रोदात्ते ऊर्ध्वगमनं हलस्य अनुदात्तेऽधोगमनं ह
लस्य एतत्सर्वेषामाचार्य्याणां मते न स्थितं स्वरिते तु विप्रतिपद्यन्ते तत्प्रकाशनार्थमि
दमाह० चत्वारस्तिर्य्यक्स्वरिताः २२ जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टा यते चत्वारस्तिर्य्यग्गम्य सं

कृत्वा स्वरणीयाः पितृदानवद्धस्वं कृत्वेतदर्थः॥० अनुदात्तं चेत्पूर्वं तिर्यगूं॥ निहत्य का एव स्य २२
यते षां च तत्र एषां जात्यादीनां यद्यनुदात्तं पूर्वं भवति तदा तिर्यग्यस्वं कृत्वा स्वरयितव्याः
कास्तवाचार्यस्य मतेन उदात्तपूर्वं वा स्वरपूर्वं वा न भवति अनुदात्तपूर्वं यथा वेसवा
याज्ञमसिस्वयोसि हेदोसि अभ्यर्षन्त योजानिंद्रते अभीन्यतामरवे स्वचीकृतम् यतेषति
यग्यस्वः क्रियते उदात्तपूर्वं वा स्वरपूर्वं वा चैतेरां च जनवद्धस्वः क्रियते उदात्तपूर्वो भवति यथा
पंचदशो व्योम कतिधा व्यकल्पयन् अपूर्वो भवति यथा त्र्यम्बकम् हुत्वाः सर्पिराहुतिः
अजन्निहत्य प्राणिहत्यते उदात्ते २४ अजन्निहत्य हस्वमनुदात्तवत् ततः प्रकर्षेण
निहन्यते नीचीक्रियते जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टा उदात्तपरभूते यथा भूर्भुवः स्वर्योरि

प्रा॰
शा॰
२१

व देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम् यामहिरण्यपाणिम् स्रुचीवेति उदात्तइति
कस्मात् याश्चमसि पितृहिदेवान् पवित्रेस्थोवैष्णव्यौ० नीचेणाभिनिहितःपरस्यस्वरस्य
स्त्वन्यः २५ नीचेणउच्चारणतो हस्तेनचाभिनिहितः स्वरोभवति ततोप्योष्ठप्रयत्नो
भवति किमविशेषेणेत्याह परस्परमपशब्दोव्ययम् पूर्वमपेक्ष्यपरः परमपेक्ष्यपर
इत्येवम् यथा अभिनिहितमपेक्ष्यतेपः तेपममपेक्ष्य प्रश्लिष्टः तेप्रेजात्यस्मान्नभावोदृष्टव्यः
तथाचोक्तम् सर्वनीचेणाभिनिहितःप्रश्लिष्टस्तदनन्तरम् ततोप्युडतरोक्षैप्रोजात्यस्ते प्रा
कृभौस्मृतौ १ ततोप्युडन्नरःस्वारस्तैरोव्यंजनउच्यते पादवृत्तोप्युडन्नमस्ततस्वारबला
बलमिति २ तस्मादितउदात्तंश्च स्वरार्द्धमात्रम् २६ स्वरितस्यस्वरस्यादावुदात्तंज्ञातव्यं

21

तत्रस्वरार्द्धमात्राकालम् यथैकमात्रो यद्विद्विमात्रो यदिः त्रिमात्रः स्वरस्तथाप्यर्द्धमुदात्तं परमनुदा
त्तं अयं च स्वरितेउदात्तानुदात्तप्रविभागो द्रष्टव्यः स्वरितशब्देनोदात्तानुदात्ते निर्वर्त्य पृथक् श्रुति
स्वरान्तरमभिधीयते यथा अङ्गुताम्रयोः संयोगे यात्वन्तरस्योत्पत्तिः यथा च गउडद धोरकी
भावे मार्जिकोत्पत्तिः एवमुदात्तानुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तिः ० सप्त १७ सामस्वस
प्तस्वरा नाचक्षुः षड्ज ऋषभ गांधार मध्यम पंचम धैवत निषादाश्च तत्र यजुर्वेदलक्षणप्र
क्रमेकः सामलक्षणप्रसंगः उच्यते ऋग्वेदयजुर्वेदाथर्वण्योः सामगाने विहितम् नान्योऽथर्व्यो
गो येदिष्टकावापनादिति अतोऽथर्वण्येकल्पकमिति कृत्वा कश्चिल्लक्षणांशः कृतः सामस्य स्व
रत्वाङ्गः नाम्नाभिनिहितस्तैस्तैः प्रविष्टैस्तैरोमन्त्रनन्तैरोविरामपादकृताः सप्तस्वरास्त्रा

प्रा॰ शा॰ २२

वथार्थ्येन्ते तथ्याभाव्यस्तवाजसनेयिनोनिवार्य्यन्ते० त्रीन् २८ उदात्तानुदात्तस्वरिता
न्यजुर्वेदेत्रीन्स्वरानाहुः तथाचउक्तायवसन्तोनुपन्तेपवेदानीमपवादार्थम्० द्वौ २९
किमविशेषेणयजुर्वेदेत्रीन्स्वरानाहुः नेत्युच्यतेद्वौस्वरावुदात्तानुदात्तौभाषिकस्व
रितौशतपथब्राह्मणेआहुः पारिशेष्यान्मंत्रेषुत्रैस्वर्य्यम्० एकम् ३० तानलक्षणमे
कंस्वरमाहुर्य्यज्ञकर्म्मणि० सामजपन्यूङ्खवर्जम् ३१ प्रगीतंमंत्रवाक्यं सामशब्देनोच्य
ते विश्वेदेवाःशृणुतेतिजपः न्यूङ्खोबह्वृचप्रसिद्धः एतानिवर्जयित्वायज्ञकर्मण्येकस्व
रोभवति तानलक्षणः० प्रावचनोवायजुषि ३२ प्रवचनशब्देनार्षपाठउच्यते तत्रभ
वःस्वरः प्रावचनः सचयजुष्यपिभवति वानन इतिविकल्पः सचत्रैस्वर्यलक्षणएवेति० तामि

22

तिविकारः २२ तमिन्नुक्तस्पष्टसर्वनामकाद्वितीयाविभक्तिर्गृह्यते द्वितीययायो निर्दिश्यते स
विकारः प्रत्येतव्यः यथा अनुस्वार६ रोऽन्त्यस्य मकारस्येति मकारोऽनुस्वारविकारमापद्यते भा
विभ्यः सष६ समानपदइति मकारः षकारविकारमापद्यते॰ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य २४
तस्मिन्निति सप्तम्यन्तं परिगृह्यते सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं वेदितव्यम् पूर्वस्य पदो
तस्य विधिः प्रत्येतव्यः यथा ककापकारयोः सकारमिति तयोः समिति॰ तस्मादि
त्युत्तरस्यादेः २५ तस्मादिति पञ्चमीनिर्दिष्टात्परस्य कार्यं वेदितव्यम् यथा ओकारात्परः
सिद्धते: षष्ठीस्थानेयोगा २६ षष्ठीविभक्तिः स्थानेयोगिनी वेदितव्या षष्ठ्यान्तस्य कार्यम्भ
वतीत्यर्थः यथा यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः एकारैकारयोः कंकाद्द्वर्वौ मा

ज्ञाताल्लोष्टयोरुन्नराइति० नेनेत्यागमः ३७ नेनेतितृतीयाग्रहणम् तृतीययायोति
प्रा। दिश्यतेसआगमः प्रत्येतव्यः यथा त्रीँक्रीम्यासकारइति प्रगृह्यचर्चायामितिनापदेषु०
शा। अन्तरेणपर्वणी ३८ पर्वशब्देनपदमुच्यते पदयोर्मध्येआगमोभवति यथा प्राङ्क्रामः
२३ प्राङ्क्रामः प्रत्यङ्क्रामः प्रत्यङ्क्रामः त्रीन्त्समुद्रान् त्रीन्त्समुद्रान् अस्मान्त्सीते अन्त्सीते०
23
परयकस्मात् ३९ एकस्यपदस्यमध्येयआगमोविधीयतेसपरोभवति यथा देइ
ति शीर्षेइति प्रगृह्यचर्चायामितिनापदेष्वित्यनेनैकस्मात्पदात्परइतिकारआग
मो विधीयते इति० उभयोर्विकारः ४० द्वितीययानिर्दिष्टोविकारइत्यपस्तादुक्तम स
उभयोर्भवति अन्तरेणपर्वणीच पदान्तपदाद्योरित्यर्थः। एकस्यवावर्णस्यानि र्दिष्टपर

ते यथा ग्राइम् पदम् इहऊर्जम् इहोर्जेन्दधातनु एकवर्णस्य भवति यथा मोस्वनः
मोष्वणः इन्द्रात्र सुसाव सुषाव सोमम्० वर्णस्यादर्शनं लोपः ४१ दृशिरुपलब्धिवचन
नः अनुपलब्धिरदर्शनं वर्णस्य लोप इत्युच्यते वक्ष्यति लोपः स्वर्यो यथा अयत्माःमा
अवत्मामावस्तेनः सत्याःनः सत्यानः सन्त्वाशिषः० विकारी यथासन्त्रम् ४२
विकारोस्यास्तीति विकारी विकारी वर्णोऽवचने यथासन्त्रम् योयस्य सन्त्र स्तमात्तप
यते वक्ष्यति स्वरेभाव्यन्तस्थाम् यथा त्रियम्बकम् त्र्यम्बकम् इत्यत्रः ह्वन्त्रः वचनाद
न्यदपि भवति यथा अनसोवाहोसकाराद्ऋकारमिति अनड्वान् वचनात् सकारस्य उका
रः परिभाषासूत्रमेतत्० संख्यातानामनुदेशो यथासंख्यम् ४३ समानसंख्यानां यः

प्रा॰ शा॰ २४

24

पश्चादुद्देशाः स यथासंख्यं भवति यस्य या संख्या प्रथमस्य प्रथमः द्वितीयस्य द्वितीयः
तृतीयस्य तृतीयः इत्यर्थः वक्ष्यति सदो द्यौ नेमस्कृते पितायथेषु यथा सदः कृतम् सदस्कृत
म् तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः द्यौःपिता द्यौष्पितोपमाम् नमः पथे शर्मेस पथा नमस्पथे परिभाषार
सूत्रमेतत्॰ सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टस्य ४४ यत्रोदाहरणसंशयः तत्रेयंप
रिभाषोच्यते सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरुदाहरणयोः सन्निकृष्टस्यैवोदाहरणस्य कार्यंप्र
सेतव्यम् नतु विकृष्टस्य यथा आसिंशिवाससदे त्येवमादिषु परभूतेष्वासिशब्दस्याद्युदा
त्तउक्तः तत्र सन्देहः किंस्मा चासिशिवा चासिस्यो नाचासिससदेस्मत्रासिशब्दस्याद्युदात्तो
भवति उत स्योनाचासिससदेति उभयोरप्यासिशब्दः परभूतः तत्रानेनावधारणं कि

२४

प्रा॰ द्वे इति द्वे शीर्षे इति शीर्षे पुनरिति पुनः वाहितममिति वाहितमम् सखितममिति सखित
शा॰ मम् पथितममिति पथितमम् तथा चोक्तम् उपस्थिते मेतिकारं केवलेत पदं स्थितम् तस्मि
२५ तोपस्थितन्नाम यत्रोभे आहसंहिते १ अस्यार्थः इतिकरणसहितमुपस्थितसंज्ञं पदं भवति
केवलमितिकरणसहितं स्थितसंज्ञं भवति ४९ यत्र पदान्तपदादी इतिकरणेन सहितौ आहत
25 स्थितोपस्थितमुच्यते स्थितोपस्थितप्रदेशाः पूर्वोत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमवग्रहस्य
स्थितोपस्थितस्यैव सावग्रहस्य स्वरविशेषविधानार्थमाह॰ संहितावदवग्रहः स्वरवि
धौ परे च सर्वेष्वेदनुदात्तम् ४८ अवग्रहशब्देन सावग्रहस्य पदस्य पूर्वं पदमभिधीयते
अवग्रहः स्वरविधौ स्वरचिन्तायां संहितावत्स्वरं लभते इतिकरणेन सह संधौ तस्मिंस्त्वसा

वग्रहेपदेहेभवतः नचपूर्वंपदंतावदितिकरणेनसहसंयोसंहितावस्थांलभते परंच अ
वग्रहस्यपरंपदंसंहितावस्थांलभते यदितत्सर्वमनुदात्तंभवति यदितत्रकिंचिदुदात्त
मुदात्तंवास्वरितंवाभवति तदास्वकीययाप्रकृत्याभवति यथा वह्निनमसीमितिवह्नि नम
म् गृहस्पत इतिगृहस्पते प्रजावतीरितिप्रभावतीः परंचसर्वञ्चेदनुदात्तमितिकस्मात् उ
स्मात्सूत्रेणेत्युक्तो सूत्रेण विरुरुचुरितिवि रुरुचुः द्रोणकलश इतिद्रोण कलशः उदात्तो
दाहरणम् राजस्व इतिराज स्वः स्वरितपदोदाहरणम् स्वरविधाविति किम् वर्णविधौ सं
हितावन्नभवति महश्च इतिमहत् चः तिष्ठश्च इतितिष्ठत् चः यावच्च इतियावत् चः ॥
इतिपरस्मिन्यथेङ्गीचोन्नोदात्ते मध्योदात्ते पूर्वणिकाएवस्यवा ४९ इतिपरस्मिन्यथेङ्गीचोभव

प्रा॰ ति अनुदात्तोभवतीत्यर्थः अन्तोदात्तेमध्योदात्तेवापदे वाशब्दोभिन्नक्रमोविकल्पार्थः का एव
स्याचार्यस्यमतेन ऊर्ध्वमुत्तरेणोत्सूत्रणं सूत्रेण द्रोणकलशइतिद्रोण कलशः॰ उदात्तमयोन्य
शा॰ त्रनीचयव ५० कासवस्येतिवर्जने अन्तोदात्तमध्योदात्तयोः पर्वणोस्यत्रइतिकरणात्स्वरः नीच
२९ उदात्तमयपवभवति प्रचितयवभवतीत्यर्थः यथा सोममगोपाइतिसोम गोपाः सखित्वमभि
तिसखित्वनमम पप्रितमभितिपप्रितमम॰ एकवर्णः पदमपृक्तम ५१ एकवर्णस्यापृक्तसं
ज्ञाविधीयतेपदस्य यथा आ उ अपृक्तसंज्ञायाः प्रयोजनं अपृक्तमध्यानित्रीणिमत्रिक्रमः॰ स
पवादिरन्तश्च ५२ सपवैकोवर्णः पदसंज्ञः सन्नपदादिसंज्ञं धीनिपदान्तसंज्ञं धीति चकारार्थोणिल
भते यथा इन्द्रआइहि॰ अवग्रहः पदान्तवत् ५३ अवग्रहशब्देनपूर्वपदाभिधानाभिधीयते अ

26

वग्रहः पदान्तसंबद्धानिकार्याणिलभन्तेवर्णविधौ स्वरविधौतु प्रथमात् उक्रम् सं
हितावदवग्रहः स्वरविधाविति यथा भरद्वाजइतिभरत् द्वाजः तिष्ठद्गुइतितिष्ठ
त्गुः० नवितिकरणः ५४ अवग्रहः पदान्तवदिन्द्रपदेशादितिकरणमपिप्रा
प्नोति नविक्षिप्यते यथा अन्तःश्लेषइत्यन्तः श्लेषः यियिकेतेच संहितायामनिरुक्तमि
त्यनेनेतिकरणमपिप्राप्नोति नविक्षिप्यते० पूर्वेणोत्तरः संहितः ५५ इतउत्तरं
संहितोच्यते पूर्वेणपदान्तेनउत्तरः पदादिः संहितायदाक्रियते स्वरतोवर्णतश्चतदाहि
पदसंहितोच्यते यथा इषेत्वा त्वार्जेक्रमसंहितेयम्० पदविच्छेदोसंहितः ५६ पदे
पदेविच्छेदः पदविच्छेदः पदविच्छेदोयदाक्रियतेतदासंहितःपाठः यथाइषे त्वा

प्रा॰
शा॰
२७

27

ऊर्जैन्त्वा॰ एकपदद्विपदत्रिपदचतुष्पदानेकपदाः ५७ एकेपदेयस्मिन्पादे स एकपदः पादः
साचपदसंहितोच्यते छन्दसःपादपरिज्ञानार्थम् एकपदः पादोयथा इदिस्पृशाम् द्वि
पदःपादोयथा क्रतोःभद्रस्य क्रतोर्भद्रस्यत्रिपदाःपादोयथा अग्ने नय सुपथ अग्नेनय
घ चतुष्पदःपादोयथा अग्ने विश्वेभिः स्वमनाइतिस्व मनाः अनीकैः अग्नेविश्वेभिःस्वम
नाः अनीकैः अनेकपदःपादोयथा विष्टमम् अग्ने अरुहम् मियेध्य विष्टममग्नेऽअरुह
म्मियेध्य॰ वर्णानामेकप्राणयोगःसंहिता ५८ एवंतावत्पादसंहिताऽक्तकर्तव्यायत्तष्टु
त्वयंविधिः वर्णानामेकेच्छ्वासोच्चारणयोगः पदेवावाक्येविश्रामः साचप्राणसंहिता
यत्रभूयांसिपदानिअतिक्रम्यावसानंभवतिनत्वेकेनप्राणेननानिव्यासंक्रान्ते नतै

त्रार्यं विधिः यथा त्वामघास्त्रार्येयऋषीणांत्रपादहृणीतार्यं यजमानः यत्रावसानं
प्राकरतेव्याम्नंतत्रावसानंयवाविरतिः कर्तव्या यथा इन्द्रोविश्वस्यराजति ० विप्र
तिषेधः उत्तरम्बलवदलोपे ५५ शास्त्रद्वयमन्यत्रचरितार्थमेकस्मिन्नर्थे संगच्छते यत्र
सतुल्यबलविरोधोविप्रतिषेधः उक्तः तत्रोत्तरंशास्त्रंबलवद्भवतिलोपं वर्जयित्वा ।
लोपे तु यतोलोपस्तदेवशास्त्रंबलवद्भवति यथा स्वरितवान्स्वरितश्चान्यस्यावकाशः अ
नुदात्तस्वरितसन्ध्यौ स्वरितोभवति यथा स्वाहा अवक्रन्दाय स्वाहा वक्रन्दाय तथा
चवस्मिा स्वस्माचासि स्वरितोदात्तसंधौ परत्वादुदात्तं यद्वा नुदात्तः स्वस्यावकाशः उदात्ता
नुदात्तसन्ध्यौ उदात्तोभवति यथा स्वस्माच्चस्रासि स्वस्माचासि स्वरितोदात्तसंधौ परत्वादुदात्तएवभव

ति यथा स्वधा इति स्वधेति राज्ञा इंद्रवत्या राज्ञेन्द्रवत्या अलोप इति किम् स्वपक्षेत्यनेन शास्त्रेण स्पश
प्रा॰ ह्रस्वविसर्जनीयो व्यंजने परतो लुप्यते यथा यवः स्यः वाजीः पत्तच्च सर्वेशास्त्रम् अतो मङ्गवति रे
शु॰ फो लुप्यते दीर्घश्चापद्यते अनेन शास्त्रेण रेफे परभूते लुप्यते विसर्जनीय उपधाच दीर्घमापद्यते यत्र
२८ त्वपरे शास्त्रम् नतो लोपस्य बलीयस्त्वाल्लोपयव भवति नोपधादीर्घत्वम् यथा यवः स्मः
राज्ञः यवस्माराज्ञो हृषा यवः व्रागः यवव्रागः विसर्जनीयलोपः चच्छयोः शमिति
नशकारः ० विसर्जनीयो रिफितः ८० इत उत्तरम् अकारोपध आकारोपधश्च विसर्जनीयो
रिफितसंज्ञो भवति वक्ष्यति करन्तदान्तम् यथा अच्छिद्रा गाव्राणि एषि सिनामिष्टकः संज्ञाक
रणे प्रयोजनम् भाव्यपपश्चरिद्धिसर्जनीय इति करितिकः ० करन्तदान्तम् ८१ कमिन्नम्

28

दमनुदात्ते चेद्रिफितसंज्ञं भवति अधिकारसूत्रमेतत् यथा महियापथः सर्व्वे ८ सखकः अ
नुदात्तमिति किम् कोऽस्य वेदं भुवनस्य नाभिं ० अंतरनानुदात्तम् ८२ अन्तरित्येतत्
देरिफितसंज्ञं भवति अनुदात्तं चेत्तद्भवति अन्तरित्यन्तः अन्तस्ते द्यावापृथिवी अनानुदात्त
मिति किम् समुद्रस्य मध्ये वा तत्र इयं वेदिः परो अन्तः ० अहरभकारपरम् ८३ अहरित्येत
त्पदेरिफितसंज्ञं भवति भकारपरं चेत्तद्भवति यथा अवयान्हारजित्वा अहरहरित्यहः अ
हः अहरहरप्रयावम् अभकारपरमिति किम् तत्रेमुष्यनाशमहोभ्यः पुभिरहोभिरक्तुभिर्व्य
क्तम् ० आववेरितिसमानविं ८४ आवः वः इत्येते पदे रिफिते भवतः उभे अप्येकस्या मश्चि यदि

भवतः यथा आवरिन्यावः विसीमतः सुरुचोवेनःआवः वरितिवः सततश्चयोनिमसतश्चवि
प्रा॰ वः समानयौनितिकिं आवोदेवासःईमहे नमोवःकिरिकेभ्यः अस्मेवोःअस्त्विन्द्रियम्० सोत्र
प्रा॰ वेस्तः सतन्तरभावोत्तः ८५ स्नातःवस्तः सतन्तःअभाःवाः हाः एतानिपदानिरिफितसंज्ञ
२९ कानिभवन्तियथा एतच्छ्नातरतेनेन दोषावस्तर्हियातयम् आराविदेषः सततर्थ्वेयोत
29 अग्निष्ठ्वेयोनावमारुत्वा इदमहन्तंसन्वावेर्हिदो ह्वार्म्याःस्तामम्० स्वःपदमतरणे ८८ स्वरित्येत
त्पदंरिफितसंज्ञंभवति अरणशब्दोयदिपरोनभवति यथा स्वःन स्वर्तावर्म्मः स्वःअभिविकवे
षम् स्वैरभिविकवेषम् पदामितिकिम् पदावयवस्यरिफितसंज्ञामाभूत् राजस्वरति

राजस्वः सोमस्यद्वात्रमसिस्वाहाराजस्वः अरण इतिकिम् स्वायचारणायच पदादिस्थानित्यर
इति बहस्पतिनस्यानि नस्मायेपुरस्तादपवादः ० पदादिस्थानित्यरः ८७ पदादिस्थयदिस्वशब्दो
भवति तदारेफितसंज्ञो भवति नित्यरश्चेत्रस्मात् दैवोपथमौजित ऊष्माणश्चहवर्जे त्रि दि
स्वकम् स्वर्गायेतिस्वः ग्याय स्वर्ग्यायशक्त्या पदादिरितिकिम् स्वाहाराजस्वः अजि
स्वरमितिकिम् स्वःसामितिस्वःसाम पदसंहितोदाहरणम् ० ह्रः सवितः पुनस्त्वष्टर्नेष्ट
रकहोतर्मातःमातर्जामातरजीगः प्रणेतरिच ८८ ह्रः सवितः पुनः त्वष्टः नेष्टः अकः
होतः मातः प्रातः जामातः अजीगः प्रणेतः एतेषां पदानां विसर्जनीयो रेफितसंज्ञो भ

प्रा॰ शा॰ ३०

30

वति यथा मात्राम्र्योते देवसवित पुनर्म्मनः देवत्वष्टर्भूरिने ग्रावोनेष्ठः पिब सरस्वतितनामे
हृयातवेकः सोम६ होतर्यज पृथिविमातर्म्मामाहि६सीः इन्द्रप्रातर्ज्जेघस्वनः त्वष्टृजो
मातरञ्जत आदिःकुमिस्ष्टःऽओषधीरजीगः भगप्रणेतर्भगसत्यरायः० हृदंहृदिः १६५ हृ
द्दमिदं शास्त्रमन्यानिशाखास्यपेक्ष शिक्षाविहितेव्याकरणविहितेचास्मिन्शास्त्रेऽभयंयत्नः प्र
क्रियते अतएषहेतोःशिष्याणामेतज्ज्ञातव्यमाविर्णोहृद्दिर्भवति इतिकात्यायनकृतौप्रातिशाख्ये
प्रथमोध्यायः इत्यानंदपुरवास्तव्यश्रीवज्रटसुतोव्वटकृतौप्रातिशाख्यभाष्ये प्रथमोध्यायः १॥

संज्ञाःपरिभाषाश्चप्रथमाध्यायेशास्त्रेसंव्यवहारार्थमुक्ताः इदानींस्वरसंस्कारयोश्छन्दसिनियमइतिप्रति
ज्ञातो स्वरसंस्कारावारभ्येते तत्रचप्रथमंस्वरः प्रतिज्ञातस्तस्मात्स्वरएवप्रथममारभ्यते॰ स्वरितवर्ज्ज
मेकोदात्तमुदात्तम् १ एकंस्वरितंपरंवर्ज्जयित्वाएकोदात्तंपदम्भवति सर्वस्मिन्नेवपदेएकमक्षरंस्वरि
तमुदात्तंवभवति अन्यान्यक्षराण्यनुदात्तानीतिसूत्रार्थः तत्रस्वरितस्यचत्वारोभेदाभवन्तितद्यथा आ
दिस्वरितमध्यस्वरितान्तस्वरितसर्वस्वरितानिपदानिभवन्ति आदिस्वरितम् यथाक्वमकेशायेति क्व
म केशाय मध्यस्वरितंयथा मनुष्याणाम् स्वर्गाय अन्तस्वरितंयथा वैश्वस्मै धान्यम् सर्वस्वरितं
यथा स्वः उदात्तस्यचत्वारोभेदाभवन्ति तद्यथा आद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तसर्वोदात्तानिपदानिभवे
ति आद्युदात्तं यथाअश्वः स्वाहा मध्योदात्तंयथा त्रिताय द्विताय अन्तोदात्तंयथा इषे ऊर्ज्जे रय्यै स

अ

प्रा. वैदान्तेयथाप्रत्नेनत् एतान्यष्टौपदभक्तयोनेनसूत्रेणोक्ताः यदानश्चुदानसर्वोदात्तानिवसन्ति एवमेतापका
शा. दशपदभक्तयोभवन्ति सर्ववेदेषु अनुदात्तम् २ स्वरितादुत्तराऽउदात्तादाद्यपदवशिष्टंतदनुदात्तम्भवति
उक्तान्येवोदाहरणानि अधिकारार्थमेतत् नोनौमेमदर्थेविशेषकेषु ३ अनुदात्तमित्यनुवर्तते नःनौमे ए
तानिपदानिमदर्थेवर्तमानानिअस्मदर्थेयदिभवन्ति बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायकानिचयदिभ
३१ वन्ति यथा सर्वेवर्तमानानिअनुदात्तानिभवन्ति नः यथा शन्नःइन्द्राग्नी स्वस्तिनःइन्द्रः नौयथा अस्मू
रिणौगार्हपत्यानिसन्तु मे यथा इमामेःअग्नइष्टकायेनवः इममेवरुण माच माःइत्येतत्पदमनु
दात्तम्भवति अस्मदर्थेवर्तते यथाग्रामागतान्पितरामातराच मदर्थेइतिकिं मापोमोषधीर्हिंसीः
योवांतेनदर्थे ५ वःवाम् नेएतानिपदानियुष्मदर्थेवर्तमानानिबहुवचनद्विवचनैकवचनेषुयथासे

ख्यैवर्तमानान्निग्रहदात्तानिभवेति वः यथा तंवोदस्मम् आवोदेवासः ईमहे वो यथास्त्रयेवांमित्रावरु
णामृतः यावांकशामधुमती तेयथा पचतेरुद्रभागः अयंतेयोनिः ० त्वाच ८ त्वाः त्येतद्वपदंयुष्म
दर्थेवर्तमानमन्वादेशेभवति यथा मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगंधिः तेत्वाशोचिष्टदीदिवः नोनो मः इति यथा
श्रुतेनसिद्धे यस्मदर्थे इति विद्येकेष्विति च वदन्ति तच्छिष्यव्युत्पादनार्थम् माः इत्येतस्य तदपदस्य मदर्थे इ
ति विशेषणं कर्तव्यम् प्रतिषेधार्थीयस्यापि संभवात् वो वां ते त्वा ते षां च पदानां त्वदर्थे इति विशेषणे
शिष्यव्युत्पादनार्थमेव अर्थस्याव्यभिचारात् सर्वेषामनन्वदेशः १ इदं पदैः प्रज्ञापितस्यार्थस्य यत्पश्चात
अस्मै एषां अस्मिन्नित्यादि सर्वनामपदं तस्यैवार्थस्याभिधायकं भवति तदन्वादेशशब्देनोच्यते तदन्वा
तेभवति अस्मै यथा तिष्ठते [illegible] मस्मै एषांयथा इहेहैषां कृणुहि भोजनानि अस्मिन्यथा आ

प्रा॰
शा॰

३२
32

सिर्म्मन्नत्वाजहेतन पूर्व्वानितिकिं सोमःपवतेस्मैब्रह्मणे अस्यांप्रजानामेषामस्यनाम् अग्रस्ति ८ अग्नी
त्येनत्पदमनुदात्तंभवति कृत्स्नोस्याख्येष्टः वेदिरसिबर्हिरसि अग्रस्यातमसिशाकृत्स्नस्यवत्समाणोनुदात्तस
१ःप्रामस्यवश्यरुयकृहत्रणेतदात्यातपदानभितस्यापिह्लानार्थम् यथागर्भोभुवोऽग्निभ्यः ९ यथाशाद्दोग
भोभुवोऽग्निशाद्वेभ्यःपरोऽनुदात्तोभवति गर्भः पुराजीवगर्भोयथा भुवः सत्यस्यातिभुवोयथा अग्निः
भ्राजंतोऽग्नयोयथापतेभ्यःकिम् यथानोवस्यसस्कृतः० गिर्वणः १० गिर्वणइत्येतत्पदमनु
दात्तंभवति परित्वागिर्व्वणोगिरः एतद्वामंत्रितत्वादेवानुदात्तेप्रामंत्र्यमनकुच्यते तदामंत्रितानभित
स्यापिप्रत्ययार्थम् अग्नेहूतेनेतिच ११ अग्नेपूर्वैर्हूतेनेत्येतत्पदमनुदात्तंभवति अग्नेहूतेनाद्धत
अग्नेपूर्वैमितिकिं अंगिरोहूतेनवर्द्धयामसि प्रविकितस १२ प्रपूर्वेचिकितइत्येतत्पदमनुदात्तं

भवति यथा त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा अपूर्वमिति किम् अन्यपदपूर्वमनुदात्तं न भवति यतद
ध्यामेविततन्त्रादेवानुदात्तं मेदपी प्रतिपत्त्यर्थमुच्यते० यत्नोः पादे १३ यत्न इत्येतत्पदमपादे वाच्यो
नुदात्तम्भवति अवशिष्टे चैतत्प्रातिपदिकमात्रं सर्वलिङ्गं गृह्यते पुंलिङ्गं भवति यथा उदेनमुत्त
रान्नय स्त्रीलिंगे भवति यथा मेनां तपसा माद्विषाभिशोचीः नपुंसके भवति यथा मातेव पुत्रं वि
१ भृतास्वेनत् अपाद इति किम् देवकृतस्यैनसोवयजनमसि यदेनश्चकृमा वयम्० इहपूर्वं
श्रुतम् १४ इहपूर्वं श्रुतमित्येतदनुदात्तम्भवति यथा ममेदिह श्रुतं... हवम् इहपूर्वमिति किम्
श्रुतमग्नेमित्रावरुणा हवेमा एतच्चाख्यातत्वादनुदात्तं मत्वर्थी प्रतिपत्त्यर्थमुच्यते० ममेपदपूर्वं स
र्वत्र १५ ममे इत्येतत्पदं पदपूर्वं अनुदात्तं भवति सर्वत्र यथा अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम् आ

प्रा॰ स्थानत्वादास्यानवप्रयोगादिभिः स्वरविकारोयः प्रामः सोऽनेनसर्वत्रग्रहणेननिष्पद्यते अप

शा॰ दस्यस्वसस्याप्यते॰ वाचकस्यचित्समस्मात्पदस्यत्वईसतईग्मर्ण्योस्रोस्सित्रिपातास्चेत् १९ वाच

कम् ३ चित् समस्मात् व्य ह स्म त ईम् मर्ण्योः प्रो स्ति पतानिपदानिअन्तदात्तानिभवंति यदि

निपातानिभवंति अन्तत्ववचनानिभवंतीत्यर्थः वायथा वामोवामनोवा चयथा अग्निश्चपृथिवीचसं

३३ नतेके यथा इमान्केभवनासीचधाम उयथा यउसंभृत्याऽभृताः चियथा उतापवक्ताहृदयाविप

33 श्चित्समस्मायथा उरुष्याणोऽअघायतःसमस्मात् वयथा आप्यायेऽअग्निर्मिथते हयथा दयेहगार्भम

त्यिपन् स्मयथा अग्निर्हिष्मातेऽअभिश्रवयाः त्वायथा पीयतिन्वोऽअन्त्वोगृणन्ति ईयथा काईम

रेपिशङ्गिला मर्ण्योःयथा आविर्मर्य्याः आवित्तोऽअग्निर्गृहपतिः अरेयथा अरमरेपिशङ्गिलास्त्रिप।

या आपःस्विदासीदुपरिस्विदासीत् निपातादिति किम् विदसिमनासिकिंस्विदुर्भम्यथमदयःआ
पः पदस्थंमामंत्रितमनानार्थेपादादौ १७ पदस्थंवमामंत्रितंयत् तदनुदात्तंभवति यदितत्त्वानाम्
तस्यार्थस्याभिधायकत्वंभवति यदितत्द्विवचनबहुवचनेनारभ्यतइत्यर्थः यदिचपादौनभवतिपदस्
थंभवतियथा त्वमग्नेव्रतपाःअसि त्वयंसोमव्रतेतव अनानार्थइतिकिम् मित्रस्यमावरुत्तषत्तद्रम
गनयःअदित्यानामप्यत्वाद्धिहिदेवाः अपादादाविति किम् यावाहृशामपूमनस्थिना सं‍स्तमिघृवसेहृष
त्वग्ने० तेनानेनराषष्ठ्येकपदवत् १८ तेनामंत्रितेनाव्यवहिताषष्ठ्येकपदवद्भवति आनन्त्यंपंवेहृदे
शाहृतमर्थंकृतंचगम्यते देशाहृतेपुरस्तादुपरिष्टाद्वाषष्ठ्यान्तंपदमामंत्रितस्य अव्यहृतमेकार्थीभावःपत
दुक्तंभवति यदितत्षष्ठ्यन्तमामंत्रितस्यविशेषणंभवति अथैकपदवत्स्वरोभवति यतदुक्तंभवति यदि

प्रा॰ षष्ठ्यंतेनवाक्वचिद्द्वौपादौद्वौवानभवतिपदद्वैधंभवति अथतदद्व्यनुदात्तंभवति अतोऽन्यथातेनाद्युदात्तं

शा॰ भवति यथा अपांनपात् देवीरापोअपांनपात् अक्षीणान्नपात् अक्षीणान्नपादद्दणीत विश्वासांभुवो

पतेउतिष्ठब्रह्मणस्पतेनमस्य एकपदवदितिवक्ष्यदेशादप्यनाद्युदाततत्वषष्ठ्याभवति यथा ऊर्जोनपा

३४ ज्जातवेदः त्वचक्षु[illegible]केब्रह्मस्यषष्ठ्यंतस्यनेनानंतरषष्ठ्येकपदवदित्यनेनसूत्रेणामेत्रितस्यानंतरषष्ठ्ये

कपदवत्स्वरेऽलुभवतःस्वेनउक्तंभवति अथवामंत्रितेनसहषष्ठ्यायत्रैकार्थीभावोनभवतितत्सर्वमुदा

35 हरणभूतंसूत्रेशिष्यप्रीतिप्युदासार्थंस्वयमेवसूत्रकारःपठति" नष्टप्यिविदेवयजमोषध्यादेवभूरैः

पवित्रपतेपवित्रपूतस्यापांनपातॄणांनूपतेः सोमाग्नेःसोमेन्द्रस्यसोमसवीर्यस्यसोमहिषोषान्देवा

नामप्रजापतेयस्ययस्यदेवाग्नेनया [illegible] ग्नेवाजस्याप्रोःअस्माकम् ।५। प्रथिविदेवयजन्योष [illegible]

ज्ञेवहस्या १

ष्याः देवभूरेः पवित्रपते पवित्रहृतस्य अपान्नपात् नराशंसपते सोमाग्नेः सोमेन्द्रस्य सोमस्य वीर्यस्य
सोमस्य विश्वेषान्देवानाम् प्रजापतेर्यस्य यस्यदेव अग्नेर्नव अग्नेर्वाजस्य अग्नेर्वरुणस्य अग्नापोः अस्मा
कम् पतेषामामेवितानां यान्नन्नराशंसीसानेकार्थीभावान्नैकपदवत्स्वरं लभन्ते यथा पृथिविविदेव
यजनी पृथिविदेवयजन्योषध्यास्ते देवभूरेर्यथा वामस्य हितयस्य देवभूरेः पवित्रपते पवित्रहृतस्य
यथा तस्यते पवित्रपते पवित्रहृतस्य अपान्नपाद्यथा अपान्नपान्नतिरश्चीनत्रसर्यम् नराशंसपतेय
था नराशंसपतेनापमेऋचिः सोमाग्नेर्यथा उशिकत्वन्देवसोमाग्नेः सोमेन्द्रस्य यथा वशीत्वन्देवसो
मेन्द्रस्य सोमस्य वीर्यस्य यथा अविन्नस्यते देवसोमस्य वीर्यस्य सोमविश्वेषान्देवानां यथा अस्मन्त
स्वात्वन्देवसोमविश्वेषान्देवानाम् प्रजापतेर्यस्य यथा मनोभ्रवनस्यपते प्रजापतेर्यस्य यस्य यथा य

प्रा॰ स्वरेव दधिषे पूर्वपेयम् अग्नेर्नव यथा अग्ने नवस्त्वोवयः अग्नेर्वाजस्य यथा अग्ने वाजस्य गोमतः स्व १
शा॰ अग्नेर्ब्रह्मणस्य यथा तत्रोः अग्ने ब्रह्मणस्पतिर्विद्वान् आपोः स्माकं यथा आपोऽस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः
एवमादीन्यन्यान्यपि उदाहरणानि द्रष्टव्यानि यथा यस्मिन्नोषधीः प्रसर्पथ समङ्गल सत्स्वराजन्विकि
रिद्र विलोहित दरिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्कराम्बे अम्बिके अम्बालिके शरव्ये ब्रह्मसंशिते मरुतोः
३५ अश्विना यच्छेन द्यावापृथिवीः उरोः अग्नाः यव्यक्षीवेल्लांजीरश्चांचीरन्मीढुष्टम शिवतम सहस्रा
35 क्षशतेषुधे वसुपते वसुदावन् २० समंगल सत्स्वराजन् विकिरिद्र विलोहित दरिद्र नीललोहित
श्रेयस्कर भूयस्कर अम्बे अम्बिके अम्बालिके शरव्ये ब्रह्मसंशिते मरुतोः अश्विना यच्छेन द्यावा
पृथिवीः उरो अग्नाः यव्यक्षीवन् लाञ्जीरन् शांचीरन् मीढुष्टम शिवतम सहस्राक्षशतेषुधे वसु

यतेवसदावत् यतामामेवितामापुतानानिभवंति यदपूर्वमित्यस्यापवादः समंगलसत्सराजसयथा
सश्लोकसमंगलसमराजन् विकिरिद्रविलोहितनयथा विकिरिद्रविलोहितनमस्ते दरिद्रनीललोहि
तयथा अन्धसस्पतेदरिद्रनीललोहित अत्रविकिरिद्रशब्दस्यपादादित्वादापद अतोसिद्धमेवइति
तद्विशेषणाद्वितीयपदस्योच्यते एवंसर्वत्रैवजातीयकेषुपदेषु प्रयोजनंद्रष्टव्यम् श्रेयस्करभूयस्करयोर
थावधुकारश्रेयस्करभूयस्कर अ भेः अग्निकेयथा अभेः अग्निकेम्बालिकेनमानयतिकश्चन शा
खेब्रलसऽशितेयथा परापतशाखेब्रलसऽशिते महतोः अश्विनायथा इतामहतोः अश्वि
ना यवेगवेयथा यवेगवः यतदत्रमन्नदेवाः द्यावापृथिवीऽउरोयथा द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्त
रित्त अग्नाऽइइपत्नीवमयथा अग्नाऽइइपत्नीवन्सजूः लाजीइत्न यथाऽभूर्भुवःस्वर्लो

प्रा॰ मीढ्वाचीढ्वन् मीढुष्टमशिवतमयथा मीढुष्टमशिवतमशिवोनः सहस्राक्षशतेषुधेया
शा॰ था यतन्हृष्टं सहस्राक्षशतेषुधे वसुपतेवसुदावन्यथा मघवावसुपतेवसुदावन् इत्येत
रानिनवस्वानोत्तराणिषडग्न्युत्तराणिचत्वारिभगोत्तराणिचेन्द्रोत्तरमेकं ८ सिनीवाल्युत्तरस्व
प्रजापतयेबल्लित्रिणिच २१ इडोत्तराणिनवामंत्रितानिपदान्याद्युदात्तानिभवंति यथा इडे रन्ते
२६ हव्ये काम्ये चंद्रे ज्योते अदिति सरस्वति महि विश्रुति स्वानोत्तराणिषडामंत्रितानिपदान्याद्युदा
त्तानिभवंति यथा स्वान भ्राज अंघारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो अग्न्युत्तराणिचत्वार्यामंत्रिता
36 निपदान्याद्युदात्तानिभवंति यथा अग्ने इंद्र वरुण मित्र देवाः भगोत्तराणिच वशाद्याश्चत्वार्येवा
मंत्रितान्याद्युदात्तानिभवंति यथा भग प्रणेतः भग सत्यराधः भग इंद्रोत्तरमेकंपदमाद्युदात्तंभवा

तियथा इन्द्रा गोमन् सिनीवाल्युत्तरञ्च वशाद्धादेकमेवामेवितमाप्लुदात्तंभवति यथा सिनीवा
लिहृष्टुष्टुके प्रजापतयेब्रह्मन्नितिच ब्रब्रह्मन्नित्यामेवितमाप्लुदात्तं भवति यथाप्रजापतयेब्रह्म
न्नस्वम्० भूतिराप्लुदात्तः २२ प्लुदात्ताधिकारोनिहतः इत उत्तरमाप्लुदात्ताधिकारः भूतिरित्येत
त्पदमाप्लुदात्तंभवतियथा भूत्यैजागरणम् नमोभूत्यैयेदम् भूतिरितिकिम् भूतेवमेभविष्यत्युमे कदा
नकरिष्यमपूर्वम् २३ कदेत्येतत्पदमाप्लुदात्तंभवति नकरिष्यमपूर्वंचेद्भवति यथानकरिष्यमक
दाचन नकरिष्यमपूर्वमितिकिम् कदाचनस्तरीरसि० प्रामेवितञ्च २४ प्रामेवितमाप्लुदात्तंभ
वति यस्मामेवितस्याघस्तान्स्वरोनविहितः कृष्यवायत्तान्स्वरोनविहितः पदपूर्वंयत्रभवति पादादौ
वाक्यादौवायद्भवतितदाप्लुदात्तंभवति अपदपूर्वमभवतियथा अग्नेगृहपते वाक्यादौभवतियथा अग्न

प्रा॰
शा॰
३८
37

यः सगराः देवाः आशापालाः पारादो भवति यथा यावाद्रुशाम धुमन्नाश्विना विश्वेभिः सोमपस्य सुन्वे स
मंगलादित्वान्निपातितमेव कृत्स्नो मगसंयोगे २५ कृत्स्नशब्दो मगवचन आद्युदात्तो भवति यथा कृत्स्नो
स्याखरेष्ठः कृत्स्नो रात्र्याः कृतो जनत्रः मगसंयोग इति किम् यथा कृत्स्नः कुर्णो गर्दभः अत्र कृत्स्नशब्दो
वर्णवचनः वर्णविशेषाभिमतत्वात् अपयवोऽस्मान्नः २६ अन्तः शब्दो द्विविधः अपयवानपयवां
श्च यस्य विभक्त्यादिभिर्विकारो न क्रियते सोऽपयवान् तथा चोक्तम् सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु
च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते
सोऽपयवान् स चाद्युदात्तो भवति यथा समुद्रस्य मध्ये चान्तस्थ इयवेदिः परोऽन्तः इत्यप्याः
अपयवानिति किम् अन्तर्यच्छमपयवन् परः प्रधाने २७ परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमि

नवचनस्याद्युदात्तोभवति यथा यस्मान्नजातः परोऽन्योऽस्ति इयंवेदिःपरः प्रधानइतिकि
म् परोदिवापरः एनापृथिव्या॰ मात्राचपरिमाणे २८ मात्राशब्दस्यपरिमाणवचनस्याद्युदा
त्तोभवति यथा कस्यमात्रानविद्यते गोस्यमात्रानविद्यते परिमाणइतिकिम् विभूर्मात्राप्रभूः
पित्रा अत्रमात्रशब्दस्यसंबंधिवचनस्यान्तनीयान्तस्यैनरूपंभवति अतःपरिमाणवाचीनभवति
दक्षिणाच २९ दक्षिणाशब्दस्याद्युदात्तोभवति यथा तस्यदक्षिणाश्वरसः दक्षिणायत्तः
पुरःयत्तसोमः नदशविश्वकर्माणिसमवेन्द्रस्यपात्रसदः सद्योषु ३० दशविश्वकर्माणि
षष्ट इन्द्रस्य पात्र सदः सद्यः एतेषुपरभूतेषु दक्षिणाशब्दस्याद्युदात्तोनभवति दशप्रथ्यादशा
दक्षिणा दशप्रतीचीः विश्वकर्मायथा अयंदक्षिणाविश्वकर्मा निषयथया प्राच्याजानु द

प्रा॰ क्षिणतोनिषद इंद्रस्य यथा पुत्रवतीदक्षिणतः इन्द्रस्याधिपत्ये पातयथा मनोजवास्त्वापितृ
शा॰ भिर्दक्षिणतःपातुमदः यथा यमनेत्रादक्षिणसदः सद्यः यथा यमनेत्रेभ्योदेवेभ्योदक्षिणास
द्भ्यः कर्णःस्वाङ्गे २१ कर्णशब्दःस्वाङ्गाभिधाय्याद्युदात्तोभवति यथा भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदे
वाः श्रोत्राभ्यांकर्णेनेदानीमपरकंठेन स्वांगइतिकिम् स्थाकस्यःकर्णोगदैमः महोनपुंसके २२
३८ महश्शब्दोनपुंसकाभिधाय्याद्युदात्तोभवति यथा महस्यमहोवोमहीय नपुंसकइतिकिम् म
होदेवायतदृतं सपर्यत महोःश्रुते॰मामियानस्यकर्मणि श्रवस्सु २३ श्रवःशब्दोनपुंसकवा
च्याद्युदात्तोभवति यथा श्रुतेनेव श्रवोवयः नपुंसकइतिकिम् श्रवस्यमेश्रुतिसूमे श्र
न्योवीर्ये २४ अन्यशब्दोवीर्यवचनश्चाद्युदात्तोभवति यथा अन्यस्यांधोवोमहीय वीर्यइतिकिम्

स्वमायापमथसोय अध्यन्नमः प्रविशन्ति एतावर्णे २५ एता शब्दो वर्णवचनस्याद्युदात्तो भव
ति यथा एताऽयेन्द्राग्नाः वर्ण इति किम् एतामेऽश्वस्य इष्टकाः रोहितश्च केवलः २६ रोहितशब्द
श्च वर्णवचनः केवलः असमासस्याद्युदात्तो भवति यथा रोहितोऽस्य रोहितः वर्णवाचीति किम्
रोहितऋएदृणाचीगोलतिका केवल इति किम् अश्वरोहितः कर्कन्धुरोहितः यंत्रीराट् २७ यं
त्रीशब्दस्याद्युदात्तो भवति राट्परश्चेद्भवति यथा यंत्रीराट् राट्पर इति किम् यंत्र्यास्यमनी
जेषधीरनामंत्रिते २८ ओषधीःशब्दोनामंत्रितविषयस्याद्युदात्तो भवति यथा याऽओषधीः पूर्वा
जाताः अनामंत्रित इति किम् यस्याओषधीः प्रसर्पथ सर्वविश्वमानुषाशाः स्वाहा वाजः पयो न
मः २९ सर्वविश्व मानुषा आशाः स्वाहा वाजः पयः नमः एतानि [illegible] पदान्याद्युदात्तानि म

प्रा॰ वेति सर्वयथा सर्वैर्निमेषाजज्ञिरे विश्वयथा यत्रविश्वंभवत्येकनीडम् मानुषायथा दै
शा व्येमानुषायुगा आशायथा विश्वाआशाःप्रमुचन्मानुषीर्भियः स्वाहायथाहिङ्कारायस्वाहा
वाजःयथा वाजश्चमे पयःयथा पयःपृथिव्याम् नमःयथा नमोहिरण्यबाहवे अग्निःशिवाम
३९ षदापयस्वतीयत्तेमधुमतीर्वर्चस्वानोजिष्ठभ्राजिष्ठसुष्मणीभद्रवाच्यायवेधमेध्ययमादित्यवि
त्तः सोमेनस्वस्तेस्येसेषु ४० शिवा सुषदा पयस्वती यत्ते मधुमती वर्चस्वान् ओजिष्ठ
39 भ्राजिष्ठ सुष्मिणी भद्रवाच्याय वेध मध्य यमः आदित्य वित्तः सोमेन स्वस्ता आसी
दित्यपस्तादनुदात्तऊकः सप्तेषुपरभूतेषुआद्युदात्तोभवति शिवायथा सत्पावासिशिवा सु
षदंयथा सोनावासिसुषदा पयस्वतीयथा ऊर्जस्वतीचासिपयस्वतीच यत्तेयथा योस्या

पृथिव्यामसियथे मधुमतीर्यथा येषांभागोसिमधुमतीः वर्च्चस्वान्यथा त्वन्देवेष्वसिवर्च्चस्वान्
ओजिष्ठः यथा त्वन्देवेष्वस्योजिष्ठः भ्राजिष्ठः यथा त्वन्देवेष्वसिभ्राजिष्ठः सुभिषणीयथासहा त्वमसि
सुभिषणी भद्रवाच्याययथा होतरसिभद्रवाच्याय वध्यः यथा इंद्रस्यासिवध्यः मेध्यः य
था अश्वस्यासिमेध्यस्त्वमसे यमः यथा असियमः आदित्यः यथा असत्यादित्योऽसअर्द्धेन त्रि
तः यथा असित्रितोगुह्येन सोमेन यथा असिसोमेन सखा यथा देवानामसिसखा
पनदारत्नधाभ्यांच ४१ पनदारत्नधाभ्याम्पारोऽसिशङ्खआयुदातोभवति पनदा यथा त्वं हि
पनदाऽसि रत्नधा यथा त्वं हि रत्नधाऽअसि रायोपोषे ४२ रायइत्येनत्सदसुपोषेपरे
वायुदातॄभवतियथा त्वरायोमेरायः अपोषइतिकिम् मावयं रायस्पोषेणवियोष्म त

प्रा॰ भागमीशिषयोः ४३ रायइत्येतत्पदं भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तत्वं भवति भागे यथा
शा॰ रायोभागम् ईशिषे यथा रायईशिषे त्रियाबद्धहितयोः ४४ त्रियाशब्दो बद्धहितयोः पर
योराद्युदात्तो भवति बद्धे यथा त्रियाबद्धो हृदयमे[illegible]रवीति हिते यथा त्रियाहिते पणिभिर्गु
हमानम् सकृतम्भूते ४५ सकृतशब्दो भूताभिधायी आद्युदात्तो भवति यथा उतः इषुः सकृतः कर
४० भिर्भूते भूतइतिकिम् सकृच्चमे सकृतस्त्वमे हिरुदात्तानि ४६ हिरुदात्तं येषु तानि पदानि वक्ष्यन्त इ
तिसूत्रशेषः अधिकारसूत्रमेतत् बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशंसस्तनूनपान्नक्तोषासा उषासान डेतनूत
५० क्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा कत्नूदक्ताभ्यामेतेवा स्वन्वेतवा इति च ४७ बृहस्पतिः वनस्प
तिः नराशंसः तनूनप्त्रे तनूनपात् नक्तोषासा उषासानक्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा क

नूदक्ताभ्याम् एतद्वै अन्वेतवै एतानि पदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति अदेवताद्वन्द्वार्थं आरंभः अत्र
उदाहरणानि देवताद्वन्द्वानि वा नामेङ्गितानि ४८ देवताद्वन्द्वानि च द्विरुदात्तानि भवन्ति
आमेङ्गितानि वर्जयित्वा यथा अग्नीषोमाभ्याञ्जुष्टङ्गृह्णामि मित्रावरुणाभ्यान्त्वा देवताद्वन्द्वानीति
किं ऋक्सामयोः शिल्पे दीक्षातपसोस्तनूरसि अनामेङ्गितानीति किं तान्येनुमित्रावरुणा वशाष्ट्रा
दयस्तनस्तत्रविहितान्यनामेङ्गितानि द्विरुदात्तानि भवन्ति आमेङ्गितानि त्वामेङ्गितस्वरं लभन्ते
यथा बृहस्पतेः प्रतियद्व्यौः अर्हीत् तनूनपात्पथः ऋतस्य यानान् इन्द्राबृहस्पतिभ्यामिंद्राबृ
हस्पतीइतिद्वीणि ४५ इंद्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राबृहस्पतीइत्येतत्रयोः पदयोस्त्रीण्युत्तराण्युदात्तानि भ
वन्ति इन्द्राबृहस्पतिभ्यां यथा इन्द्राबृहस्पतिभ्यान्त्वादेवाव्यमृतस्य इन्द्राबृहस्पतियथा इन्द्राबृहस्पती

प्रा॰
शा

गुरुभ्याम् सर्वमग्ना३इ इलाजी३ श्चाची३ इति त्रिमात्राणि च ५० अग्ना३इ इलाजी३न् शाची३न्
एतानि पदानि सर्वोदात्तानि भवंति त्रिमात्राणि च त्रीण्युत्तराण्येतेषु पदेषु भवंति यथा अग्ना
३इ इत्याकारस्त्रिमात्रः इलाजी३ इति ईकारः शाची३ इति ईकारः प्रणवश्च ५१ प्रणवश्च सर्वोदात्तो भव
ति त्रिमात्रश्च यथा ओ३म् खं ब्रह्म विवेशा३ इति चानुदात्तम् ५२ विवेशा३ इत्येतत्पदं सर्वानु
दात्तं भवति अन्त्यमक्षरं चास्य त्रिमात्रं भवति यथा तेषु विश्वं भुवनमाविवेशा३ इत्याकारस्त्रिमात्रः
आसीदिति चोत्तरे विचारे ५३ आसीदित्येतत्पदं विचारे वर्तमानमन्तरे सर्वानुदात्तं भवति तस्य
चान्त्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा उपरि स्विदासी३त् इकारस्त्रिमात्रः विचार इति किं कास्वि
दासीत् पूर्वमन्तोदात्तम् ५४ आसीदित्येतत्पदं पूर्वे विचारे वर्तमानमन्तोदात्तं भवति त्रिमात्रं

४२

41

वास्यांत्यमक्षरं भवति यथा अयःस्थिरासीदिन्न् इहेकारस्त्रिमात्रः इन्द्वेन्द्रसोमपूषाग्निवायुभ ५५
देवताद्वन्द्वे च इन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुष्वपरभूते पूर्वोदात्तं भवति हि रुदाम्नापवादः इन्द्र
पूर्वं यथा इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः इन्द्राग्नी रोहजिति मनुजेषु म् इन्द्रावायुभ्यां त्वैष ते
योनिः सोमपूर्वं स्य यथा सं भवम दारुरणे वा सोमापूष्णः अग्निर्वेद्धे ५६ अग्निपूर्वं द्वन्द्वेतरपदो
देवताद्वन्द्वसमासेऽन्तोदात्तो भवति यथा अग्नीद्राभ्यां त्वैष ते योनिः ऋक्साम्नि च ५७ ऋक्पूर्वपदः
सामशब्दोत्तरपदस्तु द्वन्द्वसमासेऽन्तोदात्तो भवति यथा ऋक्सामाभ्यां संतरन्तः यतोगतौ ५८
यतः शब्देन परं गतौ वर्तमानमन्तोदात्तं भवति यथा सर्व्वतो यियादिवम् इणगतावित्यस्मात्तद्रू
पम् गताविति किम् यतोजातः प्रजापतिः पायोर्विशः ५९ पायुशब्दात्परो विशः शब्दोऽन्तोदात्त

प्रा॰ शा॰

४२

42

भवति॰ यथा पाण्डुर्विशोः अस्मात् अदभ्रः पायोरिति किम् इन्द्रदेवी विंशोमरुतः आपुरर्यमो
बृशपस्तिभ्यः ८० आपुरित्येतन्मरम् अर्यमाउर्वशीअस्तिशहेभ्यः पामेनोदात्तो भवति अर्यमा
यथा मानोमित्रावरुणाः अर्यमायुः उर्वशीयथा उर्वशयस्मायुरसि पदसेहिनोराहरणं अ
स्तियथा अयसमनेयजनेनुस्समस्ति आयोष्टा एतेभ्य इति किम् आपुश्च मेजरावमे अस्य रोचना
सौवोयामेपारम्पुरः एतारोदिवः कोहन्त्वम्महीयर्ईशः ईशानेभ्यः ८१ रोचना असौ वोयामे
पारम् पुरः एतारः दिवः कः अहम् त्वम् महीम् यः ईशे ईशानम् एतेभ्यः परः अस्य श
षोन्तोदात्तो भवति रोचनायथा अन्तश्चरतिरोचनास्य असौयथा असावस्यपितावयस्य अस्मा
म वोयामेयथा वोयामेः अस्यवसोयविष्ठ पारम् यथा अगन्मनमसस्पारमस्य पुरः एता

रोयथा येब्राह्मणाः ऊरुः पत्नारोऽस्य दिवः यथा यकेनाके नदिवोऽस्य पृष्ठम् कः यथा कोऽ
अस्य वेद भुवनस्य नाभिम् अहं यथा वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम् त्वम् यथा ब्राह्मणस्य
नेत्वमस्य यत्ना महीम् यथा इमान्तेपिपम्भरेमहोमहीमस्य यः ईशे यथा यः ईशोऽस्य द्वि
पदः ईशानम् यथा ईशानमस्य जगतः प्रत्नोपत्नस्य हविषः पाहीत्याते मन्त्रो यजमानस्य हो
नरजरासोलोकेषु च ९२ प्रत्नाम् यत्नस्य हविषः पाहि इन्द्र पानम् मघः यजमानस्य होतुः
अजरासः लोकः इन्द्रेनेषु च प्रत्ययेषु अस्य शाह्वो नेतारा नो भवति प्रत्नो यथा अस्य प्रत्नामनुष्ठ
नम् यत्नस्य यथा आस्य यत्नस्योऽहवः हविषः यथा अस्य हविषस्मनायज पाहि यथा
शश्वतम ६ सुमनाः स्य पाहि इन्द्र यथा अस्मे दिन्द्रो वावृधे पातम् यथा अस्य पानेपिये बि

प्रा॰ शा॰

ता मध्वः यथा अस्य मध्वः पिबत यजमानस्य यथा अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् होतर्य
था अस्य होतः प्रदिशस्तस्य वाचि अजरासो यथा अस्या जरासो दमा लोकः यथा अस्य लोकः
सुतावतः अनुदात्तमन्यत् ५३ असेः स्मेनत्यदमहकादयदनुदात्ते भवति यथा षऽस्य विश्वाः श
म ने अयातस्य पूर्ववानदेशा इत्येनस्यैवायं प्रयस्त्वः पक्षोर्हंसयोरन्त उदात्त आदिर्वा ५४ प
क्षीः शङ्खस्य सशङ्खस्य वान्त उदात्तो भवति आदिर्वोऽदात्तो भवति स्वरविकल्पः पक्षीर्यथा प
चपक्षीः हंसः यथा हंसैरूपश्वेत्समाय हृदं हृदिः ५५ इत्युक्तार्थम् इत्यानन्दपुरवास्तव्य
वज्रटसुतोवटकृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः २ स्वरसंकारयोश्छन्दसि नियम इति प्र
तिज्ञातम् तत्र प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोर्योगम् उक्ताः संज्ञाः परिभाषाश्चोक्ताः द्वितीये स्वराः

४२

43

प्रथनाक्रमयाम्रः संस्कारोभिधीयते लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः सं॰हिता
यम् १ इत्ययमधिकारः आसममाप्यायपरिसमाप्तेः पदिनर्थमनुक्रमिष्यामः संहितायाम्
मित्येवं न हेदितव्यम् वक्ष्यति च उदत्तभाने लोपम् उनत्तभान उनुभाननेजमादिशः उदृ॰
हृ प्रयोःपदम् २ संहितालक्षणमनुक्रमवर्णनामेकप्राणयोगः सं॰हितेति प्रथमापदल
क्षणमत्यते अर्थाभिधायिपदम् यथा तेगम्यतेज्ञापतेर्थो नेनेतिपदम् यथैवमनिपातस्यानर्थ
कस्यपदसंज्ञानप्राप्नोति नैषदोषः उपरिष्टादर्थभेदनिबंधनंपदचतुष्टयंवक्ष्यति तत्रास्यपदसं
ज्ञाभविष्यति यथा क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गोविशेषकृत् सत्वाभिधायकंनाम नि
पातः पादपूरणश्चेति सूत्रकारस्यत्वयमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्यपदावयवस्यपदसंज्ञा
माभूदित्यतोर्थग्रहणं इहैवपदसंज्ञायथास्यात् गोधवन्नमत्नकाय गोवानम् इत्समाभूत गो

स्माद्वमे पदान्तपदाद्योः सन्धिः ३ यः कश्चिद्वैदिकशास्त्रसन्धिरुच्यते सपदान्तपदाद्योर्वेदितव्य
प्रा॰ इति सन्ध्यपञ्चतारो भवति स्वरयोः व्यञ्जनयोः स्वरव्यञ्जनयोस्त्रिप्रकारः पूर्वः स्वरो भ
शा॰ वति पश्चाद्व्यञ्जनानि व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति स्वरयोर्भवति यथा श्रा
इदम् पदम् वरुण इह वरुणेह व्यञ्जनयोर्भवति यथा सम् यौमि संयौमि सम् वयामि सं
३८ वयामि स्वरपूर्वो भवति यथा इषे त्वा इषेत्वा ऊर्जे त्वा ऊर्जेत्वा व्यञ्जनपूर्वो भवति यथा उ
त् पतम् उदेतम् परिभाषासूत्रमेतत् तु परकालः पूर्वकालेऽपि तः ४ सन्तराः कालाइति
वक्ष्यति तत्रयः परकालः सन्धिः स पूर्वकाले संयोगमतिपतः प्राप्नवन्न भवति यथा श्रका
44 रोपयोयकारमिति नकारोपपस्यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये महाँ इन्द्र इति यथाकर
एवा पूर्वो यकारम रिफितः इति अवर्णपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्य

ये याःओषधीरिति नत्वोद्दिशब्दान्तरं लक्षणमुक्तम् यवयोः स्वरमध्ये लोपश्च नित्य इत्यर्थः स
न्तराःकालाः ५ कालाधिकारः हिः सान्तरा येषां संधिकालानां ते सान्तराः कालाः कालशब्दः स्था
पर्यायः ३ क्रमस्योदाहरणम् विसर्जनीयः ६ विसर्जनीयसंधिरधिकृत इत्यर्थः च
छयोःशम् ७ चकारछकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते चकारे यथा वाजः
च मे वाजश्च मे छे यथा मक्षीवयःछंदः मक्षीवयश्छंदः तथयोःसम् ८ तकारथकार
योः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते तकारे यथा आरुःतेपशुः आरुस्तेपशुः न
मःतेरुद्र नमस्तेरुद्र विसर्जनीयस्थकारसन्धिस्तु संहितायामनविषये अतो नोदाहरणं दी
यते कःथकारः कस्थकारः प्रत्ययसवर्णमुदि शाकटायनः ९ शषसानन्तस्याउक्ताः

म्रा॰ शा॰ ४५ 45

मुलस्तन्के धुपरास्मूने धुविसर्जनीयः परासवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्यस्यमतेन यथाम्रामुः शिशानः
म्राम्रुशिशाशानः म्रादितिः षोडशाक्षरेण म्रदितिष्षोडशाक्षरेण देवोवः सविता देवोवस्सविता म्रवि
कारं शाकल्यः शषसेषु १० विसर्जनीयस्यविकारत्रमन्यते शाकल्यः शषसेषुपरभूतेषु यथा म्रा
मुः शिशानः म्रामुः शिशानः म्रदितिषोडशाक्षरेण म्रदितिः षोडशाक्षरेण देवोवः सविता देवोवः सवितापि
हत्माकुषयोःपफयोश्च ११ प्रकृत्याविसर्जनीयंमन्यनेकखयोःपफयोश्चपरतयथोः शाकल्यः कखयोर्भवतिय
था विस्नाःक्रमः विस्नाःक्रमः ततःखनेम पफयोर्भवतियथा देवसवितःप्रसव देवसवितःप्रसवयाःफलिनीः
याफलिनीर्याःग्रफलाः कखयोःपफयोश्चेतिदृष्टयक्तमासकरणमन्त्रार्थम जिह्वामूलीयोपध्मानीयौशाकटा
यनः १२ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौविसर्जनीयस्यापद्यतेयथासंख्यम कखयोर्जिह्वामूलीयमापद्यते पफयोस्तूपध्मा.

जीये शाकटायनाचार्य. १

स्पमनेन करवयोर्यथा विस्मोऽक्रमः विस्मो क्रमः ततःखनेम तत खनेम पफयोर्यथा
वृक्षोपवित्रम् वृक्षो पवित्रम् याःफलिनीः या फलिनीयोऽप्रफला लङ्घ्रादिजिह्मरे १३ स्त
न्तेत्तकाःशषसाःजिन्तेत्तकाद्यौद्वौप्रथमोशषसाश्च तत्रशषसेषुप्रत्ययस्तुवर्गसेमितिविसर्ज
नीयसंधियक्तः अतःस्वदशैवजिन्तेत्तकाग्रसांते लुकलप्यतेविसर्जनीयोमन्त्रतकेजिन्वोपूतः
यथा अन्यःस्य अन्यस्योपोवोभक्तीय स्थालीभिःस्थालीः स्थालीभिस्थालीरामोति मरिजिम
रश्निकिम् स्वस्तिनःनार्द्धः स्वस्तिनस्ताद्धोःरिष्टनेमिःस्वस्ति उपवसनेपीवः १४ उपवस
नेप्रत्ययेपीवशब्दस्यसंबंधीविसर्जनीयोलुप्यते यथा पीवःउपवसनानाम् पीवोपवसनानाम्
सःङोसपीमयोः १५ सपदसंबंधीविसर्जनीयोलुप्यतेङोसपीमयोःप्रत्ययोः ङोसपीयथा सःङे

प्रा॰
शा॰

४६

46

षधी सौषधीरनुरुध्यसे इमयथा स्तः इमाम् सेमाञ्चोहव्यदातिंजुषाणाः व्यंजने च १९ व्यंजने
चप्रत्ययेसपदः संबंधी विसर्जनीयो लुप्यते यथा स्तः नः सनोबोधिश्रुधीहवम् स्तः जायसे सजा
यसेमथ्यमानः व्यंजन इति किम् स्तः सग्निः सोऽग्निर्योविसर्गैणो स्यपषच २० स्यप
षपदयोः संबंधी विसर्जनीयो लुप्यते व्यंजनमात्रे यथा स्तः राष्ट्यः पषस्पराष्ट्योह्रषा स्तः वा
जी पषस्पवाजीतिपाणिम् पषः वागः पषद्वागः ऽग्रोऽस्त्रस्येन निशाद्दोबहुलम् २१ निश
ह्नः पदानीयोलुप्यतेबहुलम् शृङ्गा शृङ्गाणीतिप्राप्तेयथा चत्वारिशृङ्गात्रयोऽस्यपादाः प
दा पदानीतिप्राप्तेयथा त्रीणिपदाविचक्रमे बहुलग्रहणात्क्वचित्रचलोपो भवति यथा
पनातेऽस्यग्नेनामानि क्वचिदिकारमात्रस्यभवति पमन् पमनीतिप्राप्तेयथा पमंस्मादया

ति षत्वविकारमात्रस्य भवति इक्षुतीरम् निष्कतीरमिति प्राप्ते यथा इक्षुतीरमथारस्य इस्ये
भूतपदार्थेन प्रत्ययार्थेवञ्जलग्रहणम् प्रतितावध्याये १९ अस्मिन्नध्यायशेषे येत्रः पदस्था
गमाविकारास्तुवर्त्स्यते नेत्रानितोऽइतिकरणेपरत्रावस्थितेनभवंतीति सूत्रार्थः यथा श्रेय
स्कर श्रेयःकरोति वत्सप्याः वत्सःपाइति स्वर्षाम् स्वःसामिति पूर्षाहौ पूःसाहाविति हू
उभः उदेमइति वनषदः वनसदइति अवरस्पराय अवरंपराय्येति सर्षेद सर्वेदेति उद्
तव् उभ्रुतत्रिति सषाव ससावेति पुरीषवाहणः पुरीषवाहनइति मामहानः ममहा
नइति हविष्मां २१ इवः हविष्मानवेति अध्यायशेषइतिकिम् तवस्तरमितितवः तरम्
अत्रेतिकरणेपरत्रावस्थितेपिसकारोवधानयव अस्यविधेःप्राग्भूतत्वात् इतिवक्तव्योयम्
२

प्रा॰ शा॰

इतिकरणमनुवर्तनीयमतः पदवचनेनवर्णाविशाहेनोच्यते नचैतन्निवृत्त इतावेव यथाऽऽहति
करणेपरत्रावस्थिते आगमाविकाराश्चनभवंति एवमिहापिनभवंति यथाश्रेयःकरः
वत्सःपाः रसःसाम पुःसाहौ उःदमः वनसदः अवरःपराय हः वेदः ञुपुहृतन् मःमा
व पुरीषः वाहनः ममः हानः वृष्टिमान्ध्व एवं लाङ्कः लोपागमविकाराश्चनैवतिकर
णेस्मृताः अवग्रहस्तुचर्चायामितिनावोपदिश्यते १ ककारपकारयोः सकारम् २।
विसर्जनीयोऽपिकृतः सपुत्र्यादिष्टेककारपकारयोःप्रत्यययोःसकारमापद्यते यद्यप्यजावि
शेषेण सकारस्कृतः तथापिकंठ्यपूर्वस्यैव सकारः अकंठ्यपूर्वस्यतुषकारोऽभिप्रेतः यतः
कृषीयकृत्यो सकारमितिअकंठ्यपूर्वस्यसकारंविदधाति अतोकंठ्यपूर्वस्यषकारोभवती

न्निनिष्ठीयते आवुपधः षकारम् २२ अकंमो भावीत्यकम् आवुपधो विसर्जनीयः षका-
रमापद्यते ककारपकारयोः प्रत्ययोः केंकासूर्वसमानसकार एव एतयोरुदाहरणा-
न्यग्रेतने सूत्रे प्रदर्शयाम इति अपि कारस्सूत्रमेतत् आविर्निरिडइडायावसातिर्वरिवः २३
आविः निः इडः इडायाः वसातिः वरिवः इति एतेषां विसर्जनीयः सकारं षकारं चाप-
द्यते यथायोगं ककारपकारयोः प्रत्ययोः यथा आविः कृणुष्व आविष्कृणुष्व निःप-
या अस्मान्निष्परसमरीर्विदाम् इडः यथा इडस्पदे समिध्यसे इडायाः यथा इडायास्पदम-
सि वसातिः यथा पर्णे वो वसतिष्कृता वरिवः यथा अयन्नो अग्निर्वरिवस्कृणोतु दिवो
ककुत्स्थयिवा २४ दिव इत्येतस्य संबंधी विसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्स्थयि वीशद्वेव

प्रा॰
शा॰

४८
48

जेयित्वा यथा दिवः पुत्राय दिवस्पुत्राय सूर्याय दिवस्पृष्ठेव्यचस्वतीम् दिवस्पृष्ठेतिष्ठतीम् अक
कुत्पृथिव्योरिति किं अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् दिवः पृथिव्याः पर्योजः रायः सहसः पोषपुत्रयोः २५
रायः सहसः इत्येतौ विसर्जनीयौ सकारमापद्येते यथासंख्यं पोषपुत्रयोः प्रत्यययोः रायः यथा रा
यःपोषेण मास्वयं रायस्पोषेणाभिपोष्म सहसः सहसःपुत्रः सहसस्पुत्रोऽद्भुतः नमसोपा
स्तात् २६ नमसः इत्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते परस्ताच्छब्दे सङ्क्रा यथा नमसः पारम्
नमसस्पारमस्य अपरस्तादिति किम् आदित्यवर्णन्तमसः परस्तात् तपसः पृथिव्याम् २७
तपसः इत्ययं विसर्जनीयः पृथिव्यां प्रत्यये सकारमापद्यते यथा पर्त्तीदिवो विभाति तपसस्पृ
थिव्याम् अधनो रजसो रिषः स्पृशस्पातौ २८ अधनः रजसः रिषः स्पृशः एते विसर्जनीयाः पा

मग्निप्रणिणोमि प्रकृत्यापदान्तः ५० पदान्तीयो नकारो हल्प्रकृत्याभवति समानपदइ
ति प्राप्तिः यथा पितृन्हविषेअत्तवे पूषन्तवव्रतेवयम् अक्रन्कर्मकर्मकृतः निवर्ति
नसः प्रपीनम् ५१ नि वर्ति नसः प्रपीनम् एतेनकाराः प्रकृत्याभवन्ति समानप
दइति प्राप्तिः ति यथा कृत्लाबघ्नुनीकाशाः वर्ति यथा ब्रह्मवनिम्वात्तत्रवर्ति नसः
यथा वार्द्धीनसस्ते मन्याप्रणाय प्रपीनम् यथा अपाम्प्रपीनमग्ने श्रीमताऽइन्द्रेके ५२
अयन्त्वं नकारः प्रकृत्याभवति एकेषामाचार्याणाम्मतेन यथा श्रीमताः शान्तपयाः
एकेषामितिकिम् श्रीमणाः शान्तपयाः इन्द्राग्नी चित्रभानो वार्त्रघ्नुः षष्ठन्मुवयो
निः पुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्यास्वर्म्मन्त्रम् ५३ इन्द्राग्नी चित्रभानो वार्त्रघ्नं उःश्रम

म् ध्रुवयोनिः पुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्याः चर्मम्नम् एतेचनकाराः समानपद इति
प्रा॰ प्राप्तणकाराः प्रकृत्याभवन्ति इन्द्राग्नीयथा इन्द्राग्नोरुज्जितिम् चित्रभानो॰ यथा इ
शा॰ न्द्रायाहिचित्रभानो॰ वार्त्रघ्नम् यथा इन्द्रस्ववार्त्रघ्नमसि उःघ्नम् सुपउःघ्न ४
४९ एव ध्रुवयोनिर्यथा ध्रुवत्तिनिर्ध्रुवयोनिः पुरोनुवाक्याभिः यथा ऋचःपुरोनुवा
क्याभिः पुरोनुवाक्याःयथा पुरोनुवाक्यायाज्याभि चर्मम्नम् यथा साध्येभ्यश्चर्मम्न
49 म् नवर्गेच ९४ नवर्गेच प्रत्ययेऋषरेफेभ्यउत्तरोनकारः प्रकृत्याभवति यथा त्वष्टा
होत्राः सुवक्रन्देनताल साद नत्रऋकारे ९५ षकारादनन्तरोनकारऋकारेप्रत्ययेप्र
कृत्याभवति यथा उग्रस्नेषन्त्माः शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोपि ९६ शकारलका

ननकारस्यव्यवहितत्वात् नकारस्यस्वरयवहकपंक्तयेनपद्यते निषत्सायस्याहोत्स्थिताय
रथवाहणं यथा रथ वाहनम् थकारेणव्यवधानादप्राप्तिः अतोनिपात्यते रथवाहण
ं हविरस्यनाम इन्द्रयाणम् यथा इन्द्रः पनम् इनःउत्तरमसमानपद त्वादप्राप्तेण
त्वेनिपात्यते इन्द्रःयाणंप्रथमोऽध्यानिष्टुत परिणीयतेयथा परिनीयते सोऽध्वरा
यपरिणीयतेकविः समिन्द्राणः यथा इन्द्रनः समिन्द्राणोमनसानेषिगोभिः उरुष्याणः
यथा उरुष्यानः उरुष्याणोअघायतः समस्मात् रक्षाणः यथा रक्षनः रक्षाणोब्रह्मणस्प
ते षुणःयथा षुनः मोषुणाइन्द्रात्र षुणःयथा अभीषुनः अभीषुणः सखीनाम् षुणय
था गोमत्षुनासत्या गोमत्षुणासत्या स्वर्णं यथा स्वःन स्वर्णधर्मःस्वाहा अस्युरिणो

प्रा॰ यथा सस्रुरितौ अस्रुरिणौगार्हपत्यानि सन्न प्रणग्रामस्थंखियथा प्रनःग्राम
शा॰ स्थंखि प्रणग्रामस्थंखिनारिवः ग्रामस्थंखितिकिम् भगप्रनोजनयगोभिः परिण
ऽइतिशाकटायनः ७७ परिणाऽइतिनिपाज्यनेशाकटाय नाचार्यस्यमतेन यथाप
५० रिनः परिणोरुद्रस्यहेतिः शाकटायनऽइतिकिम् परिनोरुद्रस्यहेतिः प्रनेतिनदा
50 तिहिनोमीनाम् ७८ प्रस्वर्णान् नेतिनदातिहि नोमि यथोशब्दरूपाणां नकारोण
कारमापद्यते संहितायाम् अत्रनेतिनदास्योर्दीर्घग्रहणमतः सर्वप्रत्ययान्तयोर्भवति
हिनोतेस्तुविकरणेनिर्देशायत्रविकरणोनत्रैवभवति नतिं यथा प्रनय प्रणयदेवा
व्यम् नदाति यथा प्रनदानः अग्नेजातान्प्रणदानः हिनोमि यथा प्रहिनोमि क्रमपद

स्च वन्दारुर्माकिः ७४ वन्दारुःमाकिः अनयोर्विसर्जनीयस्य सकारः षकारमापद्यते सं
हितायाम् तथयोः समिति विसर्जनीयस्य सकार उक्तस्तस्यैव षत्वम् यथा वन्दारुः त्वे व
न्दारुष्टे त्वे वन्देऽग्ने माकिः त्वे माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् सहेः पृतनायाः ७५ पृत
दपि निपातनस्त्रत्वम् अभावि ष्ट्व त्वात्वकारो मम प्राप्नोति सन्निपात्यते: यथा पृतनासाह्य
पच पृतनाषाह्याय च सधिरं अग्रदितिः ७६ सधिः अर्धध्रुः अदितिः एतेषां विसर्जनी
यसकारः षकारमापद्यते संहितायाम् सधिः यथा सधिः नव सधिष्ट्वमोषधीः अर्ध
ध्रुः यथा अर्धध्रुते अर्धध्रुष्टे देवसोम अदितिः यथा अदितिः त्वा अदितिष्ट्वा देवी वायुरग्नि
रग्नेरेकारे ७७ वायुः अग्निः अग्नेः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते एकारादेर्पदे परस्ये

प्रा॰ यथा वायुःते वायुष्टेधिपतिः अग्निःते अग्निष्टेधिपतिः अग्नेत्वा अग्नेष्ट्वास्येन पकारात्
शा॰ इतिकिम् अग्निस्तिग्मेन अग्निस्तिग्मेनशोचिषा अग्नेःतनूः अग्नेस्तनूरसि सकारपरेच ३८
सकारःपरो यस्मादेकारान्तरात्सतथोक्तः तस्मिन्नेकारान्तरेप्रत्ययेचशब्दादयस्तनपदसंबंधिवि
५२ सर्जनीयसकारः षकारमापद्यतेसंहितायाम् यथा बृहस्पतिःत्वासत्रे बृहस्पतिष्ट्वासत्रेप्र
जापतिःत्वासादयतु प्रजापतिष्ट्वासादयतु सकारपरइतिकिम् विसस्त्वाक्रमताम् सवितु
51 स्त्वाप्रसवे मातृभिरर्चिभिःपायुभिर्वरूत्रीः ३९ मातृभिः अर्चिभिः वरूत्रीः एतेषांचपदा
नांविसर्जनीयसकारःषकारमापद्यतेएकारान्तरेप्रत्यये मातृभिः यथा मातृभिःत्वम् मातृ
भिष्ट्वं अर्चिभिः यथा अर्चिभिःत्वम् अर्चिभिष्ट्वम् पायुभिर्यथा पायुभिःत्वे पायुभिष्ट्वे

रमापद्यते यथा परिसिंचंति परिषिंचन्ति अभेश्च ८५ अभेरुपसर्गाच्चपरः सिच्यतेः स
कारः षकारमापद्यते संहितायाम् यथा अभिसिञ्चामि अभिषिंचामसौ अव्यव
हितोपि ८६ अकारव्यवहितोप्यभेरुत्तरः सिच्यतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्
यथा अभि अभिसिंचन् याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् वेर्यदयः ८७ वेरुपसर्गात्परः
सकारो यकारोदयः षकारमापद्यते विस्यामि तन्नेविष्याम्यायुषोनमध्यात् यकारोद
य इतिकिम् विसः पश्यन्व्यन्तरिक्षम् हेर्मिश्रोदयः ८८ हिशब्दात्परः सकारो मकारोदयो
वा यकारोदयो वा षकारमापद्यते मकारोदयो यथा हिस्म अस्ति हिष्मा ते शुष्मिन्नवयाः
यकारोदयो यथा हिस्या अपो हि ष्ठा मयोभुवः पवेश्च ८९ पविशब्दाच्च परः सकारः

प्रा॰ षकारमापद्यते यथा संभवं मकारोदयः षकारोदयश्च संहितायाम् यथा षविस्य येष
शा॰ न्नरित्येयउपषविष्ट निःस्मात्तनोः ७० नेरुपसर्गात्स्वरयोः स्यायस्तन्योपीत्योः सकारः ष
कारमापद्यते संहितायाम् यथा निःष्यायताम् आप्यायताम्निष्यापताम् निस्तनिहि निष्ट
५२ निहि उरिणाबाधमानः ननतो ७१ ननत्वरित्येतस्मिन्नुत्तरपदे निरुपसर्गे सम्बंधि विसर्ज
नीयः सकारः षकारमापद्यते यथा निः ननत्तः स्वपयानिष्टनत्तः अनोः स्तवन्त्याम् ७२
52 अनोरुपसर्गात्परः स्तवन्ति सकारः षकारमापद्यते यथा अनुस्तवन्ति अनुष्टुवन्ति इष्ट
वेथा उष्णस्याम् ७३ निपातनसूत्रमेतत् भाविष्यउत्तरस्य सकारस्य षत्वमित्युक्तं समा
नपदे इहतु विसर्जनीयेन व्यवधानान्न प्राप्नोति अतः षत्वं निपात्यते उः स्वस्याम् अपडः षष्य

म् वरूत्रीः यथा वरूत्रीःत्वा वरूत्रीष्टुा देवीः षानयोर्मूर्द्धन्यम् ८० षकारात्परो नकार
षकारो मूर्द्धन्यमापद्यते विकारी यथा सन्नमिति परिभाषितत्वात् नकारस्य टकार षका
रस्य ठकारः यथा वरूत्रीष्टुा हृल्लोस्यारवेष्टुः प्रकृत्या नानापदस्थे नकारे ८१ इतउत्तरं
प्रकृत्या सकारो भविष्यति समानपदस्थः नानापदस्थस्त्वयः प्रकृतिभावः सनकारे प्रत्येन
वः अपवादस्तत्रमेनत् अन्नसंतनोत्वहृहस्पति सनस्य ससमिद्वाय समेटशा मभिसत्वा
भिसे विश्नेत समस्याः प्रतिसलम्मसलेपत्नीसंयाजान्क्रनस्यलाज्ञिसवोरिविस्हृशा हृदि
दिस्र्ठसोझ्रंवत्नास योझ्रंवत्नामाभ्यान्त्रितिरिः सीसेन सीसाः· सीसस्य अ्रुसतिगोसनि प्रति
सहू प्रतिसरत्नासम्भन्तस्वि ठशात् ८२ अन्नसन्ननोत बृहस्पतिसतस्य ससमिद्धा

प्रा॰ य समंरशम् अभिसत्वा अभिसंविशन्तु समस्ताः प्रतिस्थलम् सपले पत्नीसेपाजा
शा॰ न्त् क्रतस्थला अजिसकाः दिविस्पृशः हृदिस्पृशम् हिरण्ठसीः अकशमयोः अकशामाऽ
भ्याम् तितिरिः सीसेन सीसा सीसम् पशुसनि गोसनि प्रतिसरः उ. प्रतिनिसर
५३ ताम् चतसृऽशात् एतेसकाराः प्रकृत्याभवंति सकारः षकारं प्राप्नोति सनिविष्य
नहृनिसृत्वार्थः इदानीमुदाहरणानिदीयन्ते अनुसन्तनोतुयथा इदम्मेकर्मदंवीर्य
53 सुत्रोऽनुसन्तनोतु बृहस्पतिसवनस्यथा बृहस्पतिसवनस्यदेव समामिहाय यथासम
मिहायशोविचे समन्तशाम् यथा समन्तशन्त्वावयम् अभिसत्वायथा अभिवीरोः ५८
अभिसत्वासहोजाः अभिसंविशन्तुयथा इन्द्रमिवदेवाःअभिसंविशन्तु समस्ताः यथा

थिविदिव्युपरिचर्षणिशकुनियासिभ्यः ८४ पृथिवि दिवि उपरि शकुनि यासि एतेभ्यो च
र्षणि भाविभ्यः परः सकारः प्रत्यकृत्या भवति संहितायाम् पृथिवि यथा पृथिविसदन्त्वा दि
वि यथा दिविसदन्देवसदम् उपरि यथा उपरिसदोऽवस्वन्नः चर्षणि यथा चर्षणीसहो
द्वेन शकुनि यथा शकुनिसादेन यासि यथा प्रवयासिसीष्टा ऋषरेभ्यो नकारो णकारं
समानपदे ८५ ऋकारषकाररेफेभ्य उत्तरो नकारो णकारमापद्यते समानपदे ऋकाराद्भव
ति यथा नृणाम् षकाराद्भवति यथा पृष्णः रेफाद्भवति यथा पूर्णा एतेप्रत्ययनका
राः ऋषरेफेभ्य उत्तराः सन्तो णकारमापद्यन्ते प्रयत्नावन्तरत्रार्थो व्याकरणविषयप्रदर्शना
र्थं क्रियते स्वरयवहकपेषु ८६ स्वरैर्यकारवकारहकारैः कवर्गपवर्गाभ्याञ्च व्यवहितो

नकारः ऋषरेभ्य उत्तरो णकारमापद्यते संहितायाम् यथा त्रमनाः तृतीयमसृन्तमर
प्रा॰ शा॰ णः पुरीषवाहनः अग्ने पुरीषवाहणः प्रवाहनः विश्वस्मिं प्रवाहणः ऋषरेभ्य इति कि
म् वहिरसि हव्यवाहनः समानपद इति किम् प्रनोयच्छत्वर्यमा निष्टप्यापरथवाहणामि
५४ न्द्रः यणम्परिणीयते समिंद्रणः उरुष्याणो रक्षाणः छणः भणः षणासन्यासणोस्थूरि
णो प्रणः आहुरंशे ८७ निष्टप्याय रथवाहनणम् इन्द्रयणम् परिणीयते समि
54 न्द्रणः उरुष्याणः रक्षाणः छणः भणः षणासन्या त्वर्षे अस्थूरिणो प्रणः आसद्धे
षि यत्रेच णकारान्निपात्यन्ते यदत्र लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् यथानि
ष्टप्याय अत्रहयोर्नकारयोर्णत्वं निपात्यते प्रथमस्यान्तवर्गे चेति निषेधः उत्तरस्याप्रम

योषित्ता नमः यथा विश्वायुःशर्मसप्रथानमस्थये पतितालव्यस्वरोदये २५ पतिशब्दे
तालव्यस्वरोदयेप्रत्ययेयस्तनपदसंबन्धीविसर्जनीयः सकारमापद्यते यथा वाचः पतिम्
वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् नये ब्रह्मणःपते ब्रह्मणस्पतेत्वमस्य वाचःपतये वाचः
स्पतयेपवस्व पदेच २६ पतिशब्देचपदेपतन्नभवति नपदावयवेयथा वाचःपतिम् वा
चस्पतिम् पदइतिकिम् यतोजातःप्रजापतिः परमेष्ठाभिधीतः प्रजापतिः नपरु
षःपरुषि २७ परुषइत्यस्यविसर्जनीयः परुषिप्रत्ययेनसकारमापद्यते यथा परु
षःपरुषस्परि समानपदेचेतिप्राप्तस्यप्रतिषेधः वाजपतिर्वासःपदिपिशङ्गन्नः पर्शे
व्येनान्नःपार्श्वमितिच २८ वाजपतिः वासः पदिपिशङ्गः स्रन्नः पर्शव्येन स्रन्नःपार्श्व

मित्येतेविसर्जनीयाः यथाप्राप्तेनसकारषकारावापद्यन्ते वाजस्पतिः यथा वाजप
प्रा॰ तिः कविः कविष्करत्कपिष्ठितिप्राप्तिः वासः पल्पूलीन् परिधिषुःपतिम् समानपदे
शा॰ चेन्नुभयोःप्राप्तिः स्वन्नःपर्शव्येनयथा स्वन्नःपर्शव्येनोग्रम् स्वन्नःपार्श्वम् यथास्वन्नःपार्श्वम्
५५ ह्लादेवस्य समानपदेचेन्नुभयोःप्राप्तिः स्वहःपतौरेफम् ३५ स्वहरित्यर्येविसर्जनीयः
पतिशब्देप्रत्ययेरेफमापद्यते यथा स्वहर्प्येतयेस्वाहा समानपदइतिप्राप्तेसकारे तदपवा
55 दोरेफः परश्चमूर्द्धन्यम् ४० इनउत्वंलोपागमवर्णविकारान्वक्ष्यामः तेतावद्भविष्यन्ति प
रश्चदन्त्योमूर्द्धन्यमापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् स्वर्षःसाधूंसहयोः ४१ स्वःष्वःपतौविसर्ज
नीयारेफमापद्येतेयथा संरवंसाधूंसहयोः प्रत्ययोः परश्चदन्त्योमूर्द्धन्यमापद्यते स्वःयाः

या स्तःसाम् स्तर्वाम स्योऽहजनस्य गोपाम् ष्टः यथा ष्टःसाहौ ष्टर्षोहोष्ठ ष्ठोष्याम् उकार
त्वुर्दे ४२ डरित्यर्थे विसर्जनीय उकारमापद्यते दकारे प्रत्यये उकारात्परस्य दन्त्यो मूर्द्धन्यमाप
द्यते यथा उद्दमः परितेन्द्रउभोरथ्यः नाशेच ४३ नाशेच प्रत्यये डरित्यर्थे विसर्जनीय उका
रमापद्यते उकारात्परस्य दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते यथा उःनाशः हुणाशः सगधमूदाहरण
म् पुरोदाशे ४४ पुनरित्यर्थे विसर्जनीयो दाशे प्रत्यये उकारमापद्यते परस्य मूर्द्धन्यम्
यथा पुरःदाशः अत्र रूपसिद्धिः विसर्जनीयादेशस्योकारस्य चोपधाकारस्य च उवर्णे
ओकारमित्येकादेश ओकारः ततः परस्य दकारस्य डकारः पुरोडाशे हर्वीःष्टथा अन्नसोवा
हौ सकारो डकारम् ४५ अन्तश्वाहुःसान्नः तस्य वाहौ प्रत्यये सकारो उकारमापद्यते य

प्रा॰
शा॰

याग्नतमःवारम् अनड्वाहमेत्वारभामाह ओकारमितःसिच्चतोसोपधः ४९ इनःशब्दे
बन्धीविसर्जनीयउपथासहितओकारमापद्यतेसिच्चतोप्रत्ययेपरत्रमूर्द्धन्यम् यथा इ
तःसिंचत परीतोषिञ्चतासुतम् षड्दशदन्तयोः संख्यावयोर्थयोस्त्र ४७ षडित्येवं त
स्माच्चशब्दात्परोदन्त्योवर्णः सोपधओकारमापद्यतेदशदन्तयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यंसंख्या
वयसोरभिधायकयोः यथाषड्दश षोडशाचमे षड्दन्ताअस्येति षोडन् यतच्चशिष्य
कुत्पादनार्थम् नहिसंहितायामुदाहरणंलभ्यते नःआपादनाउत्स्वरात् ४८ आपाशब्दा
त्परलकारःपरश्चमूर्द्धन्यमितिनेनमूर्द्धन्यमापद्यते सचेदापाशब्दआउत्स्वरशब्दात्परोनभव
ति यथा दारुआपातः गोपाकालकादार्वाघाटः अनाउत्स्वरादितिकिम् शब्दायाउत्स्व

५६
56

११

रावानम् वनसदोवेदोरेफेण ४९ वनशाब्दःसदशाब्देप्रत्ययेरेफेणव्यवधीयते सचेद्वनश
ब्दोवेद्शाब्दात्परोनभवति यथा वनसदः वनर्षदोवायवोनसोमाः ग्रवेद् इतिकिम् वर्हिष
द्वेद्वनसद्वेद् पत्यौचसकारेण ५० पतिशाब्देचप्रत्ययेवनशाब्दः सकारेणव्यवधीय
ते यथा वनपति वनस्पतिः शामितादिवः ऋतावरौचपतिपरयोः ५१ ऋतःश्रवरश्च
शाब्दौसकारेणव्यवधीयेतेयथासंख्यंपतिपरयोःप्रत्यययोः यथा ऋत पते ऋतस्पतेत्व
ष्टुर्जामातरद्भुत श्रवर पराय श्रवरस्परायशेरवभम् नद्बृहतौकरपत्योस्तलोपश्च ५२
नद्बृहत्तपतौकरपतिशाब्दयोःप्रत्यययोःप्रत्यययोर्यथासंख्यंसकारेणव्यवधीयेते पूर्व
पदयोश्चतकारस्लोपोभवति यथा नतकरान नस्करो १।८३त बृहत्तपतिः बृहस्पतिः परि

मा॰ कृतेषकारेण ५३ परीत्येतस्य दे कृते प्रत्यये षकारेण व्यवधीयते यथा परिष्कृताः परिष्कृ
शा॰ ताः शुक्राः चन्द्रे सशकारेण ५४ चन्द्रे प्रत्यये सशब्दः शकारेण व्यवधीयते यथा सुचन्द्र
उभे सुश्चन्द्र सर्पिषः उपुत्तन्योदकारम् ५५ उपुत्तविन्येतस्य शब्दस्य पकारो दकारमापद्य
५८ ते यथा उपुत्तन् सहस्वयारान्महतीन्द्रत्तन् भाविभ्यः षष्ठ समानपदे ५६ स्वक
एको भावीन्युक्रम् भाविष्य उत्तरः सकारः षकारमापद्यते एकपदस्थौ चेत्ता विसका
57 रो भवतः यथा गोस्थानम् व्रजः गुह्य गोष्ठानम् परमेस्थी परमेष्ठाभिधीतः समाव
सथाव सोमम् सीसपाम सीषपामेन्द्रस्य भाविभ्य इति किम् भवसदना समानप
द इति किम् विसीमतः सुहवः अनुस्वाराद्वनन्तर्वोत् ५७ अनुस्वाराद्धपरः सकारः ष

प्रत्ययेसकारमापद्यते अघनः यथा अघनःपात् इषाघनस्यानिंद्राय रजसः यथा रजसःपा
ति रजसस्पात्मवंतो रिषः यथा रिषःपात् मनोदिवासरिषस्पात्तनक्तम् पाताविति पातग्रहण
म् अन इहापिभवति देवरिषस्पाहि स्पृशः यथा सपृं स्पृशस्पाहि अघनस्तु विनिच २७ अघ
नः ग्नयेविसर्जनीयः कृविनीनस्मिंश्च प्रत्ययसकारमापद्यते यथा सकारम्गौ २८ अघनस्तुरु स
मानपदेव ३० एकस्मिंश्चपदे योविसर्जनीयः सककारपकारयोः प्रत्यययोर्यथायोगंसकारंषका
रंवापद्यते यथा श्रेयः कर श्रेयस्कर भूयःकर भूयस्कर आयुःपाः आयुष्पाः परावसाने ३१
अवसानस्यपरीक्षेनास्मिन्पदे प्रत्यये अपयन्तनपदसंबंधोविसर्जनीयः सकारमापद्यते यथा ओषध
यःपरि दिवः ओषधयस्परि अवसान इतिकिं नमस्येहेडःपरिनेहणात् कविष्कराल्लुकि पिव ३२ कविः

प्रा॰ शा॰

५८

58

करान् कृधि एतेषु च पदेषु प्रत्ययेषु प्रयत्नेन पदमेवं पी विसर्जनीयः सकारं षकारं वापद्यते
कविः यथा वस्तःकविः सःयानोवसष्कविः करान् यथा यथानोवसस्मः करान् यथानोवसस्करा
न् कृधि यथा पुनःकृधि सद्धुपेनःपुनस्कृधि कृषीश्च कृधौ सकारम् ११ कृधौ च प्रत्यये कृषीरित्यस्य वि
सर्जनीयः सकारमापद्यते यथा कृषीःकृधि समस्याःकृषीस्कृधि ननु कविष्करान्कृधि षिनिकृधो क
षीरिति विसर्जनीयस्य सकारः प्राप्तः किमनेन सूत्रेण क्रियते एतन्नत्वे कण्ठोपध्यस्य षकारोऽभिप्रेतः
समाभूदिति सकारविधानम् अस्मात्तु नाय कारदकंठोपधः षकारमापद्यते इत्येन दध्य वस्यामः स
दोघोर्नमस्कृतम्यिना पथ्येषु १४ सदः घोः नमः एतेषां त्रयाणां अंतेपी विसर्जनीयः यथा सरस्वेकृते पिताप
यस्त्वेनेषु पदेषु प्रत्ययेषु सकारं षकारं वापद्यते सदः यथा येषामप्सु सदस्कृतम् घोः यथा उपहूतो

शचि यत्रेह्रस्वस्वरावकारेप्रत्ययेदीर्घमापद्यन्ते अश्व यथा अश्वावतीꣳ सोमावतीम् र
श्मि यथा रश्मीवतीम्भास्वतीम् मति यथा प्रदेवायमतीविदे सुमति यथा सुष्टुतिर्ꣳस
मतीभूयः सु यथा स्वाविद्धोमी सुतविप्रन्नूनः सुतावतः चारय यथा सुमेनिचारयाभूय
न्नृशि यथा उष्टो नृशीवान् मेरिमायः देवानाꣳ सख्यमुपसेदिमाचयम् इन्द्रिय इन्द्रि
यावान्मदिन्तमः पारय यथा हरस्वतेपारयावसूनि चित्र यथा चित्रावसोस्वस्तिनेपारमशी
य भङ्गुर यथा हस्वारं भङ्गुरावनाम् वयुन यथा विहोत्राद्धेवयुनाविदेकः अश्वस्य यथा पकल्प
पृश्नस्याविशाला रुदय यथा उत्तापवकाद्रुदयाविपश्चित पुण्य यथा परुष्महरानुपुण्याभि
शाला ऋत यथा ऋतावानम्महिषम् अभि यथा अभीवर्तेनाष्टाचत्वारिꣳशः अवन यथा रद

प्रा॰ म्मे शावनावचः श्रधियथा श्रधीवासंपरिहिरण्यान्यस्मै श्रच्छ॰ यथा श्रच्छाविश्वानरायविश्वाभ
शा॰ वे शक्ति॰ यथा [illegible]भिनःशक्तीवन्तोगभीराः पुरु यथा उमाउत्तापुरुवसो शचि यथा श
चीवसे नाश्ववहिरण्यान् ९९ श्रश्ववदित्येतन्नदन्तदीर्घमापद्यतेहिरण्यशब्दापरंभवति
५५ यथा श्रापवस्वहिरण्यवदश्ववत् श्रभिविश्वेषुवीरविश्ववन्महत्रवाजयन्तेषु १०० श्रभीजे
नन्यदंविश्वेषम् वीरविश्व वन्म हत्रवाजयन्तः इत्येतेषु प्रत्ययेषु नदीर्घमापद्यते विश्वे
59 षम् यथा स्वराभिविश्वेषम् वीरयथा श्रभिवीरोश्रभिसत्वासहोजाः विश्व॰ यथा इमां
वाचमभिविश्वेगृणन्तः वन्म यथा श्रभिवन्मन्त्रस्तमरेभुपेनवः हत्रयथा श्रभिहृत्रेवर्द्धमान
स्मियाहम् वाजयन्तः यथा श्रश्वामश्वाजमभिवाजयन्तः श्रश्वस्यवाजिनस्त्वचि १९ श्रश्वस्यवा

रसकारव्यवहितः वर्गोत्तरे मध्यमास्ववर्गोत्तरि मध्यमाः चटतवर्गाः तैरव्यवहितो नका
रऋषरेभ्यउत्तरः प्रकृत्याभवति शकारव्यवहितोयथा दर्शनो हकाः सम्राडसिकृशानु ल
कारव्यवहितः यथा निर्रुर्दतिविर्जर्जल्येन सकारव्यवहितः यथा ग्रपांश्रसेनवरुणः च
वर्गव्यवहितः यथाप्राचीनंज्योतिः अन्तश्चरसि रोचना टवर्गव्यवहितः यथा त्रैष्टुभेनछन्द
सा आनुष्टुभेनछन्दसा तवर्गव्यवहितोयथा रथिनोजयन्त आर्त्नीइमे तत्रशिलिप्सिवर्गम
ध्यमव्यवहितोपीत्यनेन सूत्रेणएतैर्वर्णैर्व्यवहितऋषरेफेभ्यउत्तरो नकारः प्रकृत्याभवति
समानपदइत्युक्तम् तथा ऋषरेफेभ्यो नकारोणकारं समानपदे स्वरयवहकपेषु
इत्यनेनएतैर्वर्णैर्व्यवहितोपिनकारोणकारमापद्यते समानपदेइत्युक्तम् एवंयथा एव

स्वरयवहकपथ्यतिरिक्ता वर्णास्तयवशिलिमिवर्गमध्यमाः अतोनेन सूत्रेण न प्रयोजन
प्रा॰ म् एवन्तर्ह्येभयथालक्षणानुकथनेशिष्यबुद्धिसम्पादनार्थम् दीर्घम् ॥७॥ विसर्जनी
शा॰ यइत्युपक्रमणदृयोर्व्यञ्जनयोः सन्धौ येलोपागमवर्णविकारास्ते प्रतिपादिताः अ
६० धुनास्वरस्यव्यञ्जनेनसहसन्धौयः स्वरविकारः स उच्यते ह्रस्वः स्वरो दीर्घ विकारमा
पद्यते अधिकारसूत्रमेतत् अश्वरश्मिमतिसमतिस्वसनचारयहरिणसेदिमेन्द्रि
यपारयवित्रभङ्गुरवपुनाश्वस्यहृदयपुष्पनोऽभ्यवनाप्यर्द्धे शाक्ति पुरुशाचिवकारे ॥८॥
अश्व रश्मि मति समति स्व सन चारय हरिण सेदिम इन्द्रिय पारय वित्र भङ्गु
र वपुन अश्वस्य हृदय पुष्प ऋत अभि अवत अपि अर्द्धे शाक्ति पुरु

60

समस्याः कृत्वोऽपि प्रतिस्कलम् यथा प्रतिस्कले चातिकृशश्च मुसले यथा उलूखलमु
सले पत्नीसंयाजान् यथा पोतृनेष्टापत्नीसंयाजान् कुन्तस्थला यथा भुञ्जिकस्थलाचक्र
न्तस्थलाच प्रञ्जिसवयोयथा शितिकक्षोञ्जिसकः दिविस्पृशा यथा हूतप्रतीको
हूहुतादिविस्पृशा हृदिस्पृशम् यथा ऋतन्नभद्रं हृदिस्पृशम् यत्नेषोपदानां सकारो
भावपयत्वात्वत्वं प्राप्नोतितस्यैतेन प्रकृतिभावः हिंसीः यथा स्वधितेमैनं हिंसीः अत्र
स्तारेंच्वनन्त्पूर्वादिति प्राप्तिः ऋकसामयोः यथा ऋकसामयोःशिल्पे ऋकसामाभ्यां यथा
ऋकसामाभ्यां संतरन्तः कर्णेपाभ्यामिति प्राप्तिः तितिरिः यथा तितिरिस्लेमपोणाम्
एकारान्तरे सकारपरे चेति प्राप्तिः इदमर्थे न च नानापदस्थे नकार इति सूत्रावयवः कृतः अत्र

यान्तितिरिपदे सकारो न विघत इति मोहः स्यात् सीमेन यथा सीमेनतन्त्रेमनसा सीसाः य
प्रा॰ था रजनाहरिणी सीसा युज्यः सीसम् यथा सीसं चमे पशुसनि यथा प्रजासनिपशु
शा॰ सनि गोसनिर्यथा योगोसनिस्तस्मन्तरुपजश्चः प्रतिसंदश यथा सटङ्क चप्रतिसटङ्
६१ च प्रतिसदृत्तासः यथाप्रतिसदृत्तासयत्तन चनुरिंशत यथा चनुरिंशद्दाभिनः न
चात्र भावी विसर्जनीयव्यवहितः अतो नैवैह यजशका किमनेन सूत्रावयवेनेति यत्वेन
61 हिं येन्येपि चन्तःशब्दविसर्जनीयव्यवहितास्तेषां षत्वार्थम् यथा चतुःस्तोमः चतुःष्टोमऋ
कारेफारुदयश्च ८३ ऋकारोदयः रेफोदयः ऋरुदयश्च सकारः प्रकृत्या भवति ऋकारो
दयः यथा निसृभिरस्तवन रेफोदयः यथा निसृभमे ऋरुदयः यथा वाचो विसर्जने पृ

कारमापद्यते भाविसूर्वात् यथानमूर्ध्वं ष्मग्ने पुरोडाशैर्हवीर्ष्येष्या तन्मूर्वादिति किम् उत्स
त्वनास्मामकानाम्मनांसि करेफाभ्यांच पठ ककाररेफाभ्यांचपरःसकारः षकारमाप
द्यते ककाराद्भवतियथा दिकुस येचेन४हद्भःसुभितोदिक्ष अरकुस अरक्ष रेफाद्भ
वतियथा गीःसु गीर्षु धूःसु धूर्षु नत्वचयत्रपदकारोऽन्यथाभूतेपदंकरोति अन्यथाचा
र्षसंहितानत्रैवलक्षणंकर्तव्यते यथा समाव सषाव यत्रपुनःपदकारस्यचार्षसंहिताया
असमानवाक्यत्वेनत्वलक्षणेनघटनेव्याकरणस्यविषयः सत्यमेव यदिनामप्रसङ्गस्यपञ्जी
वदाचार्येणशिक्षसूत्रान्यथैकस्मिन्व्याकरणलक्षणद्वारासंज्ञितः एवंसंहितायामविद्य
मानेषुषोडशादिषुलक्षणेद्[illegible]षम् अथवायथायथाहारास्यमध्याहरणमुदकाहारस्य

षा॰ तस्माहरणेऽर्थाहारस्य फलाहरणम् एवमेतदपि एवंच कृत्वाप्रदोषएवेति नेःसीद
षा॰ नेः ७९ नेःपरस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते यथा निसीदत एदं बर्हिर्निषीदत
समारव ८० नेःपरस्य समाद्धस्य सकारः षकारमापद्यते यथा निससाद निषसा
६२ दष्टनब्रजः असमासपदार्थप्रारंभः ओकारान्त ८१ ओकारान्तपदात्परः सस्य सकारः ष
कारमापद्यते यथा मोषु मोषुणः ऊष्वाष्टकात् ८२ एकवर्णपदमष्टकमित्युक्तम्
62 ऊकाराद्वाष्टकसंज्ञात्परः सस्य सकारः षकारमापद्यते यथा ऊँ इति ऊषुनः ऊर्द्ध्व ऊषुणः
अभेस्थ ८३ अभेरुपसर्गाद्वपरः सस्य सकारः षकारमापद्यते यथा अभिषुनः अ
भीषुणः सखीनाम् परेस्विस्वते ८४ परेरुपसर्गाद्वपरः सिस्वतेः सकारः षका

जिनइतिचटिपदस्यनपूर्वपदान्तोदीर्घमापद्यते यथा स्रष्टसत्राजितस्त्वाचेसिमाः
विश्वसहमवसुववराटषु १०२ विश्वइत्येतस्यपदस्य इत्येतेषुप्रत्ययेषुदीर्घमापद्यते स
हा यथा विश्वासाहमवसेनूननाय भव यथा स्रवोंविश्वानराय विश्वाभुवे पुष
यथा विश्वापुष्टैरयिम् वस्यपथाभ्यंपर्वत्ला विश्वावसु नरष्टामित्रेषुच १०३ नरश्ल
मित्रेषुचप्रत्ययेषुविश्वशब्देदीर्घमापद्यते नर यथा स्रवोंविश्वानराय हा यथा विश्वा
ह्राशर्मयच्छतु मित्र यथा विश्वामित्रऋषिः पृथग्योगकरणशिष्यप्रत्याख्यार्थम् स्रथे
व्याख्यानार्थत्ववयवदर्शनम् तिष्ठाद्युदानम् १०४ तिष्ठेत्येतस्यदेदीर्घमापद्यतेयथादाते
भवति यथातिष्ठुदेवोनसविता तिष्ठारथमपियेवज्रहस्ता स्रायुदाममितिकिं स्रानिष्ठु

मा॰
शा॰
६३
63

हवर्जंत्वयम् अवनम्रंगयासेषु १०५ अइत्येतस्मदेवन ऋ्रू यास इत्येतेषु प्रत्ययेषुदीर्घमापद्य
ते वन यथा प्रावणोभिः सजोषसः ऋ्रू यथा प्राक्षुद्रामाहेन्द्राः यास यथा प्रायासायस्ता
हा निवारहारयोनवग्रहे १०६ निइत्ययमुपसर्गोवारहारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते वारय
था नीवाराश्चमे हारयथा नीहारेणप्रावृता अवयवशु चतुर्थ्येववनम् अनवग्रहस्तनामध्ये
वत्सति नावनयामि १०७ अवेत्येतस्मदेनदीर्घमापद्यतेनयामीत्येतस्मिन्प्रत्यये यथा अव
नयामिवैसवान् धारया मेत्येतस्मिन्सूत्रेवशब्दस्यनकारेदीर्घत्वंवत्सतितस्यायंपुरस्ता
दपवादः धारयामयोजावसचस नदमोषुवैनयौनोरुष्यरततयजयवमत्तस्थापिष्टतगाय
तान्येननकारे १०८ धारयाम योज अव सचस नद मोषु जयन उरुष्य रत यन

यज्ञ मन्मथ पिष्टत गायत त्रात येन एतेष्वनकारेप्रत्ययेदीर्घमापद्यते यार
याम यथा पारयामानमोभिः योज यथा योजान्विंद्रतेहरी श्रव यथा श्रवनोदेवा
धिया सचस्व यथा सचस्वानःस्वस्तये नुद यथा अग्नेजातान्प्रणुदानः माद्य यथा
मोष्वणइन्द्रात्रपृत्सुदेवैः मोइतिकिम् ऊर्ध्वऊषुणःऊतये जयत यथा प्रेताजयतानरः
उरुष्य यथा उरुष्याणोअघायतः रक्ष यथा रक्षाणीब्रह्मणस्पते यजानोमित्रावरु
णा यज्ञ यथा यज्ञानःशर्मसप्रथाः मन्मथ यथा अपिपथाड्वानोमन्मथानः पि
ष्टत यथा निरंहसःपिष्टनानिरवद्यात् गायत यथा उपास्मैगायतानरः त्रात य
था त्रातानइन्द्रवृत्रहन् येन यथा येनानःपूर्वेपितरः भवच १०५ भवेत्पर्यंहसोदी

घामप्रद्यतेनकारेप्रत्यये यथा भवानः सप्रथस्तमः सखावृधे इत्यपृग्योगकरणमुत्तरार्थम्
प्रा. सचावरूथ्यवाजस्यपायुष्वच ११० सचा वरूथ्य वाजस्य पायु एषुच प्रत्ययेषु भवेत्येत
शा स्मादेर्दीर्घमापद्यते सचा यथा इन्द्रणास्तमभवासचा वरूथ्य यथा उतनुत्राताशिवो भवा
६४ वरूथ्यः वाजस्य यथा भवावाजस्यसङ्गथे पायु यथा भवापायुर्विशोऽस्याऽअदब्धः
अष्टकासे १११ अष्टकग्रहणे नेह उकारोग्रस्यनेनाकारोदीर्घविधानात् अष्टकाउकारे
65 दीर्घमापद्यते स्मप्रत्यये यथा उस्मनः ऊर्ध्वऊषुणः गोमहूषुणासत्या रथिनकारनकार
योः ११२ रथीत्येतत्स्मदंतकारनकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते यथा रथीतमं रथी
नाम् अयोदारियशोचपनयमादयर्जेहसशास्त्रुसत्तत्समघाघारात्स्तनभवतयकारे ११३

अथ उदारिय शोच पनय सादय ऋज हृष शत्रु सलल्ल य अथे अराति ऋत भ
वत पतेह्रस्वायकारेअन्त्ययेदीर्घमापद्यन्ते अथ यथा अवायमेविमध्यमञ्अध्याय उदारि
य यथा अस्मायोनेरुदारियायजे शोच यथा हृहृद्शोचायविद्म पनय यथा देवत्रा
पनयाभुजम् सादय यथा सादयायज्ञं महानस्ययोनौ ऋज यथा देवानांभद्रासम
तिर्ऋजूयताम् हृष यथा हृषायमाणोअमृतस्याराजाह् शत्रु यथा शत्रूयतोहन्ता
सलल्ल यथा सलल्लायद्भिरूपंभवातिय यथा अयायेअग्निम् अथ यथा अथायतः
समस्मात् अराति यथा अरातीयतोहन्ता ऋत यथा मधुवाताऋतायते भवत यथा
अर्वाञ्चोअद्याभवतायजत्राः ह्रस्वयहृजोः ११४ वस्नयेह्रस्वोहृयहृजोः अन्त्य यथोर्दीर्घे

प्रा॰
शा॰

६५

65

मापद्यते ह्वय यथा अस्मद्य्वाह्वये ह्वज यथा अवाहुते अयन्तर्थ हकारभवन्तह्वर
णीमहे देवेषु ११५ अयहस्त्ययंह्रस्वलंकारहकारचकार भवन्त ह्वणीमहे देव इत्येते
षुप्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते नमूयथा अयानमस्यमहिमानम् हकार यथा अयाहवेम च
कारयथा ह्वयमधावम्हेइय भवन्त यथा अयाभवतायजत्राः ह्वणीमहे यथो नदेवा
नामवो अयाह्वणीमहे देव यथा अयादेवाः नहोतरि ११९ होतृशब्देप्रत्ययेअयेत्यये
ह्रस्वोनदीर्घमापद्यते अयमनस्त्रेणप्रासस्य प्रतिषेधः यथा नमयहोतरिषितः अग्नि
मद्यहोतारमह्वणीतायम् ष्टुणत्तविषियजिभवत पिवेतस्वनिष्ठुरत्तामकारे ११७ ष्टु
णत्त विषि यजि भवत पिव इत स्व निष्ठ रत्त पतेह्रस्वामकारेप्रत्ययेदीर्घमापद्य

अय उदारिथ शोच पनय सादय ऊर्ज वृष शात्रुमलल्म य अच अराति ऊरत भव
त यतेह्रस्वायकारेप्रत्ययेदीर्घमापद्यन्ते अय यथा अवायमेविमध्यमश्रेष्ठाय उदारि
थ यथा अस्मायोनोरुदारिथायजे शोच यथा हस्तच्छोचायविष्णु पनय यथा देवत्राय
नयाप्रजम् सादय यथा सादयायज्ञं सुकृतस्ययोनौ ऊर्ज यथा देवानोमद्यासमतिर्ऊ
र्जयताम् वृष यथा वृषायमाणोअमृतस्त्वराषाट् शात्रु यथा शत्रूयतोहन्ता मल
ल्म यथा मलल्मायहिभरूपेभवानिघ यथा अघाये अग्निम् अघ यथा अघाय
नःसमस्मात् अराति यथा अरातीयतोहन्ता ऊरत यथा मयूखातारूतायते भवत य
था अर्वाञ्चोअद्याभवतायजत्राः वह्रयहजोः ॥४ वह्नयेह्रस्वोह्नयहजोःप्रत्ययोर्दीर्घ

प्रा॰
शा॰
६६

मापद्यतेनकारेप्रत्यये यथा भवान्ःसम्प्रयल्लमःसत्वाहुवे पृथग्योगकरणमन्त्रनार्थम्
सचावरूथ्येवाजस्यपायुष्वच १०२ सचा वरूथ्य वाजस्य पायु षष्ठचप्रत्ययेष्वभयेत्य
नत्यदेदीर्घमापद्यते सचा यथा इन्द्रप्रासूर्भवासचा वरूथ्य यथा उतन्नाताशिवोभ
वावरूथ्यः वाजस्य यथा भवावाजस्यसद्रुथ्ये पायु यथा भवापायुर्विशोऽस्यास्याःस्वष्ट्यः
स्वष्टकःसो १११ स्वष्टकग्रहणे नेहउकारोग्रहणेनाकारोदीर्घविधानात् स्वष्टकउकारो
दीर्घमापद्यते सप्रत्यये यथा उक्षन्नः ऊर्ध्वेअस्थाः गोमदूष्वणसत्या रथितकारनका
रयोः ११२ रथीत्येतत्पदेनकारनकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते यथा रथीतमः रथी
नाम् अयोदारिद्यशोचपतयमादयमादयजेहृमशाश्रसलत्स्याद्यारात्स्तनभवतयकारे ११३

न्ते सृगेन यथा सृगेनामश्शर्मर्ठंहवम् त्विषि यथा शिशिक्त्रायत्विषीमते अग्नि यथा
नवचितः ब्रानश्वअजीमात् भवन यथा आदित्यासोभवनामृडयन्तः पिव यथा पिवामिन्द्रस
यामभिः इन यथा इनामरुतोअश्विना स्म यथा देवासोहि ष्मामनवे समन्यवः निष्ट
यथा शत्रूयनामभिनिष्टामहाँ ष्ठिनिष्टापुदातस्पदीर्घभावउक्तः अनुदात्तार्थ आरम्भः
रत यथा रतामाकिर्नोअघशंस ईशत विश्वदेव्यसोमोवत्याम् ११८ विश्वदेव्यसो
मावेतोह्रस्वोवतिप्रत्ययेदीर्घमापद्यते विश्वदेव्ययथा अदितिष्टादेवीविश्वदेव्याव
ती सोम यथा अश्वावतीं सोमावतीम् उग्रमहोभिनेक्रमीकारेकरोकारनकारे
भ्यः ११९ उग्रश्चत्ययंह्रस्वोदीर्घमापद्यते महोभिः नक्र ईम ईकार यकार ओकार नकार

मा।
शा।

यम्बः परश्चेद्भवति मह्योभि यथा मध्यामानामह्योभिः उषासानक्ताबृहती नक्त यथा नक्तो
षासासमनसा ईम् यथा प्रतियेन्त्रमिवायतीमुषासम् ईकारात् यथादेवीउषासान
क्ता यकारात् यजेनेउपाकेउषासानक्ता औकारा यथा दिव्येनयोनाउषासानक्ता
नकारात् यथा आस्थावतीर्गोमतीर्नेउषासः एतेभ्यःपरइतिकिम् समिद्धइन्दुउषसा
म् इरुषोवसाने १२ इरुषइतिदीर्घोनिपात्यतेऽवसानेचेद्भवति यथा नसरिष्या
तिइरुषः अवसानइतिकिम् पुरुषपक इलोजहीमस्तेषत्र १३ अत्रेत्ययेद्धस्वो
दीर्घमापद्यतेहलः जहीमः तेश्चेतेषुप्रत्ययेषु इलाःथा अत्राहलः जहीमः य
था अत्राजहीमोशिवाये नेयथा अत्रानेरूपमन्तमं नरसमकर्षीन्नसः आञ्ज्विषुहि

67

ऋयत्र ।२२ नरः समचक्षीत् नः नःश्राङ्गः नियुद्भिः यतेभ्यपन्यपेभ्यत्रेत्यपेहस्तोदीर्घमा
पद्यते नरः यथा यत्रानरः संचक्षिचक्षुर्वन्ति समचक्षीत्यथायत्रासमचक्षीत्यरः नः
यथा यत्रानश्चकाजरसंतनूनाम् नश्राङ्गः यथा यत्रानश्राङ्गःपारमेजनित्रम् नियुद्भिः
यथा यत्रानियुद्भिःसचसेशिवाभिः अभिमातिपृतनासुसपत्नभूर्विश्वसमन्तुपृतनाश्वा
तेभ्यःसहे ।२३ अभिमाति पृतनासु सपत्न भूः विश्व समन्तु पृतना श्रात इत्ये
तेभ्यःउत्तरस्य सहेहंस्तोदीर्घमापद्यते अभिमातिर्यथा सेहस्यात्यभिमातिषाहः पृत
नासु यथा जेतारमग्निंपृतनासुसासहिम् सपत्न यथा सिषंस्यसिसपत्नसाही भूः य
थाउतावेतेपूर्षाहो विश्वासाहमव सेतूननाय समन्तुयथा येनासमन्तुसासहेः

प्रा॰ हतना यथा हननाघात्यायव वान यथा सतोवीराउरवोवानसाहाः उवथाच्चशसेः
शा॰ १२४ उवथशद्वात्परस्य शासेर्हीतोर्हे दीर्घमापद्यते यथा उक्थशासस्त्वरम्ति यवाञ्च चकमा
य १२५ यव अञ्च चकम अय यतेर्हस्वाव्यंजनमात्रे दीर्घमापद्यन्ते यव यथा यवानो
६८
वैमतन अञ्च यथा गिरिशाञ्चावदामसि चकम यथा यदेनश्चकमावयम् अय यथा
अयामन्दस्वजजघाणः विभ्रासौत्रामण्याम् १२६ विभृ इत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्यते सौत्रा
68
मणीमंत्रे मन्त्रा यथा विभ्राजेअग्ने असौत्रामस्यामिति किम् याश्च विभया रं॥ उचन
मविद्य अपायन्यग्नावायुष १२७ अप इत्ययं ह्रस्वो व्यंजनमात्रे दीर्घमापद्यते यथा अपाम
पत्नामिंद्राग्नीमे यन्न स्म ग्ना वायुः इत्येनेभप्रत्ययेभ्नदीर्घमापद्यते यन्न यथा अमन्वभूयारयपयम

स स्म यथा अयस्मतेऽग्रजननम् ग्ना यथा रुद्रोः अयग्नाः वायुम् यथा अयवायुरिति
युतः अयत्समग्नायुष्विति किम् अथा यथा नपितरः पूर्वो द्वन्द्वेष्ववायुषु १२७ द्वन्द्वेषु स
मासे ष्ववायुरहितेषु पूर्वः पदान्तो दीर्घमापद्यते यथा अग्नीषोमौ मित्रावरुणौ इन्द्राबृहस्प
ती द्वन्द्वेष्विति किम् अवीरहणो ब्रह्मचोदनौ अवायुष्विति किम् इन्द्रवायुभ्यां त्वौ हरिशये त्वे
के १२८ हरित्वस्य पके आचार्यो मिश्रान्निशयप्रत्यये यथा हरिशया हरीशया पकरति
किं याने अग्ने हरिशया पिबा सोमं पिबा सुतस्यास्याम यो भवो नूरणे शमीष्ठमा महा
नोमा महस्त्वामशीनमहीरिषो रीरिषतया मयत्निहिष्यानेव हे यारपि ८ अथो हव
स्वरा सोमस्त्वयवसिनीश्रोता ग्रावाणो यषोमा नसः यथा दिवो युत्वा हिगमयानमः सिंघ्ना

प्रा॰
शा॰

६९

69

स्तनम्परीवापः उक्त्याशस्ताणनाहवीक्ष्यबाच्याजानन्ताऽमारेरिहन्तामाभिदन्तो हरेमास्त
स्तयेजनयथा वयारयामर्षिनरामरवोबोधामेविहुताद्रन्यमवनाहवेषुसृणपीगिरोर
त्तोतोकेवर्षणीसहोचर्षणीष्टतोयेनासमन्तवनेमानेकरूप्यामानेशिह्वासाक्षिभ्यसत्रा
रथ्यन्दीयारथ्येनेनाजयनवद्धयान्त्वेमत्रवामाहूनस्याजगन्माप्तरस्यारिमाहिप्रीनता
सीहाकर्णः स्थाणाकर्मोप्रहानिदीर्घोवित्येकेनीकाशास्त्रनूकाशेनचक्राजर सन्मिसक
स्मरनासरवायः सासहानपामार्गोभमानत्वरत्नीसहसभीष्टरीमाज्ञमाणायजादेवी
येनाघावकास्यायन्तोयदीसरमास्वदयासजिह्ननिषधादध्यिष्ठसहदत्तनाराणष्टनभरा
विकित्वान् चिकित्सागविष्टाववादद्रत्ताचापुनवस्त्रजाररागः सादेन्यमिनिच १८०

पिबासोमम् पिबासुतस्य स्यामयोभुवः नूराणे शमीष्ठ मामहानः मामहन्ताम् अ
शीतम रिरिषः रीरिषत यामयन्ति हिष्माते वर्हयाशयिम सुयीरुवम् चरासोम
सूयवसिनी श्रोनाग्रावाणः पर्षीमानुषः पायादिवः पुत्रारि गमयानमः सिञ्चतासुतम्
परीवापः उक्थाशस्त्राणि अतनाहवींषि अराच्याजान् त्वामारिरिहत् त्वामाभिन्द्रनः हरे
मास्वस्तये जनयथाव पारयामसि नरामयः वोधामे विहूतावेपम् अवनाहवेषु सु
राधीगिरः रत्नातोकम् चर्षणीसहाम् चर्षणीधृता येनासमन्त्सवनेमाते अथ्यामाते
शिक्षासखिभ्यः नद्यारथम् दीयारथेन इनाजयत वर्हयात्वम् प्रब्रवामाधृतसम्राज
गन्धापरस्पाः ररिमाद्धि पुरीतमा सीसाकर्णः अरणाकर्णः नीकाशाः अनूकाशे

प्रा०
शा०

न वक्राजरसम् मिश्रक: तरतामसखायः सासह्वान् अपामार्गः उभयादनः अतीवरम
अभीवृ सहरीमाजखाणा यजादेवान् येनापावक अस्थापन्नः पदीसरमा स्वदयासहि
हु निषधादधिष्ठ सदननारणिष्टन भराविकित्वान् चिकित्सागविष्टो अवाददत र
ताच आश्रुनक स्वजाररणः सादन्यम् यतेरुस्वादीर्घमापद्यन्ते पिबसोमम् यथा पि
बासोमं शतक्रतो पिबा सोममनुष्वधंमदाय पिबस्तनस्य यथा पिबास्तनस्यान्यसोमस्य
यस्यमयोभवः यथा आपोहिष्ठामयोभवः तरणे यथा तर्बन्नयामन्त्रेनतशस्यनूरणे शमि
व यथा हविःशमीष्व ममहानः यथासिसिहेअग्रावधिमाममहानः ममहन्नाम् यथा त
त्रोमित्रोवरुणोमामहन्नाम् अशितम यथा अग्नेदभायोशीतम रिरिषः यथा मानोअ

८०
70

स्वेष्ठरीरिषः रिरिषन यथा मानोमध्यारीरिषतायुः यमयंति यथा प्रियादेवेष्वायामय
न्ति हिस्मते यथा अग्निर्हिष्माते हीतिकिं अयस्मतेव्रजनम् वर्द्धपरायिम् यथा अग्नेर्नो
वर्द्धयारयिम् सुधितंहवम् यथा इमंमेवरुणाश्रुधीहवम् चरासोम यथा प्रचरासोमइर्योन्
श्रोतग्रावाणः यथा श्रोताग्रावाणोविदुषोनयज्ञम् यर्षमानुषः यथा सेचामिपर्षमानुषः पा
थ्यदिवः यथा पाथ्यादिवोविमहसः पुत्रहि यथा पुत्राहिकेशिनाहरी गमयतमः यथा
अयरगमयातमः सिन्धुन यथा परीतोषिञ्चतासुतम् परिवापः यथा परीवापः पयोद
पितुवच्य शास्त्राणि यथा वरोभिरुक्थाशास्त्राणि अन्नहवींषि यथा अन्नाद्धवींषिप्रय
नानिबर्हिषि आच्छजान यथा आच्छागान्नरत्निणतः ह्यामरेरिहव यथा ह्यामारेरिरहोरुपः

प्रा॰ त्राम भिन्दन्तः यथा त्वामाभिन्दन्तोऽरुणीः हृद्देमस्वस्तये यथा अस्वन्तीमाहृद्देमास्वस्त
शा॰ ये जनयथचन्तः यथा आपोजनयथाचन्तः पारयमपि यथा पारयामपिअजाम् नरमध्यः
यथा अग्नेत्वन्नरामध्यः वीयमे यथा वीयामेअस्म विहृनवन्धम् यथा विहृनावन्धमेत
८२ म् अवतहृवेषु यथा देवाअवताहृवेषु शृणपिगिरः यथा पाहिशृणुधीगिरः स्तनोके य
था रत्नानोकमनन्मना चर्षणिसहाम् यथा चर्षणीसहोवेत्नाज्यस्म चर्षणिष्टतः यथा
71 ओमासश्चर्षणीष्टतः येनसमन्त यथा येनासमन्त्सासहः वनेमते यथा वनेमातेअभि
ष्टिभिः अप्यामते यथा अप्यामातओहैःशितमविभ्यः यथा शितासविभ्योहविषि नत्र
रथम् यथा नत्रारथमपरागमऽसदेम दीपरथेन यथा हृहस्पतेपरिदापारथेन रनजयनय

यथा प्रेनाजयन्तानरः वर्द्धयन्तम् यथा तमग्नेवर्द्धयान्तम् प्रश्नवामहूतस्य यथा वयन्त्वाम
प्रश्नवामाहूतस्य जगन्यपरस्याः यथा परावतश्राजगाम्यापरस्याः ररिमहिकाममम् यथा
वयन्नेश्रपररिमाहिकाममम् पुरीतता यथा अन्नरितेपुरीतता अस्यपदस्यापवादोभिप्रेतः तथा
हिपस्पपतेःपुरीतदित्येतदपिभवति स्रीहाकर्णः श्रुगठाकर्णः यतोशाहेप्रकृतिदीर्घोविनेकेश्रा
चार्यामन्यन्ते यथा स्रीहाकर्णःश्रुगठाकर्णः निकाशाः यथा बभ्रुनीकाशाःपितृणाम् अन्नका
शेनयथा अन्नरन्तूकाशेन चक्रजरसम् यथा यत्रानश्चक्राजरसन्तनूनाम् मिश्रकः
यथा गात्राम्पसितामिश्रकः तरतसखायः यथा प्रतरतासखायः समहान्
यथा सासहोंश्चभिस्तुग्वाच अपमार्गयथा अपामार्गत्वमस्मत् उभयदतः यथा

प्रा॰ या येकेचोभयादतः ऋतिसहम् यथा नैवोदस्मम्रतीसहम् अभिस यथा अभीभुणः
शा॰ सखीनाम् सहरीमजमाणा यथा बर्हिसहरीमान्नमाणा यजदेवान् यथा यजादेवाँर
ऋतन्बृहत् येनपावक॰ यथा येनापावकत्तसा अश्वयन्तः यथा अश्वायन्तोमघवन्
यदित्सरमा यथा विदघदीसरमा सदयसजिह्व यथा समञ्जन्तसदयासजिह्व निषद
पिश्च यथा बर्हिष्यानिषद्यादीपिश्च सदत[illegible]णिश्चन यथा सदननारणिश्चन भरविकि
त्वान् यथा उतानायासवभराविचिकित्वान् विकित्सगाविष्टो यथा प्रविकित्सागविष्टो अ
दत् यथा भगेमोपियमदवाददत्रः रक्षच यथा रक्षाचनोअधिपिचक्षहिदेव अयुनकय
यायमेनदन्नेवितयन्मायुनक सजरारागः यथा वनस्पतेअवस्जाररारागः सदर्म यथा सा

दन्त्यैर्विद्यम् अननुनासिकस्तु यथा प्रागन्तःस्थायाः ।११। ह्रस्वोदीर्घेः प्लुतः स्यादनुनासिकोनिर
नुनासिक उदात्तोनुदात्तः स्वरितरति स्वरधर्मोः तत्रपदे दृष्टस्यान्यथाभावो विकार उच्यते सचा
त्र स्वरेयद्वाधिकृतो न व्यञ्जने यतो दीर्घमित्यारभ्यते अतः इहापि स्वरस्यैवानुनासिक्यं विकार उ
च्यते इयांस्तु विशेषः यत्र नकारमकारावेव परभूतौ तयोश्च विकारे सति स्वरस्य विकारः य
त्र तु तयोः प्रकृतिभावो वा लोपो वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति यथा असमान्नीनेर
म्येवमादि यत्प्रागन्तःस्थासंशब्दनात् यदितमर्दमनुक्रमिष्याम स्तत्रो यथा भ्रूनः स्वरोनुनासि
कमापद्यते इत्येतदायत्कृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति नःचक्षुषोःशम् यथा लक्षीन्त्वतसे श्वाचेन
हीक्षसे गवयानृत्तष्टे बृहस्पतये गवयोस्तष्ट उष्टान् स्वरश्चोपधाविः ।१२। श्चोपधाविरा

प्रा॰
शा

७३

73

वार्यः स्वरयवप्रत्ययउपधानुनासिकमिच्छन्ति न रिति वक्ष्यति अन्तस्थस्यैव परभूतो यः स्वरउ
ष्मः उपधा यावन्तस्यैव ग्राह्या यथा महाँ२ इन्द्रः मरो २१ ईंद्रो वज्रहस्तः स्वानग्रहम् उन्नयामि सो २१
ग्रहम् शत्रून् अप जहि शत्रूँ२ रपमृधो नुदस्व स्वाहेति किम् गवयान् त्वष्टे गवयाँस्त्वष्टे अनुस्वा
रेणव्यञ्जने १३३ नकारान्तो व्यञ्जने नुस्वारेणव्यवधानमिच्छन्त्या गमिके नैको पशविराचार्यः अ
यच्चउपधानकारयोरितरोभवति यत्र नकारस्य शकारः सकारो वा विहितस्तत्रापि भवति अ
नुस्वार १६ रोष्मस्विति वचनात् यथा स्रुचीन्त्वचस्तये स्रुचीँश्चस्तये गवयान्त्वष्टे गवाया
ँस्त्वष्ट्रे नः १३४ नकारोपि हन्तो वेदितव्यः चछयोः शम् १३५ चकारछकारयोः प्रत्य
ययोर्नकारः शकारमापद्यते अनुनासिकं चोपधा यथा स्रुहीन्त्वच स्रुहीँश्चसर्वान् स्रुचीँश्च



७म

तले चकारोदाहरणेष्वग्यम् रूपोदाहरणन्नविद्यते यथा विद्वान्चकारः विद्वांश्चकारः
न्तथयोः सम् १२६ नकारथकारयोः प्रत्यययोर्नकारः सकारमापद्यते अनुनासिकं चोपधा य
था गवयान् त्वष्ट्रे गवयांस्त्वष्टे अन्यान्ते अन्यांस्ते थकारस्य रूपोदाहरणम् यथाविद्वान्थ
कारः विद्वांस्थकारः दयन्वांस्त्ववन्यकारेलीयम् १२७ दयन्वान् स्त्ववान्यत्तैनकारो यकारश्च
न्यये लोपमापद्येते अत्र च लोपविधानाऽप्यानुनासिक्यमपि न भवति यथा चोक्तम् स्वराणा
मानुनासिक्यं प्रतिज्ञानन्त्रिसर्वदा वर्जयित्वा नमाकारं यत्र लोपो विधीयते यथा दयन्वान्यः द
यन्वायो नय्यौः अस्त्वन्वरा स्त्ववान्यात स्त्ववायान्वबीङ् रपिहयेच १२८ रपिहपरस्येनसि
अप्रत्यये सर्वो नकारो लोपमाद्यते यथा अवान्रपिहयः पीवोः अवारपिहयः उक्तेन्तलासा

प्रा० ष्णुयथानुनासिकान्तम्भवति नपुंसकादिकारस्य ।३९। नपुंसकाउत्तरोयोनकारस्तस्मैसेवं
शा० पिन इकारस्यलोपोभवति यथा पयन्स्मादयामि भस्मन्स्मादयामि पयनि भस्मनीतिप्राप्तेइका
रलोपश्छान्दसः नपुंसकाउत्तरस्येकारस्यलोपउक्तोऽनपुंसकादपिभवति यथा अश्मन्नूर्जम्
७४ अश्मनीत्येतिप्राप्ते न सप्तम्यामंत्रितयोः ।४०। सप्तम्यामंत्रितयोर्विभक्त्योः सेवेपिन इकारस्यलो
पोभवति यथा अपान्नासत्यिषि अपान्नापाथ्यसि सप्तम्याउदाहरणे हेपाथ्योसि आमं
75 त्रितविभक्तेरुदाहरणम् अनकारार्थआरंभः नृम्यकारेविसर्जनीयम् ।४१। नृनित्येतन्नकारः
पकारेप्रत्ययेविसर्जनीयमापद्यतेअनुनासिकंचोपधा यथा नृनपाहि नृःपाहिशृणुधीगिरः
शत्रून्परिधीन्कृन्तन्वनस्पतीन्स्वरेरेफम् ।४२। शत्रून परिधीन कृन्तन वनस्पतीन पतेन

कारः स्वरे प्रत्यये रेफमापद्यते अनुनासिकं चोपधा शत्रून् यथा शत्रूँरत्र अहिशत्रूँ रेरपम
यः परिधीन् यथा वेनन्तवातः परिधीँ रपः कृन्तून् यथा अन्येकृत्वा कृन्तूँ रेरत्र व
नस्पतीन् यथा येवाह्वनस्पतीँ रत्र आकारोपधो यकारम् १५३ आकारोपधो नकारो य
कारमापद्यते स्वरे प्रत्यये परतः अनुनासिकं चोपधा यथा महान् इन्द्रः महाँ य इन्द्र इत्येवं सं
हितायां प्राप्नोति ततो यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप इति यकारलोपे कृते तपरकालः पूर्व
काले पुनरिति संधिर्न भवति ततो महाँ इन्द्र इत्येतद्रूपं संभवति ननु यथा दधन्वाँ स्त्वा
नाकारे लोप इति नकारलोपे कृते सत्युपधानुनासिकत्वं प्रवर्तते एवमिहापि नकारस्य यका
रीभूतस्याश्रवणादुपधानुनासिकत्वं प्रवर्त्तते नत्वयमुपधानुनासिकमिति लक्षणस्यापि स्वकार्यं

प्रा०
शा०

करणादित्यदोषः यदिहियकारोवमनकार्येनकुर्यात् कथमिहस्वरयोः संधिर्नस्यात् अतः
स्वकार्यकरणोऽ यथानुनासिकामपिभवति यथाहृष्टिमानृइव पर्जन्योहृष्टिमा २ इवत
नमे १८४ यत्रकारस्यनकारेप्रत्ययेविहितत्वनमप्रत्ययेनभवति यथा मदित् नमानाम्
मदित्नमानां मधुन्नमानाम् मधुन्नमानानां तथयोः समितास्यापवादः निर्जगन्वा
न्नमसि १८५ निर्जगन्वानित्ययेनकारस्तमसिप्रत्ययेनविकारमापद्यते यथानिर्जगन्वान्
नमसः निर्जगन्वान्नमसोज्योतिषागात् पामवत्तुंश्चित्वासं मूषवर्वेविनिच १८६ पाम
न् शत्रून् चिकि त्वान् त्वम् मूषन् अर्वन् एतेनकारानविकारमापद्यन्ते पामन् य
था पामेनेविसंभवनम् शत्रून् यथा शत्रून्नाडैवित्रयोनदस्व चिकित्वान् ते यथा आच्व

७५
75



७७

इमित्रमहश्चिकित्वांस्त्वम् त्वामिति किम् स प्रथमो हस्वसंनिश्चिकित्वांस्तस्मै एषन् यथा इष
न्नवञ्चते बयम् अर्द्धेनः यथा नवशरीरमनविस्मर्द्धन्नवविनम् इनिवेत्यवयवस्यार्थः इति
शब्दः प्रदर्शनार्थः यथा अयस्तनस्तत्रयोस्तकारे नकारस्य प्रकृतिभावः एवमिहापि नकार एव
तथा चक्रार्स्मानम् चकारस्तकारापवादावविधाननार्थः अम्नादौ चाध्याये १४० स्वरइति वर्त
ते अस्यस्तु परश्न्यस्मित्रध्याये नकारस्याकारो पयः स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति आकारो पयोय
कारमित्यस्यापवादः यथा शिशुमारान् आलभते समुद्रायशिशुमारानालभते महुकान्
ज्ञः स्वरान्वहन्निरिति किम् गवयोन्मृष्टू स्वधीश्चितये मनुष्योस्लोलोकाननमिश्रानुदि १४८ म
नुष्यान्ः तान् लोकान् अमिश्रान् एतेनकाराः प्रकृत्या भवंति उदिउपसर्गे प्रत्यये मनुष्यान्य

प्रा॰
शा॰

ष्या मनुष्यान् उत मनुद्दजयत्नाम् नान् यथा नान् उत नानुज्जेषम् लोकान् यथा सैलो
कान्दजयत्नाम् अभिशान् यथा लिप्णोभिशालन्णोभिशानुत्वयामिस्वान् आमोनीत्योश्च १४९
आमोनौ प्रत्ययेऽर्मौच नकारोनविकारमापद्यते आमोति यथा भवान् आमोति इउभिर्भ
लानामोनि इति यथा अययान् इति अदितिः अपव्यानिति संक्रमेचवैस्वान् १५० वैस्
वानित्ययेनकारोनविकारमापद्यतेस्वरे प्रत्यये संक्रमे संक्रमश्चक्रमेभवति अतः क्रमसंहि
तायामित्यर्थः यथा वैस्वान् अव वैस्वानव टहामैमिग्टहानुपहूयामहेडैस्वानहम्म
नुष्यानमरितमग्निष्वातान्तमनः पयस्वानग्नेतानस्थिनापनङ्गा नसादितः स्वर्गोतिया
म्यतिः सपत्नानिन्द्रः सपत्नानिन्द्राग्नी नमस्वानार्द्रदानुर्विद्वानग्नेदेवानस्वयत्नानड्डानाश्व

थैतानष्टौविरूपानालभतःयतावानस्यायुष्मानग्नेवायव्यानारण्याः प्रविद्धानग्निनानड्वान
योरामौशत्रूननुयंवान्तयानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति १५। गृहानैमि गृहानुपह्वयामहे
वर्चस्वानहम् मनुष्याननुरितम् अग्निष्वात्तान्नमतः पयस्वानग्ने नानक्षिना पतङ्गान
सन्दिनः स्वर्गानपाम्पतिः सपत्नानिन्द्रः सपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानादेदानुः विद्धानग्नेः दे
वानस्वेयना अनड्वानाशुः अथैतानष्टौ विरूपानालभते यतावानस्य आयुष्मानग्ने वाय
नारण्याः प्रविद्धानग्निना अनड्वानयोरामौ शत्रूननुयम् यान्तयातानस्यात् अस्मानरि
ष्टेभिः एतेषांद्विपदानांपूर्वपदान्नीयानकाराः प्रकृत्याभवन्ति गृहानैमि यथा गृहानैमि
मनसामोदमानः गृहान् उपह्वयामहे यथा गृहानुपह्वयामहेनेनोजानन्तु वर्चस्वान अह

या॰
शा

८८

77

श्येनानष्टौविरूपानालभतः एतावानस्यायुष्मानग्नेवायव्यानारण्याः प्रविष्टानग्निनानड्वा
नयोरामौशत्रूनन्वयेयान्न्यानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ।५। गृहानैमि गृहानुपह्वया
महे वर्चस्वानहम् मनुष्यानन्तरिक्षम् अग्निष्वात्तान्नमतः पयस्वानये तानम्बिना एनड्वा
नस्मिन्नः स्वर्गोनयाम्यतिः सपत्नानिन्द्राग्नी सपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानार्द्रदानुः विद्वानग्नेः
देवानन्वेयता अनड्वामाश्वः श्येनानष्टौ विरूपानालभते एतावानस्य आयुष्मानग्ने वाय
व्यानारण्याः प्रविष्टानग्निना अनड्वानयोरामौ शत्रूनन्वयम् यान्न्यानानस्यात् अस्मान
रिष्टेभिः एतेषांद्विपदानांपूर्वपदान्तीयानकाराः प्रकृत्याभवन्ति गृहानैमि यथा गृहानैमिम
नसामोदमानः गृहानउपह्वयामहे यथा गृहानुपह्वयामहेनेनोजानन्तु वर्चस्वान अह



८८

यैतानष्टौ विरूपानालभजः एतावानस्य प्रुष्मान्नेवायथ्यानारण्याः प्रविष्टानग्निनानड्वान
योरामौ शत्रुननुयेयात्तयानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ॥५॥ गृहानेमि गृहानुपह्वयाम
हे वर्ज्ञेस्तानहम् मनुष्याननन्तरितम् अग्निष्वातानृतमतः पयस्वानघे नानखिना पत
ङ्गानसन्दितः स्वर्गानपाष्यतिः सपत्नानिन्द्रः सपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानाईदानुः विष्टानग्नेः दे
वानस्वेपता अनड्वानाशुः अथैतानष्टौ विरूपानालभते एतावानस्य प्राणुष्मानग्ने वाय
व्यानारण्याः प्रविष्टानग्निना अनड्वानयोरामौ शत्रूननुयम् यान्तयानानस्यात् अस्मानरि
ष्टेभिः एतेषांद्विपदानांचतुष्पदानां यानकाराः सकृत्याभवन्ति गृहानेमि यथा गृहानै
मि मनसामोदमानः गृहानुपह्वयामहे यथा गृहानुपह्वयामहेतेनोजानन्तु वर्ज्ञस्वान् अह

म यथा त्वन्देवेष्वसिवर्ह्मसानहम्मनुष्येषु भूयासम् मनुष्यान् अन्तरितम् यथा मनु
प्रा॰ ष्यानन्तरित्तमगेन्मत्तः अग्निष्वात्तानृतुमतः यथा अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे पय
शा॰ स्वान् अग्ने यथा पयस्वानग्न आगमम् नानुरूपिणा यथा नानुरूपिणा सरस्वती
८ पतङ्गान् असन्दितः यथा जङ्गा[illegible]नसंदितः स्वर्गान् अपाम्पतिः यथा स्वर्गान
पाम्पतिर्वृषभः सपत्नान् इन्द्रा यथा सपत्नानिन्द्रोमे सपत्नान इन्द्राग्नी यथा सपत्ना
78 निन्द्राग्नीमे नभस्वान् आर्द्रदानुः यथा नभस्वानार्द्रदानुः शंभूः विद्वान् अग्नेः यथा विद्वान
ग्नेऽग्ने देवान् अस्वेपता यथा देवानस्वेपता मेन्मनाविप्रोऽग्ने अनड्वान् आशुः यथा
अनड्वानाशुः सप्तिः अश्वेनान् अश्वो यथा अश्वेनानश्वो विरूपान् आलभते यथा विरू

पानाल्लभते पत्नावान् अस्य यथा पत्नावानस्य महिमा आयुष्मान् अग्ने यथा आयुष्मा
नग्ने हविषा वायव्यान् आरण्याः यथा वायव्यानारण्या ग्राम्याः प्रविद्वान् अग्निना यथा प्रवि
द्वानग्निनाश्वनड्वान् अयोरामौ यथा रोहितोजिरनड्वानयोरामौ सावित्रौ शत्रून् अजयम् यथा
शत्रूनजयं विश्वे अत्र नकारस्य रेफोपवादः इतरत्र न सर्वत्र यकारोपवादः यान्यथानान् अयस्या
न् यथा अयसेयंवत्सोयान्यथानान्यस्यान् अस्मान् अरिष्टेभिः यथा अस्मानरिष्टेभिरश्वि
ना हंहंहदिः १५२ हंहंहदिरिति सूत्रार्थः इत्यानन्दपुरवास्तव्यश्रीवज्रटसूनोरुवटकृतौ प्रातिशा
ख्यभाष्ये तृतीयोध्यायः ३ अनुस्वारःशेषस्तु मकारः १ अनितावध्यायइत्यनेन सूत्रेणाध्यायोवधि
नेनवर्णितः अवधिपरिज्ञानार्थमध्यायसमाप्तिः कृता कात्यायनाचार्येण आह च अनितावध्याय

प्रा॰ शा॰ इतिकृतेसूत्रंयतः पुरा अनसदवृधिशमिः क्रियतेध्यायसंख्यया १ अनावधिसमापीनेपदम
न्त्रविकारिष्यत आचार्येणोअनेनसमागमादिप्रयोजनम् २ मकारोनुस्वारमापद्यतेरेफो
ष्मसुप्रत्ययेषु रेफेभवति यथा अपाम्रसेन अपांरसेनब्रह्मणोनसाम्ना ऊष्मसुभ
वति यथा त्वाम् शश्वन्तः त्वांशश्वन्तउपयन्तिवाजाः देवम् सवितारम् देवंसवि
तारमोण्योः उरुम्हि उरुंहिराजावरुणः उभावन्तःपदेरेफेः २ नकारोनुस्वारमापद्यतेच
शब्दान्नकारोपि अन्तःपदेपदस्यमध्ये अरेफेः रेफपर्युदासाहस्माहृष्मसुनुस्वारापत्तिर्भव
ति यथा यतिवान्सः यतिवांसः मपिवांसमः नृषुंषि हवींषि यतेनकारप्रकृतयोनु
स्वाराः वंशाः वननेर्पांसीवमनेर्वाअण्णादिकः प्रत्ययः अतोनकारप्रकृतिर्वामकारप्रकृतिर्वा

नुस्वारः किं॰ शिलाय अकं॰ १६ सः एतेमकारप्रकृतयोनुस्वाराः एवंमेमेष्वंअविहिताः
अरेफइतिकिम् वमराः एवंद्वेआतिमप्येति अनुनासिकाचोयथा ३ अनोपिकारायमंयं
विकारंवक्ष्यामोनकारयोस्तत्रानुनासिकाचोयथाभवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् म
न्वनुनासिकंचोपथाप्रागन्तस्थायाइत्युपथानुनासिकंविहितमेवकिमनेनक्रियते प
वन्तर्हिअवस्थार्थंवचनम् यस्मिन्पतेऽनुस्वारोनभविष्यतितस्मिन्पतेउपथानुनासिकाभ
विष्यतीति अधिकारार्थोयोगः लोपंकाश्यपशाकटायनौ ४ काश्यपशाकटायना
वाचार्यौलोपमन्येनेनकारमकारयोः अस्मिन्पतेऽनुनासिकाचोपथाभवति यथा
अपोरसेन तौशस्थन्नः तौसविन्नः तौहि नहैवि पञ्जंषि किशिलाय प्रकृत्यासवाऽस

म्राजि ५ सम्राट्सम्राजिशब्दयोः समःसंबन्धीमकारोरेफेपरभूतेमकृत्वामभवति सम्राट्य
मा॰ था सम्राडिति सम् राट् सम्राट्चक्रः सम्राजियथा साम्राज्यमितिसाम् राज्यम्
शा॰ साम्राज्यकुशलेति साम्राज्येनेतिसाम् राज्येन साम्राज्येनाभिषिक्ताम्सौ शिचेपकाराङ्कारोदया
८० न्त ९ पकाराङ्कारोदयान्त्यरोमकारः शकारमापद्यतेचकारेप्रत्यये अनुनासिकाचोपयाभ
वन्ति यथा कुम्भचलो कुंभ्वलीकितवा स्मिमन्तःपदेकखपफेष्वनूष्मपरेषु १ मका
80 रमापद्यते अन्तःपदे पदमध्ये कखपफेषुप्रत्ययेषु किंविशिष्टेषु अनूष्मपरेषु
यद्युष्माणः परभूतानभवन्ति अनुनासिकाचोपयथा यथा सम् संस्कृतम्
तेनैौसं कृतम् तेनैौसंस्कृतम् समस्कृतिः संस्कृतिर्विशेषवाराः कुम्भवाना कुंसवानाकुम्

पुत्राः पुंस्पुत्राः पुंफलम् पुंस्फलम् अनूष्मपरेष्विति किम् समत्सरे संत्सरेम्लनइति
अन्तःपद इति किम् सम्यक्त्वेति नृत्राम्रेडिते ८ नकारस्य शब्दान्तस्य सकारमापद्यते अ
नुनासिकाचोपधा अधिकारादाम्रेडितविशेषणार्थं वा अपत्लनसूत्रादन्तः पदे कख
पफेष्वनूष्मपरेष्विति सर्वमनुवर्तते अयमर्थः अन्तःपदे नकारस्य सकारमापद्यते आम्रे
डिते कखपफेष्वनूष्मपरेषु परभूतेषु यथा कान्कान् कांस्कानन्नमन्त्रयते आम्रेडित इति
किम् कान्कारयामि इह यान्युदाहरणानि संहितायां नोपलभ्यन्ते तेषामपि लक्षणे प्रसङ्गात्कि
यमाणेन विरुध्यत एव यथोदकाहारस्य मन्त्राहरणम् पुष्पाहारस्य वफलाहरणे अन्तः
स्यामन्तःस्यास्व नुनासिकोपरसंस्थानाम् ५ अन्तःस्थामापद्यते अधिकारान्मकारः अ

प्रा॰ तस्मात्परम्भूतास्म परस्मात्तस्मात्समानस्थानायदि समानुनासिकौ यथा सम् योमि जन
शा॰ यम्मैत्वांसैथ्योमि ताम्भुम् ध्रुवम् तामसैम्ध्रुवम् सम्वयामि संव्यामि समाप: तत्लो
कम् तेल्लोकमनुत्तमम् रेफेतत्त्वनागारोविहितः ह्रि १० हान्तराःकालाद्यनुक्रमम् अन्तःस्थका
८२ लाभियोननार्थोपाढ्वः स्पर्शेपरपञ्चमम् ११ मकारःस्पर्शेप्रत्ययेपरस्मयञ्चमसमापद्यते प
रःस्पर्शोयस्मिन्वर्गेतस्यपञ्चममित्यर्थः तथा व्रतम् हरण्त व्रतङ्करण्त व्रतम् चरिष्या
81 मि व्रतञ्चरिष्यामि यतम्यते यतन्ते इदम् पितृभ्यः इदम्पितृभ्योनमः सम् ज्ञानम् स
ञ्ज्ञानमस्मि तकारोलेलम् १२ तकोरोलकारेप्रत्ययेलकारमापद्यते यथा आसीत्लो
कम् आसील्लोकम् परिचित्लोकम् परिचिल्लोकम् क्रमसंहितोदाहरणम् तस्मात्

नासिकम् १६ नकारस्य शाद्वालकारे प्रत्यये लकारमापद्यते यदि सानुनासिकम् यथा अस्मि
न्लोके अस्मिंल्लोके हये त्रीन्लोकान् त्रींल्लोकान् द्वन्द्वोक्ताभ्यां च सकारे १७ ङकारनकारौ
यथासंख्यं ककारतकाराभ्यामवपृथीयेते सकारे प्रत्यये उ. यथा प्राङ् सोमः प्राङ्क्सोमः प्रत्यङ्
सोमः प्रत्यङ्क्सोमः न यथा त्रीन् समुद्रान् त्रीन्त्समुद्रान् अस्मान् सीते अस्मान्त्सीते ऌला
हॢवर्णाभ्यामूष्मणि स्वरोदये सर्वत्र १८ रेफलकारौ ऋऌवर्णाभ्यां यथासंख्यं अवपृथीयेते
ऊष्मणि प्रत्यये किंविशिष्टे स्वरोदये स्वरपरे इत्यर्थः सर्वत्र अन्तःपदे नानापदे च यौ तौ रलौ अव
पायकाउ ऋौतौ सावुनमन्ने इति ह्रण अ ऌस्वरसदृशौ व्यंजनावर्हे मात्रिकाविति क्रमः स्वरविभ
क्तिरित्येवमुपाध्येदेषु प्रसिद्धो न चैतौ वर्णौ रेफलकारयोरूष्मणा च मध्यवर्तिनावपि सन्तौ संयोगस्य

प्रा॰
शा॰

22
82

विभागं कुरुतः स्वरसदृशत्वात् तथा चाह शौनकः न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति यथा गार्हपत्यः
अथ हकाररेफयोरन्यत्रापि स्वरभक्तिः सतीरेफहकारयोः संयोगं न विहन्ति एवमन्यत्रापि द्रष्टव्य
म् उपहूतामसि अशंसउपचितामसि शन्तुवस्पृणविरोह अन्तःपदमुदाहरणम् वेःस्तोत्रम् अग्ने
वेर्होत्रम् सवितः हवामहे सवितर्हवामहे हःसाहो ऽषाहो नानापदमुदाहरणम् स्वरोद
यइतिकिम् मदेवैर्भिः पार्थिनः देवो वर्षन्नमिष्यते अश्रुभिर्हार्द्दनीः प्रगृह्यस्य चर्चायामि
तिनापदेश १८ प्रगृह्यस्य यत्पदेन चर्चायां परभूतायामिति नागमिकेन व्यवधीयते वाचाशब्देन व
इति करणान्तरतो यातस्यैव पदस्य द्विरुक्तिः सोच्यते वेदेषित्यधिकारार्थं वचनम् इतः प्रभृतिय
दाधिकरोवने ते यथा हे इति हे शीर्षे इति शीर्षे असमेस्मसमे त्वे इति त्वे रिक्तिं वसेहितायामनिरु

क्रम् १७ रिफितेवशाह्वारितिनागामिकेनव्यवधीयते चर्च्चायांपरभूतायाम् कथंभूतम् संहिता
यामनिरुक्रम् संहितायामनिर्ज्ञातरेफम् यथा पुनरितिपुनः स्वरितिस्वः संहितायामनिरु
क्रमितिकिम् पुनर्म्मनः पुनःमनः पराहतौचान्तरेण १८ पदस्याहतिर्द्विरुक्तिः तस्यामपरा
हतौसत्यामन्तरेणइतिभवति साचनोक्ता अतस्तन्निपातनार्थमाह क्रमोक्ताहतिः पदेषु १९
क्रमशास्त्रेणयापराहतिरुक्तासापदेषुभवति क्रमशास्त्रातिदेशसूत्रमेतत् यत्रचैतदुक्त
म् स्थितोपस्थितमवग्रहसमन्तः पददीर्घेभावेविनामेप्रग्रहेरिफितेनिरुक्तेऽवग्रहोभव
ति यथा प्रजावतीरितिप्रजा वतीः अन्तःपददीर्घेभावेभवति यथा सामहानः समहा
नःइतिसमहानः विनामेवति यथा सुषाव सुषाव सुसावेति सुःसाव परमेष्ठी परमेस्थीति पर

मे॰ ष्टी प्रगृह्यो भवति यथा इन्द्राग्नीइतीन्द्राग्नी शिक्षितेनिर्गोनरेफेभवति यथा पुनःप्राणः

प्रा॰ पुनरितिपुनःप्राणः स्वपदावसानवर्जम् २० क्रमोक्ताहृतिः पदेष्विन्द्रक्रम नस्यायमपवादः स्वप

शा॰ दावसानवर्जयित्वान्यत्रक्रमोक्ताहृतिरिति तत्रस्वपदे शाकटायनइति शाकटायनाचार्यस्य मते

८३ नाहृतिः साचकाण्वानांभवति अवसानेन सर्वेषां स्वद्वेशारिवनोभवति तदुभयेनिक्षिप्य

ते अनितावन्नर्विकारागमेप्रागुक्ता २१ अनितावध्यायइत्यनन्तआरभ्ययावदध्यायः समाप्तः

83 अस्मिन्नन्तरालेयस्यपदस्यान्तरागमो विकारोवाहितः तदन्तर्विकारागमेपदे पूर्वेमुक्ता

पश्चादाहृतिं कर्त्तव्या स्थितोपस्थितेकर्त्तव्यमित्यर्थः तत्रचोपरिचरितवत्वादिविकारस्यात

त्क्रमम् यथा श्रेयस्कर श्रेयःकरेतिश्रेयःकर सभाव सभावेतिसभाव परमेष्ठी परमेस्थी

ति परमे॰स्थी हृष्टिमौ २२व हृष्टिमानिवेति हृष्टिमानर२व अनिनावन्तर्विकारागमर२ति
किम् अस्यावयेरयस्याऽउपरिष्टाद्ध्यागवचनेमाभूत् अवयेरयस्याऽवतिविसर्जनीयः
वव्योः शम् यथाऽश्वुनरनिडः श्ववतः तथ्योः सम तवत्लव्मितिनवः तरम् पव
मादि अथोपरिष्टादवुपदेशीयिष्यामः अनुस्वारठ रोष्मसमुकारः यथा सठ समितिस
म्सम् नृषान्तःपदेरेफे यथा पंपिवाँश्सरति पपिवाँश्सः संस्कृम् अस्यावयेवेहि
यंथाषीसंहिताभवतीत्यर्थः विश्पतीवेतिच २२ विष्पतीवर२त्येतच्च पदमागमाप
स्यादाहन्निःकर्तव्यावेष्टकर२त्यर्थः यथाविश्पतीर२वेतिविष्पतीर२व पतत्पदमस्याव
येवेहिरतःप्रागत्निरुच्यते स्वरश्वकारेचकारेणसर्वत्र २२ स्वरोऽव्ववधीयतेवकारेप्रत्ययेर

प्रा॰
शा॰

चकारेणागमिन् सर्वत्र संहितायां पदे च यथा अश्व अश्वा वदामसि यश्च यश्चानः
शर्म सप्रथाः पदे स्वोदाहरणम् अश्वश्चदः वर्मइणाश्चादयामि संहितायामुदाहर
णम् स्वर इति किम् ककुञ्छंदः पदाधिकारात्पदे चैव चकारेणाव्यवधाने माभूदिति
सर्वत्रग्रहणात्संहिताक्रमयोरपि भवति यस्मात्तिहायसहेति न २४ यस्य प्रतिहाय
सह इत्येतैः पदेरूपहितश्चकारेण चकारेणव्यवधीयते यस्य॰ यथा यस्यच्छायामृतं
यस्य मृत्युः प्रतिहाय॰ यथा प्रतिहायविच्छागावास्त्यहिनामिशक्तः सह यथा सहश्च
न्द्रसश्राहनः विश्वाद्यभान्तमयरिद्धिषसंतो यदजयो विराजन्त्यनिरुद्धवीह्वयन्तरिष्ठाश्च
दितयश्रोशाजेषधीराभास्मीवाहिमायात्सीत्येते च २५ विश्वाइत्येनन्त्यदमूर्धात्तेभव

८४

84

ति परिद्विषः त्वम् त्वाम् यदजयः विराजति अतिराः अवीहृयन् परिष्ठुः स्वदित
यः आशाः ओषधीः आभाहि अमीवाः हिमायाः ते अस्ति इत्येतेषु प्रत्ययेषु परि द्विषः
यथा येनविश्वाः परिद्विषः त्वम् यथा विश्वास्त्वप्रजाउपावरोह त्वाम् यथा विश्वा
स्त्वाप्रजाउपावरोहन्तु यदजयः यथा विश्वायदजयस्त्वयः विराजति यथा धियोवि
श्वाविराजति अतिराः यथा विश्वाअतिराः अवीहृयन् यथा इन्द्रेविश्वाअवीहृयन्त परि
ष्ठुः यथा अतिविश्वाः परिष्ठुः स्वदितयः यथा विश्वाः स्वदितयः पृथक् आशाः यथा
विश्वाआशाः अभेचरन् ओषधीः यथा पृष्टोविश्वाओषधीः आभाहि यथा विश्वाआ
भाहि प्रदिशः अमीवाः यथा ब्रह्मविश्वा अतिराअमीवाः हिमायाः यथा विश्वाहिमा

प्रा० शा०

८५

याःते यथा विस्रुलेस्त्वयः असि यथा अग्निविश्वाअग्निस्त्वपः ननुस्वरसंस्कारयोरुक्तन्दमि
नियमःइतिस्वरसंस्कारावधिकृतौ नचायंस्वरोनचसंस्कारः अत्राहीदस्तूष्मान्तस्य देस्व
रान्तमिमेयनङ्च्यते अतोपृक्तभिधानमेतदिति प्रातिक्रमउच्यते पदानांसंदिह्यमानानां
निश्चयोनैवदोषायेतितावदस्मश्यामः अतः मधुपदनिश्चयलक्षणमिति अतएवैतदर
मुच्यतेतावत् पृथिव्याःस्वरान्त ७ संभवमूको मन्थीपृथिवीपरोदेवेभिरित्येतेषु २९
पृथिव्याःइत्येतस्यदेस्वरान्तंभवति संभव मूकः मन्थी पृथिवी परोदेवेभिः इत्येतेषु
प्रत्ययेषु संभवयथा पृथिव्यासंभव मुक्रः यथा पृथिव्यामूक्रः मन्थी यथा संज
ग्मानोदिवापृथिव्यामन्थीवीम यथा प्रतिदिङ्नापृथिव्यापृथिवीम परोदेवेभिः

चविष्ठावोब्रह्मविश्वाहरीशुक्रालेशफानांजजानन्तुकमित्येतेष्विया २७ चविष्ठाः वः ब्रह्म
विश्वाः हरी शुक्राः ते शफानाम् जजान नुकम् इत्येतेषुप्रत्ययेषुपदेषुइमाइत्येतमदे
स्वरान्तंभवति चविष्ठा यथा इमाचविष्ठाः वःयथा इमावोहव्याचकृमा ब्रह्म यथा इ
माब्रह्मपीपिहिसोभगाय विश्वा यथा यइमाविश्वाभुवनामिमजुहत् हरीयथा इमाहरीव
हतः शुक्रा यथा इमाशुक्राग्रावाणः ते यथा इमातेवाजिन् शफानाम् यथा इमाश
फानाम् जजान यथा इमाजजान उकम् यथा इमानुकंभुवना हवेमोतेमाच २८ हवेइ
मा उतेमा यतेहवेपदेयथा गृहीतमेवस्वरान्तंभवतः हवेमा यथा श्रुतमेमित्रावरु
णाहवेमा उतेमा यथा विश्वकर्मन्तुतेमा विश्वातेवभुवना सन्पाभिषजानश्रावोइया

प्रा॰ देवाहविषोनोमरुतानोनोमुञ्चविमुञ्चमेनेधृता २४ विसो ते वभूव नासत्या भिष
शा॰ जा नव्राबोटम् योदेवा हविषः नोमरुतानः नोमुञ्च विमुञ्च इत्येतेषुप्रत्ययेषुताइत्ये
तत्पदं स्वरान्तं भवति विसो यथा ताविलोपाहि ते यथा सर्वानाते वश्लणमूदया
मि वभूव यथा परितावभूव नासत्या यथा तानासत्या भिषजा यथाताभिषजा नव्रा
वोटम् यथा ताननव्रावोटमश्विना यादेवाः यथा तायादेवादेवताति हविषः यथा सचेवताह
विषःनोमरुतानः यथा तावोमरुतनईटशो नोमुञ्चयथा वरुतस्तानोमुञ्च विमुञ्च यथा १२
ताविमुंच ताताच १० यतोचतानाशङ्कोपदावयवभूतोस्वरान्तोभवतः यथा तानापिण्डाना
मभहविर्देम्यन्योः सायाद्रा ३।८ सायादेनिपदद्वयेस्वरान्तस्यात यथा सेरक्षंहविर्देम्पयोःप्रम

८६
86

यथोः यथा सध्याहविरदंनदेवाः आशीर्दादम्पती पिस्पावरिवोविदंपिस्पा धुवमितिच २२
पिस्पोवरिवोविदम् पिस्पाधुवम् इत्येतौपिस्पाशब्दौस्वरात्तौभवतः यथा पिस्पावरिवो
विदम् स्पृणन्तेपिस्पाधुवम् इतिशब्दः यदाधिकारसमाप्तिप्रज्ञापनार्थः भावुपधश्चरिहि
सर्जनीयः २२ भावीउपधाभूतोयस्यसभावुपधश्चविसर्जनीय रिहिसर्जनीयः विसर्जनीयोरि
फितइत्यनुप्रारभ्यते: परिभाषिविषितः अतोविसर्जनीयावधिकृतौवेदितव्यौ अधिकारसूत्रमे
तत् रेफेलुप्यतेदीर्घश्चोपधा २४ रेफेप्रत्ययेलुप्यतेविसर्जनीयउभयरूपोभावुपधश्चरिहिस
र्जनीयश्चउपधाभूतश्चस्वरोदीर्घमापद्यते भावुपधोभवति यथा हरुः रौद्रः हरूरौद्रः
मतिभिःरिहन्ति मतीभीरिहन्ति रिहिसर्जनीयोभवति यथा प्रातःरात्रिः प्रातारात्रिः पुनःरमम्

ग्रा. पुनारक्तम् रूपोदाहरणमेतत् उपरितनेसूत्रेप्रयोजनंभविष्यति रेफ ॥ स्वरयो अथ रेफ
पृगा. मापद्यते उभयरूपोविसर्जनीयः स्वरेषुप्रत्ययेषुधिसंज्ञकेषुचप्रत्ययेषु स्वरेषुभवति
२८ यथा अग्निःएकाहारेण अग्निरेकाहारेण प्रातःअग्निम् प्रातरग्निम् धिसंज्ञकेषुभव
ति यथा विरुरुचुःवमेषु विरुरुचर्वमेषु सवितःवामम् सवितर्वामम् कण्ठ्यपूर्वोयकार
87 मरिफितः ३९ अवर्णःकण्ठः अवर्णपूर्वोविसर्जनीयोऽरिफितोयकारमापद्यते स्वरेप्रत्यये
यथा मित्रःआदित्यानाम् मित्रयआदित्यानामित्येवंस्थिते यवयोःपदान्तयोरित्या
दिनायकारलोपेमित्रअआदित्यानामितिरूपंसिध्यति इन्द्रःएकम् इन्द्रएकम् सूर्यःए
कम् सूर्यएकम् याःओषधीः याओषधीः याःअफलाः याः आफलाः याः अपुष्पाः याः

अपुष्याः लोपेयौ ३७ अरिफितःकएकसूर्वौविसर्जनीयोलोकमापद्यतेपिसंज्ञकेप्रत्यये यथा
अयत्माःमा अयत्मामावः शान्तेजाःवायुः शान्तेजावायुः अरिफितइतिकिम् कामोतेर
त्तपतिः भूमेश्चाकारेष्टके ३८ भूमिसंवन्धीविसर्जनीयोलुप्यतेआकारेअष्टकसे
ज्ञकेप्रत्यये यथा भूमिः आदये भूम्मादद्दे अष्टकइतिकिम् भूमिरावपतेमहत्
यकाराकारयोर्ज्ञास्यत्येपदे ३९ ज्ञास्यत्येपदेयकारस्याकारस्यचलोपोभवति यथा
ज्ञास्यत्यमितिप्राप्तेयकाराकारयोर्लोपेकृतेज्ञास्यत्यमितिभवति संज्ञास्यत ६ स
यममाहुःएष अलोपोमांस्यचेत्याः ४० अकारलोपोमांस्यचनीयशब्देदृष्टव्यः मां
सपचनीइतिप्राप्ते यथा पचीत्तणम्मांस्यचेत्याः सर्वोःअकारउकारम् ४१ सर्वःअ

कारओकारमापद्यते सर्वग्रहणात् सोपधः यिसंज्ञकेषुप्रत्ययेषु यथा अयश ६ सः सु
प्रा॰ वाः मातरिश्वनः धर्मः मातरिश्वनोर्मम: अरिफितश्चैव पुनर्मनः अकारेच ४२ अका
शा॰ रेचप्रत्ययेसर्व अकारओकारमापद्यते यथा वेदः असि वेदोसि अग्रेगवोऽअग्रेगुवः
अरिफितश्चैव पुनरग्रे यज्ञोहच ४३ यज्ञइत्ययंविसर्जनीयओकारमापद्यते हश्चे
तस्मिन्प्रत्यये यथा यज्ञोहदेवः अन्नयः सयवचेत्यनेनयज्ञशब्दस्यव्यंजनमात्रेविसर्ज
नीयोविहितः अतओकारोनिपात्यते सोरुहावहस्वराभ्याम् ४४ सोरित्ययंविसर्जनीयः
रुहोप्रत्यये अहरित्ययंचविसर्जनीयोरात्रिशब्देचप्रत्ययेओकारमापद्यतेसः यथा सोरु
हाणग्रपिनाकम् अहः यथा अहोरात्राणिकल्पयन्नाम अहोरात्रेऊर्ध्वष्ठीवे स्वरे भाव्य

न्तःस्याम् ४५ स्वरेःस्ववर्णेप्रत्ययेभावीअन्तःस्थामापद्यते यथा त्रिअम्बकम् त्र्यम्ब
कम् वाजीअर्वन् वाज्यर्वन् इअन्तः ह्यन्तः वीडुअङ्गः वीड्वङ्गः सैषन्तरमयवायावम्
४८ एओ ऐऔ एतानियथाक्रमंस्वरेप्रत्ययेअय्अव्आय्आव्इतिद्विवर्णमापद्यन्ते एअय् यथा
इडे आरुहि इडयारुहि ओअव् यथा कृशानोअयने कृशानवेनेवः ऐआय् यथा सरस्वत्यैअग्र
अग्निहम् सरस्वत्याअग्रअग्निहम् औआव् यथा हिरण्यरूपौ उषसः हिरण्यरूपाउष
सः अत्रचयवयोः पदान्तयोरित्यादिनायकारलोपः नवकारस्यसंस्थानपक्षेवामिति
वकारस्य उदात्तस्यान्तःस्थाभावेस्वरितेपरमनुदात्तम् ४७ उदात्तस्यस्वरस्यान्तःस्थाप
त्तौसत्यांपरंयदनुदात्तमक्षरंतत्स्वरितंभवति यथा त्रिअम्बकम् त्र्यम्बकम् देवीअन्तु दे

प्रा॰ अत्र इश्वन्तः इन्तः अन्तरिन्द्र योजानिन्द्र ननु पूर्वगौ पूर्वोक्तेप्रश्लेषस्वरितो विहितः पुनः
शा॰ किमर्थमिदमुच्यते स्वरिते परमनुदात्तमिति द्वयोः स्वरितयोः सन्धावयं स्वरितो निष्पद्यते
तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य स्थाने स्वरितमुतोत्तरस्य तस्मादुत्तरमनुदात्ते स्वरिते भव
८५ तीति सूत्रारम्भः कण्वादाऋकारे ह्रस्वम् ४८ कण्वाकारस्वरऋकारे प्रत्यये ह्रस्वमापद्य
ते यथा विश्वकर्माऋषिः विश्वकर्मऋषिः स्वाहाऋषभम् स्वाहऋषभम् येनाऋषयः
89 येनऋषयः यत्रऋषयः यत्रऋषयो जग्मुः ह्रस्वस्थाने ह्रस्वो विधीयमानोऽस्मात् संहि
तायाः निवृत्तिं करोति निवृत्तिसंहितेवात्र संहितानस्वरसंहिता प्रत्येकमन्तरस्य ४९
प्रत्यानन्तरमन्तरो वर्णः शषहान्तर्वेस्थपकवर्णो विकारभूतमापद्यते इत्येतदयिहुते सौ

वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् ॥ सवर्णे दीर्घः सह ५० समादिनोष्टोस्वरारस्तुल्यकम् सि
संज्ञकः स्वरः सवर्णे स्वरे परतः पूर्वेण सह एकं दीर्घवर्णमापद्यते यथा सत्रुपेयत्न प्राप्येय
ततनवश्रयम् नवायम् नामस्याग्रस्थावत् नामस्याख्यावत् स्वविश्व स्वचीव हिरम् ही
मिहः अनुङत अनूमेषम् अननासिकवत्यनुनासिकम् ५१ अनासिकवत्येकीभावे सू
वेस्वपरस्यैकमनुनासिकमापद्यते यथा उपअंशुः उपांशुमेश उपअंसुना उपांसुना अ
नुनासिके चोपधेत्यादिनायकस्मिन्न्यत्रेतु यथानुनासिकं यकस्मिन्नल्वेष्मन स्यारोविहि
तः नवमस्मिन्न्यत्रेउयथानुनासिकवत्तमधिकृत्योच्यते अननासिकवत्यनुनासिक
मिति कएओ आदिवर्णेपकारम् ५२ कएओआन्यरद्ववर्णः हर्वस्वपकमेकारवर्णमापद्यते

यथा वरुणस्यह वरुणो हवोपि आ इदम् पदम् उवर्णो ऽोकारम् ४२ कण्ठ्यादुवर्णे ऽन्तरः पू
प्रा॰ र्वेण सहैकवर्णमोकारमापद्यते यथा त्वा ऽउते इत्येतो ऽतेत्वा त्वोत इतरः सोऽनरः समुद्रस्येवे ले
शा॰ मेम्नो ऽयमन्निति च ४४ सन्ध्यक्षरे एकारौकारावितिवर्तते तस्माये पुरस्तादपवादमेत अ
९० नुसन्ध्यक्षरेरूपमेकादेशो निपात्यते यथा समुद्रस्यारामन समुद्रस्यमनत्वा ऽौमन अपान्त्वो
यन् एजत्योजोरेकेषाम् ४५ अवर्णान्तात्पूर्वस्मादेजत्योजोः प्रत्यययोः एकेषामाचार्याणां मते
90 न उत्तरस्य वर्णस्य आदेशो भवति एजति यथा नएजति नेजति ओजः यथा महाओजः महोजः
एकेषामिति किम् न देजति नैजति वा ओजः महौजः सन्ध्यक्षरे एकारौकारौ ४६ अवर
र्णान्तं सन्ध्यक्षरे प्रत्यये पूर्वमुत्तरश्च एकवर्णमापद्यते एकारश्च अत्र चत्वारि सन्ध्यक्ष त

रागिण्दावेमैोविकारोभवतः तत्रयथासंख्यासंभवात् विकारीयथासंख्यमिति एकारेऐका
रेचप्रत्ययेऐकारः ओकारेऔकारेचप्रत्ययेऔकारोभवति ऐकारोभवति यथा स्वाहाय
कशनाय स्वाहैकशनाय ऐकारोभवति यथा इन्द्राय ऐन्द्रम् इन्द्रायैन्द्रम् औकारोभवति
यथा इन्द्रओजिष्ठ इन्द्रौजिष्ठ औकारोभवति यथा प्रौहन् नयसंवहिंषिप्रौहन् वाहोव
स्वरभूते ५७ वाहोचप्रत्ययेस्वरभूते पूर्वकेकाउत्तरस्थव हेः संवेप्रुवर्णएकमोकारमा
पद्यते उवर्णेओकारमित्यस्यापवादः यथा नयौंहीचमे पष्ठऊही पष्ठौहीचमे आ
रमृकारोहल्कात् ५८ अहल्कात्परऋकारआकारमापद्यतेसहाहल्केन यथा आर्तै
परिवितम् लृकारश्चाल्कारम् ५९ अहल्कात्परलृकारओल्कारमापद्यतेसहाह

प्रा॰ क्तेन यथा आल्लकारम् अल्कारम् अत्रनिःस्वौरेफलकारौपरमारोहतः एदो
शा॰ भ्याम्पूर्वमकारः ९० एकारौकाराभ्याम्परोकारस्तयोः पूर्वरूपमापद्यते यथा तेअ
वन्तु तेवन्त्वस्मात् तेअप्सरसाम् तेप्सरसाम् वेदोअसि वेदोसि स्तपोअसि स्तपोसि
सर्वौ अकारओकारम् अकारश्चेत्यनेनात्रओकारः तौचेदुदात्तावनुदात्तेस्वरितौ ९१
तौयद्येकारौकारावुदात्तौभवतः अथानुदात्तेप्रत्ययेस्वरितौभवतः यथा ऊकुटः असि
ऊकुटोसि वेदःअसि वेदोसि स्तपःअसि स्तपोसि तेअप्सरसाम् तेप्सरसामए
दोभ्यामकारोलगाभिनिहितइतिस्वरितत्वेविहितमेव इहत्वपवादार्थेनउच्यते उदेश
भवति ९२ देशइत्ययमेकारः अभवादित्येतस्मिन्प्रत्ययेनस्वरितोभवति यथा देशोअभ

वत् मोदेशोभवत्सरित् गारुत्मानः शिवोभरन्तोहेद्वेषोभ्योजम्भयन्तोवाजेवाजजिन्नोम
दन्नः शोचेवसेसुभुवेस्योनेसुपर्णोवीरुधः सुवीरोयानवेसूनवेज्रूणानश्राशवोवहन्तः
नः संक्रन्दनोवाहवोयुध्योद्रुहः ८२ गारुत्मानः शिवः भरन्तः हेद्वेषोभ्यः जम्भयन्तः वा
जे वाज जितः मदन्तः शोचे अवसे सुभुवे स्योने सुपर्णः वीरुधः सुवीरः यानके
सूनवे ज्रूणानः आशवः वहन्तः संक्रंदनः वाहवः आयुध्यः अद्रुहः पतेभ्यप
कारौकारेभ्यः परोकारोभिनिपीयते अभिनियानवद्दर्वरूपता गारुत्मानः यथागा
रुत्मान अदयः गारुत्मानोदयोवीरः शिवः यथा शिवोनीहि भरन्तः यथा भरन्तोया
येव हेद्वेषोभ्यः यथा हेद्वेषोभ्योन्यकृतेभ्यः जम्भयन्तः यथा जम्भयंनोहिंस्त्रुकम् वाजे य

प्रा॰ था वाजेवाजेवतवाजिनः वाजजितः यथा वाजजितोध्वनः मदन्नः यथा मदन्नोऽग्ने
शा॰ माने शोच यथा मन्दशोचेहपम् अवसे यथा अवसेग्निमन्वारभामहे सघुचे यथा सघु
चेग्नेसोममम् ज्योने यथा ज्योनेदिनिमरस्वानि सपर्णः यथा सवर्णोसि वीरुधः यथा
९२ वीरुधोसेसन्दनवीर्यम् सवीरः यथा सवीरोवीरहा यातवे यथा नमिस्यातवेकः सू
नवे यथा सूनवेग्ने ह्रणानः यथा ह्रणानोसासि आशवः यथा आशवोसत्रियासः वहतः
92 यथा वहतोऽपनि पृष्ठशावसम् संक्रन्दनः यथा संक्रन्दनोऽनिमिषः वाहवः यथा वाहवो
नाथ्याः ऋभुयः यथा ऋभुयोस्माकम् अब्रुहः यथा अब्रुहोनमीवाः नवेदोऽर्थः एवम्
कारश्चनेनैवाभिनिदिष्टिः किमर्थं गाहमानादिभ्यः पदेभ्य उत्तरस्याभिनिधानमुच्यते प्र

ह्वतिभावृक्ष्यहस्वइति प्रकृतिभावृस्त्ववद्धानितसपूर्वलापवादः वोहऊ सोहऊ सोस्माकऊ
न्नेभिगरोवोर्वाची ८४ वोहम् सोहम् सोस्माकम् नेभिगरः वोर्वाची यतेवद्दे यदेयथा
गृहीतमेवाभिनिधीयेते वोहम् यथा विशिप्रियाणांवोहम् सोहम् यथा सोहस्वाज
म्सोस्माकम् यथा सोस्माकम् नेभिगरः यथा अनुष्टुभेभिगरः वोर्वाची यथा आवो
र्वाचीसुमतिः येत्रात्रयोः ८५ येरत्येनस्मात्परयोरत्रात्रयोः संबन्धाकारोऽभिनिधीयते अ
त्रयथा येत्रेभ्य अत्र यथा येत्रस्य अविद्यासंभूत्योश्च ८६ अविद्यासंभूत्योस्संबन्धकारोऽभि
निधीयते वशहापरस्येनस्मात्परः अविद्या यथा येविद्यामुपासते असंभूतिं यथा येस
म्भूतिमुपासते यतेसांकिम् अयोयेस्मस्मत्वानः उपस्येन्नस्तेभ्योकरम् ८७ उपस्येन्नःतेभ्यो

कारम् एतेचद्वेपदेयथागृहीतमेवाभिनिधीयेते उपस्थेन्नः यथा शेषेमातुर्यथोप
प्रा० स्थेन्नः नेभ्योकारम् यथा सुहन्नेभ्योकारन्नमः नमोस्त्वसौत्रामणाम् ९८ नमोस्त्वप
शा० नच्चपदेद्वयंयथागृहीतमेवाभिनिधीयते सौत्रामणांचेन्नभवतियथा नमःस्तु न
९३ मोस्तुसर्पेभ्यः असौत्रामणामितिकिम् इदंपितृभ्योनमोस्तु विश्वेग्नेविशोरायोन
ग्नो ९९ विश्वे अग्ने विशो रायो एतेभ्यश्चैकारौकारेभ्यः परोकारोभिनिधीयते अग्नौ
93 चेन्नभवति युञ्जानःप्रथमंमित्यनश्चारभ्यस्वाहेतियावदग्निरुच्यते विश्वे विश्वेस्र
सम् यथा विश्वेसंचर्ममेम् अग्रेऽ यथा नेऽग्रेऽश्नमयुञ्जन् विशो यथा विशोमपत्नाः
रायो यथा रायोऽमार्ष्टुतेनः अनग्नावितिकिम् विश्वेश्रयमरुतः मयिग्रहाम्यग्रेअग्नि

म् भवा पायुर्विशोऽस्याः अस्मे रायोऽमर्त्यः सूर्योग्नेभो १०· सूर्योऽग्ने पत्नाभ्योपरः अभिश
वस्याकारोऽभिनिधीयते सूर्यो यथा सूर्योऽभिनाप्सीत् अग्ने यथा अग्नेभ्यावर्तिन् अभा
विनिकिम् वतोः सूर्योऽजायत अग्नेऽस्त्वदेहनः रिषोयवसे पुरुप्रियोऽन्नपते सोवे ११
रिषो यवसे पुरुप्रियो अन्नपते अस्मे वे पनेभ्य यकारौकारेभ्यः परोकारोऽभिनिधीय
ते रिषो यथा मास्मरिषोऽम्ब यवसे यथा प्रोष्य दस्यानयवसे विष्यन् पुरुप्रियो य
था पुरुप्रियोऽग्ने अन्नपते यथा अन्नपतेऽन्नस्य अर्णोवे यथा अर्णोवेत्तरिते भवाग्र
पि वपरे च १२ यकारौकारेभ्यः परोकारोऽभिनिधीयते स चेद्धकार यकारपरो भवति य
था सहस्रयोऽमेव निम्नतेजोयस्मयम् गवेमेमनसोवाजयन्तः सोम्यासः पाशिनो विदानो

न्तने मृजवनो हस्ले पाको दीदिवस्त्रयस्त्रिंशो ब्रह्मणो यको रथ्यो विमनः पादो वसन्नः ७२ गवे
प्रा॰ मे मनसः वाजयन्नः सोम्यासः पाशिनः विदानः अन्तने मूजवतः हस्ले अपाको दीदि
शा वः त्रयस्त्रिंशे ब्रह्मणे यको रथ्यो विमनः पादः वसन्नः एतेभ्य एकारो कारेभ्यः परो
कारोभिनिधीयन्ते गवे यथा गवेष्वाय मे यथा विशोमेद्धाति सर्वेनः मनसः यथा म
९४ नसो सिद्धिलायकः वाजयन्नः यथा वाजयन्तोश्पाम् सोम्यासः यथा सोम्याग्ना अग्निष्वा
95 त्ता पाशिनो यथा पाशिनो नियन्त्रे वना ... इहि विदानो यथा सविनोनु द्यावापृथिवी
अन्तने यथा अश्वदामन्तने दधात् मूजवतो यथा मूजवतो नीहि हस्ले यथा हस्ले पाकः अपा
को यथा अपाको चिष्टः दीदिवः यथा दीदिवोग्ने त्रयस्त्रिंशे यथा त्रयस्त्रिंशे मन्तनाः

ब्रह्मणे यथा अस्मैब्रह्मणेऽस्मैक्षत्राय एको यथा एकोऽस्मैको रथो यथा इडमोरथोऽस्माक
म् विश्वतो यथा विश्वतोऽस्मासः पादो यथाऽस्यविश्वाभूतानि वसन्तो यथा वसन्तोऽस्या
सीदाज्यम् अग्नेऽस्मन्नेगृहपतेऽभिसन्नानोहन्नोजस्वयाविमानोजसः शतेष्विनानमोऽग्नयेनेग्र
नेग्रेहृतप्रथमोन्नस्मेन्मेन १४ अग्नेऽस्मः अग्नेगृहपतेभि सन्नानोहम् नोजस्वयाविमानो
जसः शतेष्विना नमोऽग्नये नेग्रम् नेग्रेहृतस्य प्रथमोन्नः नेमेन यतेषांचद्विपदा
नामन्नरपदादिर्यथा गृहीतमेवाभिनिधीययंते अग्नेऽस्म यथा महिचीणामवोऽस्म अ
ग्नेगृहपतेभिद्युम्नम् सन्नामोहम् यथा अयोयेऽस्मसन्ना
नोहन्नेभ्यः नोजस्वया यथा उरोनोजस्वयासुम्नायविष्ट विमानोजसः यथा विमानोजसो

चर्मः स्तनेष्विना यथा भिक्षमास्तनेष्विना नमोऽग्नये यथा ब्रह्मकुलसम्भवो वत्त नमोऽग्नयेनेग्रं
प्रा० यथा मातावतेपितावश्चेत्रम् नेथेहृतस्य यथा मातावतेपितावतेत्रेहृत्तस्पक्रीडनः हृतस्य
शा० नेर्किं नेत्रग्रेस्रमङ्ख्त्रन् प्रथमोऽन्नः यथा स्वभूःस्वयंभूः प्रथमोऽन्नः नेम्येन यथा महिमाने
९५ म्येन पणयोजहीमोऽम्बिके ७५ पणयोजहीमो अम्बिके पतेभ्यपकारोकारेभ्यः परोकारोऽभिति
पीयते पणयोयथा अपेतोघन्नपणयोस्तम्ना जहीमोयथा अत्राजहीमोशिवाऽस्त्र
95 म्बिके यथा अम्बेःअम्बिकेम्बालिके मानुमोऽम्यादवप्रचेतसीष्वान्नुरोस्माकं हृ
घपाणयोस्वाःप्रदिशोनूदितेनागाःअन्यसोर्बोमनस्पतेद्वायतियेभ्योम्लत्तहविपश्चितो
भिजनोनमीवःआयवोनुनोघदेशेभवद्दघुतेजनिष्टविघनायत्रेहूर्वोसोरणमौ

वोनोस्मानोश्मानोदितिर्नौहिः ७८ नोनुमोङ्गयोश्वप्रचेतमोस्मान् नरोस्माकम् हृषया
णयोस्माः प्रदिशोनउदितिनागाः अन्यमोज्ञो पतस्पतेह्रा पत्तियेभ्योमरुतन्वम् वेपश्विर
नोभिः श्रनोनुमीवः आयवोनु नायः देशोभवत् वपुनेजनिष्ट विश्वनापशोजायन्त प्र
ब्योसोरेणवा नोश्मानोदितिः नोहिः पतेचहिपदायथाग्रहीतमेवाभिनिधीयन्ते नानुमो
ङ्गपाश्वाययथा अभिस्वरनोनुमोङ्गयात्रवदेवः प्रचेतसोस्मान् यथा अश्वजनिप्रचेतार
सोस्मान् नरोस्माकम् यथा नरोस्माकमिन्द्र हृषपाणयोस्माययथा हृषपाणयोस्मार
ष्टेभिः प्रदिशोनयथा प्रदिशोनुसर्वाः उदितेनागाः यथा यदद्यसूरउदितेनागाः अन्य
मोत्वा यथा मन्दमानायान्यमोज्ञो विश्वानराय पतस्पतेह्रा यथा महत्तेसतोमहिमाप

प्रा० नस्पनेदायन्तियेभ्योमन्नवम् यथा प्रयमेयन्तियेभ्योमन्नवं ६ सुवासि विपश्चितोभि यथास्म
शा० वयोविपश्चितोभिस्तोमैः जनोनमीवः यथा सर्वंइज्जनोनमीवः आवायोनुः यथा अनुनो
धानमतिः देशेभवत् यथा सोदेशेभवन्सरित् वयुनेजनिष्ट यथा इडायासुत्रोवयुनेजेनि
५६ ष्ट विश्वनापसोजायन्त यथा विश्वनायसोजायन्तमहतः पूर्व्योसोरेणवः यथा पूर्व्योसोरे
णवः सहुन्ताश्चन्तरिक्षे नाश्मा यथा परिह्वृतोषमाभवतनमत्वनूः नोहितिः यथा सोमो
96 अधिब्रवीतनोदितिः नोहिः यथा उत नो हिर्बु[illegible]ः ब्राह्मणः ११ ब्राह्मणइत्येतस्मादोकारा
त्स्वरोभिनिधीयते ब्राह्मणःस्वस्य यथा ब्राह्मणोस्यमुखमासीत् यजुष्षु च १२ गारमन
इत्यादिभिः सूत्रैर्वक्तृभिनिधानमुक्तम् इदानीं यजुष्षु चाविशेषेणोकारौकारात्स्वरोकारोभिनि

धीयन्ते यथा वेदोःसि कोसि कतमोसि तेषामसाम्‌ संक्रमेव सर्वत्र ७९ गलत्पदमतिक्र
म्यागलता सहसन्धाने संक्रमः त्रियदाघावर्तमानसंक्रमरतिवत्सानि तत्र संक्रमे पकारौका
राभ्यां परौ कारेणाभिनिधीयन्ते सर्वत्र यजुः भुवर्लव यजुःषु भवति यथा यत्प्रदीपदर्थे स्व
त्र पदेषु क्रमः स्वदेव्यै तास्मारिष्टनेमिः ऋत्वं भवति यथा पृतेःभिसंक्रम इति किम्‌ स्व
स्तिनस्तार्क्ष्योः अरिष्टनेमिः प्रकृतिभाववक्तारण ८० गाहमानादिभिः सूत्रेक्रं स्वाभिहितेनोवि
हितः ततोऽत्र ऋत्व प्रकृतिभावो भवति यथा उपप्रयन्तोऽध्वरम्‌ आरे अस्मे च श्रृण्वते ज
घाणाश्वानधति ८१ यजुष्युवेन्यनेन सूत्रेण यजुष्वभिनिधानमक्रमम्‌ तदपवादभूतमिदमा
रभ्यते जघाणशब्दो नधनिपत्ये प्रकृत्या भवति यथा जघाणोऽग्निर्भवजम्‌ जघाण

प्रा॰ शा॰
५८
97

ऽस्मद्राज्यस्यैवेत् अन्यथनीतिकिम् जुषाणोऽध्वनतेस्यैवेत्स्वाहा तेचानुदात्तमनुदात्ते ४२ ते
इत्येनत्पदमनुदात्तेचेत्यकृत्वामवतिअनुदात्तेप्रत्यये यथा यातेअग्रेहरिण्या अनुदात्तइतिकिम्
तेषामस्माम् हेडआपोगावोयाग्रेपीरासोदेवासऊरोरह्णाणमोवैश्वानरोवृषभोवचः प्राणउदानो
ऽङ्गइमामेहृस्रोदशमास्योन्यःआवितोरिष्टोऽग्नेनःप्रत्याश्रावः स्विष्टोधामेप्रणीतस्तेभ्योन
मोअस्तुहरेनोअधपयतेसपत्स्यसोमअध्वरायेन्द्रहिरण्यपर्णोद्वारोदेवाद्वारयेभ्योमहद्भ्यः स८
सदः ८२ हेडः आपः गावः अग्रे॰ पीरासः देवासः ऊरः रह्णाणमो वैश्वानरः वृषभः वचः
प्राणः उदानः अङ्गे इमामे हृस्रः दशमास्यः अन्यः आवितः अरिष्टोऽग्नेनः प्रत्याश्रावः
स्विष्टः धामे प्रणीतः तेभ्योनमोअस्तु हरेनोअध पते सपत्स्य सोमअध्वराय इन्द्रहिरण्यपर्णोद्वारः

देवः रयिभ्यः सहस्त्रः स ६ सदः एतेष्वेकारौकारावृत्वयज्ञश्चवश्चकारेपरस्येप्रकृत्याभवन्ति
अत्रचपत्रद्वयोः पदयोःपाठः तत्रनियमार्थम् एतेनैवपदेपरभूतेनायत्नेनपदस्य प्रकृति
भावः एकपदसमाम्नातेष्वपुनरकारमात्रप्रकृतिभावः हेळः यथा देवस्यहेडोअवया
सिसीष्ठाः ऋत्वयेप्रकृतिभावः अपरेचेन्मनेनाभिनिहितेप्रामे आपः यथा देवीरापोअग्रे
गवः यथा अग्रेगवोअग्रेपवः अपाग्रेयथा अपाग्रेअग्निम् धीरासोयथा तासदीरासोअव
दिश्यपयजन्ते देवासोयथा यत्रदेवासोअजवन्तविश्वे उरोयथा द्यावापृथिवीउरोअन्तरि
क्षम् रक्षाणोयथा रक्षाणोअप्रयुछन् मा यथा मोअप्रहेतय वैश्वानरोयथा वैश्वानरोअ
द्भ्यः वृषभो यथा अस्मभ्यावृषभोअन्तरिक्षम् वचोःयथा उग्रवचोअपावधीत् प्राणाय

प्रा॰
शा॰
९८
98

या धेनुः प्राणोऽग्रे उदानोऽग्रे यथा अग्रे अग्रे निधीतः इमासे यथा इमामेवाग्रे ह्यस्मोऽग्र ६
स्मभ्याम् दशमासो यथा दशमासोऽस्त्वः जरायुणा सह अन्यो यथा अन्योऽग्र
ह्वेनः श्राविनो यथा श्राविनोऽग्निर्गृहपतिः अरिष्टोऽग्रजेनः द्वेपदमेतत् यथा
अरिष्टोऽग्रजेनो महतानाम् प्रत्याश्रावो यथा प्रत्याश्रावोऽनुरूपास्तिष्टो यथा स्तिष्टोऽग्निरग्नि
ना धासे॰ यथा धासेऽन्नाणाम् प्रणीतो॰ यथा प्रणीतोऽग्निरग्निना तेभ्यो नमोऽस्तु॰
त्रिपदमेतत् तेभ्यो नमोऽस्तु तेभ्य इति किम् नमोऽस्तु सर्पेभ्यः हरे॰ यथा हरेऽभिजस्वग
णः नोऽग्रपद्धिपदमेतत् यथा संसितामोनोऽग्रयः यज्ञे यथा महतो यज्ञेऽग्रास्मिन् सपस्य
यथा पृथिव्याः सपस्य अङ्गिरस्वत् सोऽग्रहरायद्विपदमेतत् यथा सोऽग्रधरायपरि

णीयतेकविः इन्द्रेयथा सदेवमिन्द्रेणाग्निना हिरण्यपर्णो यथा हिरण्यपर्णोऽग्निभ्याम्
द्वारोयथा देवीद्वारोऽग्निना देवो यथा देवोऽग्निःस्विष्टकृत् अह्नः यथा सजूरवोऽ
यवोभिः रश्मिभ्योयथा रश्मिभ्योऽरथेभ्यः मरुद्भ्योयथा मरुद्भ्योऽर्भकेभ्यः सꣳसदो
यथा सममꣳसदोऽष्टमीभूनसायनी छन्दोऽङ्कुयमङ्कांकमस्तीवयः ८४ छन्दइम
यमोकारः अङ्कुमम अङ्काङ्कम अस्तीवयःपनेषुप्रहूतनाभवति अङ्कुपम यथा काव्ये
छन्दोऽङ्कुपम अङ्काङ्कम् यथा तन्तुछन्दीङ्काङ्कुछन्दः अस्तीवयो यथा प्रतिमाछन्दो
अस्तीवयछन्दः पनेषुकिम् सश्लत्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दः काम्रवोजीसदनाहोतारा
ज्यास्तथापृथिवीप्रतिमेमदत्वशणामकमोहंमियमवलाडनास्लिषु ८५ का॰ ध्रुवा॰ऊती

प्रा॰ सदनाहोतारा॰ ज्मा॰ त्वया॰ पृथिवी प्रतिमा एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति ईम्॰ असद
शा॰ न् अश्याम॰ अकर्म उर्हेम्॰ अवस्तात् उत॰ अस्ति इत्येतेषु पदेषु प्रत्ययेषु यथा सेरवमका
यथा कार्ईमरे भुवा यथा भुवा असदम् ऊती यथा भवोती अश्याम रयिम् सदना यथा
९५ सगावो देवाः सदना अकर्म होतारा यथा देव्या होतारा ऊर्हेम् ज्मा यथा ज्मा इयं ६ समने
त्वया यथा त्वया अवस्तात् यतिः पृथिवी॰ यथा पृथिवी उत द्यौः प्रतिमा॰ यथा नत
99 स्य प्रतिमा अस्ति प्रगृह्यं स्वरे ८९ प्रगृह्यसंपदं स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति यथा राये
नु यं यज्ञतू रोदसीमे इमे इति किम् अपा प्रिवा रोदसी अन्तरिक्षम् विश्पती वा उपस्थिते ८८
विश्पती इत्येतत् प्रगृह्यं पदम् इवे प्रत्यये उपस्थिते परभूते प्रकृत्या भवति यथा विश्पती इव

निविशन्तीत्यत्र उपस्थितइतिकिम् अविशन्तीवब्रवीरिटे उकारोऽष्टक्तोऽस्पर्शात् ४९ उकौ
रोऽष्टक्तःपककवर्णः अस्पर्शात्परःप्रकृत्याभवतिस्वरेप्रत्यये यथानवाउपतत् पतवाउअग्र
व्रानाः अष्टक्तइतिकिम् योऽसावित्रनेहरी अस्पर्शादितिकिम् किम्वावयनम्मरत् ल
तमितौ ५० स्नातेत्रंपदप्रकृत्याभवतीतौप्रत्यये यथा विवेशाः इतिविवेशाइ विष्ठंभव
नमाविवेशाउ ओकारस्य ५१ ओकारस्यपदान्तीयःप्रकृत्याभवतीतौप्रत्यये यथाचित्रभा
नोइति इमाविनिकिम् स्वरमात्रेमाभूदिति हृशानवेनेवः उकारोऽष्टक्तोदीर्घमनुनासि
कम् ५२ उकारयकवर्णइतौप्रत्ययेदीर्घमनुनासिकंचापद्यते यथा ऊँइति इनाविस्मनु
हृतिरिहनापद्यतेदीर्घमनुनासिकंचनवाउपतम् इत्येषुपरमपदचर्चायाम् ५३ इतिकरण

प्रा॰
शा॰
२००
100

स्वपरं पठ्यतस्त्वदं मह्यक्तं नदीर्घमनुनासिकं चाप्यपद्यते पदवर्ज्यायां मुक्तायद्रूपम् यत्तद्
क्तं भवति वेष्टकेयदिति करणात्परं तस्यैवमुच्यते तत्पदस्वरूपज्ञानाय यथाभूतं स्वरू
पं न भवति ङ्इत्येतत्स्वरूपंहितत्पदम् अयं चार्थोनेनसूत्रावयवेनज्ञाप्यते इतिकरणात्प
रतो यत्पदमपवचनं तत्स्वरूपज्ञापनार्थमिति उक्त ऊइत्येः त्यम् जातवेदसम् अपदवर्ज्याया
मितिकिम् ङ्इति नकारवर्गश्चकारवर्गेचकारवर्गम् ८४ नकारवर्गः पदान्तीयश्चकार
वर्गे प्रत्यये चकारवर्गमापद्यते यथा तत् चतः तच्चतः आरात् चित् आराश्चिद्द्वेषः आ
हुतं छन्दः आहुच्छन्दः उत् जिहानाः उज्जिहानाः ककारादिन्नकारादि च पदं संहितायामु
दाहरणं न विद्यते नकारस्य चकारश्चकार प्रत्यययोः सन्धिरुक्तः नश्चश्चयोः शामिति॰

नकारेणद्दारुणम् यथावाजान्जयत वाजाञ्जयत शत्रून्जयत अथ६ शश्छन्नयतश
कारेण ५५ शकारेणप्रत्ययेनवर्गेश्चवर्गमापद्यते यथा तत् शकेयम् तच्छकेयम् उतत्शि
षः सामीधांकञ्चनोद्दिषःस्थावान्भक्तःस्थावाञ्छक्रोः अन्यस्माम् पिशङ्गान्शिशिराय
पिशङ्गाञ्छिशिराय परश्चास्पर्शपरश्चम् ५६ परेश्चशकारोस्पर्शपरश्छकारमापद्य
ते यथातत्शकेयम् तच्छकेयम् अस्पर्शपरइतिकिम् आदित्यान्श्मश्रुभि। उदस्तम्भाने
लोपम् ५७ उदुपसर्गोत्परःस्तम्भानेप्रत्ययेसकारः लोपमापद्यते यथा उत् स्तभानज्योति
षादिवमुत्तभान अस्थानस्येनकार६ संज्ञायाम् ५८ अस्वशाद्बाद्उत्तरःस्थप्रत्ययेसकारस्तर
कारमापद्येसंज्ञायाम् अश्वेनत्थापचनोम्निरश्मिस्तिष्ठतीमग्युन्योहतः संहितायाम् यथा

अस्वस्येवोनिषद्नम् स्वरात्संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ९९ उत्तरस्तेरद्विर्भाव प्रकरणे वर्तिष्य
प्रा॰ माणे स्वरात्परात्संयोगादिभूतो वर्णो द्विरुच्यते सर्वत्र यदान्तपदाद्योर्मध्ये च पदान्तपदाद्यो
शा॰ र्भवति यथा सम्यक्त्ववन्ति द्वौ ककारो मकारे रेफौ च संयोगः तत्र प्रथमः ककारो द्वि
१०२ रुक्तिजः अनुष्टुप्शारदी द्वौ पकारौ शकारस्त्र संयोगः तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः स्व
रादिति किम् श्रुपिञ्जलकम् अत्र शकार रेफौ संयोगः परन्तु रेफहकाराभ्याम् १०० रेफ
101 हकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते न तु रेफहकारौ यथा ऊर्जे रेफो जकारो संयोगः तत्र प्र
थमो जकारो क्रमजः सूर्यः रेफो द्वौ यकारौ च संयोगः तत्र प्रथमो यकारः क्रमजः बाह्वोः ह
कारो द्वौ वकारौ संयोगः तत्र प्रथमो वकारः क्रमजः ऊष्मान्तःस्थाभ्यः स्पर्शः १०१ ऊष्माणः

शषसहाः अन्तस्थायरलवाः एतेभ्यः परस्स्पर्शो द्विरुच्यते यथा कृश्निः शकारौ द्वौ नकारौ संयो
गः तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः अश्म्मा शकारौ द्वौ मकारौ संयोगः तत्र प्रथमो मका
रः क्रमजः पाप्मा रेफषकारौ द्वौ णकारौ यकारस्य संयोगः तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः
राष्ट्राः षकारौ टकारौ रेफस्य संयोगः तत्र प्रथमे षकारः क्रमजः हल्लः सकारौ द्वौ नकारौ
संयोगः तत्र प्रथमस्सकारः क्रमजः हकारस्य द्विर्भावो निषिद्धः यकारस्य परभूते स्प
र्शेः संयोगो न विद्यते रेफस्य द्विर्भावो निषिद्धः शाल्म्मलिः लकारौ द्वौ मकारौ संयो
गः तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः ल्वम् लकारौ द्वौ वकारौ संयोगः तत्र प्रथमो वकारः
क्रमजः दधिक्राव्णः पुरुराव्णः वकारौ द्वौ णकारौ संयोगः तत्र प्रथमो णकारः क्रम

मजिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्याम् १०२ जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यामपरः स्पर्शो द्विर्भव
प्रा॰ न्ति जिह्वामूलीयाद्भवति यथा मयिव क्कमपरणम् जिह्वामूलीयो द्वौ ककारौ संयो
शा॰ गः तत्र प्रथम ककारः क्रमजः तत क्कनेम जिह्वामूलीयो द्वौ ककारखकारौ संयोगः त
१०२ त्र प्रथम ककारः क्रमजः उपध्मानीयाद्भवति यथा ऽखपी प्पूर्वीः उपध्मानीयो द्वौ पका
रौ संयोगः तत्र प्रथम पकारः क्रमजः सा प्फलिनी उपध्मानीयः पकारफकारौ संयोगः
102 तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः पतौ च जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ कखादिविषयौ तथा च वक्ष्य
ति तस्मिन् जिह्वामूलीयोपध्मानीयान्तानां सन्धिमापद्यन्तानामिति येऽत्र परे ते
त्रैस्वर्यम् १०३ येः संयुक्तं परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते यैः संयोगे सति परस्य द्विर्भाव उक्तः तेन॰ से

प्युक्तेन पूर्वो व्यञ्जनं द्विर्भवति ऊष्मान्तस्थाभ्यः स्पर्श इति परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः तत्र यदु
भयतः संयुक्त ऊष्मणान्तस्थया स्पर्शो भवति तत्र प्रथमस्य स्पर्शस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स्व
राव्यवधानात् सन्निधिष्यत इति सूत्रार्थः यथा पक्ष्माणि लक्ष्माच अपक्ष्माः कका
रषकारमकाराः संयोगः तत्र ककारस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स्वराव्यवधानात् सन्निधिष्य
ते उक्तश्च यत्र चोभयतः स्पर्शः संयुक्ताः शषसहाः सह तत्राद्यः क्रमोऽस्येयो नापरो
बाधितो बुधे १ नास्वरपूर्व ऊष्मान्तस्थाः १०४ ऊष्मभ्योऽन्तस्थाभ्यश्च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भा
व उक्तः तदपवादोऽयं योगः अस्वरपूर्व ऊष्माणोऽन्तस्थाश्च स्वतः परान् स्पर्शान् द्विर्भाव
यन्ति यथा स्थालीभिः सकारथकारौ संयोगः स्कम्भनीभिः सकारककारौ संयोगः अस

रहपूर्वोऽभ्यागमोऽन्तस्थात्वतः परान्स्पर्शान्द्विर्भावयति यथा स्थालीभिः सकारथकारौ
प्रा॰ संयोगः स्कम्भनीभिः सकारककारौ संयोगः अस्वरपूर्वो इति किम् हस्त्यःपदिद्भ्यः राष्ट्र
शा॰ म् अत्र द्विर्भावो भवति विसर्जनीयाद्व्यञ्जनपरः १०५ विसर्जनीयात्परः स्पर्शो व्यञ्जनप
१०३ रः सन् द्विरुच्यते यथा विस्तोःक्रमः नीलद्रोःक्रमिः विसर्जनीयो द्वौ ककारौ रेफः सं
योगः देवसवितः प्रसुव युञ्जानः प्रथमम् विसर्जनीयो द्वौ पकारौ रेफसंयोगः व्यञ्ज
103 नपर इति किम् वसोः पवित्रम् याफलिनी अत्र द्विर्भावो न भवति ङ्णौ चेद्ध्रस्वपूर्वौ स्वरे
पदान्तौ १०६ ङकारनकारौ पदान्तीयौ द्विर्भवतः स्वरे प्रत्यये ङकारो भवति यथा द
ध्यङ् ऋषिः प्रत्यङ् असि प्रत्यङ्ङसि द्वौ ङकारौ नकारो भवति॰ यथा अपश्यन् ऊर्जेम अश्म

त्र्यं भवति अक्षन्नमीमदन्त अक्षन्नमीमदन्त हौनुकारौ संयोगपूर्वव्यञ्जनान्तावसान
गतः स्वरादिमात्राः १०७ संयोगात्पूर्वः संयोगपूर्वः व्यञ्जनमन्ते यस्य सोऽव्यञ्जनान्तः अव
सानप्राप्तोऽवसानगतः एते स्वरादिमात्रा भवन्ति संयोगपूर्वः यथा अग्निः विष्णुना व्यञ्ज
नान्तः यथा अस्मद् अवसानगतः यथा पाहि रेवत् एते स्वरादिमात्राकाला भवन्ति न
तु दीर्घाः गुरव एते भवन्ति गुरूणां द्विगुणः कालः व्यञ्जनादिरुक्तिप्रसंगेन स्वराणामि
ह गौरवमुक्तम् तत्र द्विगुणः कालो भवतीति प्रथमे द्वितीयास्तृतीयेषु चतुर्थाः १०८ संयो
गादिभूतस्यादिर्भावउक्तः सोऽन्यथापि क्वचिद्भवतीत्यत आह प्रथमे द्वितीया इत्यादि प्रथ
मैः स्ववर्गीयैः सह द्वितीया द्विरुच्यन्ते तृतीयैः स्ववर्गीयैः सह चतुर्था द्विरुच्यन्ते प्रथमैर्द्वितीयाः

प्रा॰
शा॰

यथा विक्खाय ककारखकारौयकारश्च संयोगः आच्छानि चकारछकारौयकारश्च संयो
गः गोष्ठानम् आरवरेष्ठुः षकारः टकारठकारौचसंयोगः पाथ्यः तकारथकारौयकार
श्चसंयोगः विष्फुरन्ती षकारः पकारफकारौचसंयोगः तृतीयेश्वनयोः यथा आजिघ्र ग
१०४ कारघकारौरेफश्च संयोगः मीढ्वः डकारढकारौवकारश्च संयोगः अहतः दकारधकारौवकार
श्चसंयोगः विभ्राट् वकारभकारौरेफश्च संयोगः नानुस्वारः १०९ संयोगपूर्वइतिवर्तते
109 संयोगपूर्वोनुस्वारोनद्विरुच्यते यथारमशंसनम् सोमानंस्वरणम् असंयोगपूर्वस्या
नुस्वारस्यतत्परिहाराद्दसति अनुस्वारोह्रस्वपूर्वइति सवर्णे ११० सवर्णेप्रत्ययेनद्विरुक्ति
र्भवति अन्तस्थासंयोगोत्रोदाहरणम् सवर्गीयेचानुनमइतिस्पर्शानोवर्त्तति यथा संयम्याम

ह्रोयकारौ संयोगः संह्वयामि ह्रोवकारौ संयोगः अवर्णे ॥१॥ अवर्णप्रत्ययेन द्विरुक्तिर्भव
ति यथा अनिष्टूतः षकारटकारौ ऋकारस्य संयोगः ऊष्मान्तस्याभ्यन्तरस्पर्शे इति प्राप्तस्य प्रति
षेधः ऌवर्णे ॥२॥ ऌवर्णप्रत्ययेन द्विरुक्तिर्भवति यथा बर्हिः क्लृप्तम् विसर्जनीयः ककारो
ऌकारस्य संयोगः विसर्जनीयादुक्तेन परः इति प्रमेति निषेधः कनोऌकारमध्ये द्वे मात्रे लकारस्य पश्य
नाचार्येण वदन्ति च अऌवर्णो रेफलकारौ संश्लिष्टावश्रुतिनरावेकवर्णौ इति यमे ॥३॥ य
मे प्रत्ययेन द्विरुक्तिर्भवति यथा सक्तुः ककारः ककारयमो नकारस्य संयोगः अन्त्यस्वरान्तसं
योगो द्विरिति द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमप्रत्ययेन निषिध्यते सञ्ज्ञानमसि जकारः जकारयमो जका
रस्य संयोगः अन्त्यस्वरान्तसंयोगादिरिति जकारद्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमप्रत्ययेन निषिध्यते अन्यान्न

एवंजातीयान्युदाहरणानि येनरुक्ता पाकीमे प्रभृतीन्युदाहरणानि ददाति तेषांसंयोगादिः
प्रा. पूर्वस्यपमस्येत्यनेनसहविरोधः प्राप्नोतिविसर्जयः ११४ विसर्जनीयोनद्विरुच्यते व्यंजनत्वा
शा. द्विसर्जनीयस्यद्विरुक्तोप्राप्तायांप्रतिषेधः क्रियते यथा दिवःककुत्पतिः याःफलिनी स्व
१०५ वर्गीयेचानुत्तमे ११५ स्ववर्गीयेचप्रत्ययेनुत्तमेपूर्वोवर्णोनद्विरुच्यते यथा ततदेवानाम्
105 तद्देवानाम् द्वौदकारौसंयोगःद्विरुक्तिनिषिद्धत्वात् अन्तरिक्षमुदीनता मकारपकाकारौसंयो
गः अनुत्तमइतिकिम् ततनः तन्नोमित्रा अत्रद्विरुक्तिर्भवत्येव अवसितेच ११६ निरर्थके
व्यंजनमवसानगतमवसितशब्देनोच्यते अवसितेचव्यंजनेनद्विरुच्यतेयथा ऊर्क् रेफककार
कारौसंयोगः अवसितमितिकिम् ऊर्कंमे परत्वरेफहकाराभ्यामितिप्राप्तिः रेफस्यचद्वि

क्तिनभवति नायदेस्वरपञ्चमान्तस्यात् ॥१८ स्वरेप्रत्ययेपंचमेचप्रत्ययेन्तस्यात्प्रत्ययभूतात्स्वपर
हस्यात्तिनदन्तपदेनभवति पदान्तीयस्यविकारइत्यर्थः स्वरेयथा सुवन् यकारस्यप्रथमस्य
स्वरेतृतीयभावउक्तः सोन्तः पदेनभवति पञ्चमेयथा तन्यासमग्रन् ग्रान्तीइमेवि
कुरन्तीसमित्रान् पञ्चमेपञ्चममिति पंचमभावउक्तःसोन्तः पदेनभवति स्वन्तस्या
स्यथा इमेवा ग्राप्यापस्यप्रथमस्यतृतीयभावउक्तः सोन्तःपदेनभवति वक्ष्यमाण
प्रकरणस्यापवादभूतोयंयोगः स्पर्शोपंचमः स्वरयोस्तृतीयम् ॥१९ स्वपंचमःस्पर्शः
स्वरेप्रत्ययेपिसंज्ञकेचप्रत्ययेतृतीयमापद्यते स्वरेभवतियथा उत्पतम् उदेनमन्नएत्र
ये समग्रदात् ऊर्मिः समग्रद्राहर्म्मिमेघुमान् पिसंज्ञकेभवति यथायत् वर्मी यद्दुर्म्मीयाति नित्तिस

यमम् ११९ जित्नेन्तके प्रत्यये स्पर्शो पंचमः प्रथममापद्यते यथा अनुष्टुन्नेमिगरः उक्तमेतन्नम
प्रा० वितः अनुष्टुप्पारदी असंस्थाने मदिद्वितीयः ६ सौनकस्य १२० असंस्थाने मन्तोन के प्रत्य
शा० ये स्पर्शो पंचमो द्वितीयमापद्यते सौनकाचार्यस्य मतेन यथा सम्यकखचान्ति अनष्पारदी
९०६ असंस्थानेऽनिकिम् नन्मविति: केचिदनन्तनीयमवसनेचेत्येनन्यूत्रंपठन्ति सोऽयपाठः
यतःप्रथमोत्तमाः पदान्तीयाः इत्ययल्लाङ्कम् पदमेपंचमम् पंचमेचस्पर्शे प्रत्यये अपंचमः
106 स्पर्शः पंचममापद्यते यथा वाक्‌मात्या वाङ्मात्या बट्महान् बण्महान् नत्वमित्रस्य
तन्मित्रस्यवरुणस्य हश्चतस्मात्पूर्वचतुर्थम् १२२ हकारश्चतस्मादपञ्चमात्स्पर्शात्तत्तो
यभूताङ्गरः सत्रयत्ततस्य स्पर्शस्य चतुर्थमापद्यते यथा उत्तहर्षय उद्धर्षयमयचवनस्य

वाहहन्यानि अवाहूयानि नकारपरोजतूकर्णस्य १२३ ऋकारपरोहकारः अपेत्वमा
त्स्पर्शाऊन्नरोनचतुर्थमापद्यते नचपूर्वसवर्णीयम् जतूकर्णस्याचार्यस्यमेतेन यथासम
मस्तान् हृदः हा ममसस्तोहृदोवाहि १२४ सन्तराःकालाइत्युक्तम् कालशब्दश्चेहावा
पिवचनः अतोवधिज्ञापनार्थमिदंसूत्रम् अवयेश्वप्रयोजनंनपरकालः पूर्वका
लेपुनरित्यपस्तादेवोक्तम् यवयोःपदान्तयोः स्वरमध्येलोपः १२५ यकारवकारयोः
स्वरमध्येवर्तमानयोर्भवति अश्रवणमनुच्चारणंभवतीत्यर्थः अयत्नात्सूत्रकारेणार
योयकारवकारौविहितौतनयोरनेनलोपःक्रियते पदान्तयोर्यकारवकारयोरसंभवा
न् यथा महान् इन्द्रः अकारोपयोयकारम् महो २ इन्द्रःस्तान् अहम् स्ताः २ अहे शिवः

प्रा० शा०

२०६

107

आदित्यानाम् कण्ठ्यात्पूर्वो यकारस्य श्रिवः आदित्यानाम् नाम्रस्यस्य दृदोहसः संयत्तरमयवा
यावम् यथा इदेष्वहि इहपहि भूम्या आरभन् विष्णुः उरुगायेषते ताः उमौचतराः लग
योश्च यकारवकारयोर्यः स्वरसंधिः सतत यकाल इत्यादिना निविघ्नते नवकारस्यास्यस्था
नयकेषाम् १२९ वकारस्य पदान्तस्य सस्थाने स्वरे प्रत्यये लोपो न भवत्येकेषामाचार्याणां मतेन
यथा विष्णवे नेदापर्थे कृशानवे तेवः सामकपणाः असस्थाने इति किम् विष्णुउरुगाय हि
रण्यरूपाउषसः असौ च शाकटायनः १२७ असाविस्येतस्य पदस्यान्ते स्वरे प्रत्यये वकारो न लु
प्यत इति शाकटायनाचार्यो मन्यते यथा असौ आयहि असावेहि प्रयुगमिति यकारलोपः १२८
प्रयुगमित्येतस्मिन्पदे यकारलोपः कर्तव्यः प्रयुज्यत इति प्रयुगम् तत्र प्रयुजेर्यकारो लो॥

ष्णे यथा ऋ॰ उगमस्कामवयाये नयरकालश्चनेन स्वरसंधिरभावः नादेशे विकारः १२९
इत उक्तं स्वराणामुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामेकीभावगतं विकारं विद्धः परिभाषा वक्ता
राचार्यो नादेशे विकार इति यत्रोदात्तादीनां स्वराणां संगतावादेशो न क्रियते तत्राधिकारः प्रमेत
व्यः यथा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् इयमुपरि प्राग्वर्णोदत्तराणामेकीभावः १३० उवर्णो य
लतितान्तस्त्राड्दात्ताच्चानुदात्तं स्वरितमिति नस्मात्स्यदितऊर्ध्वं मनऊकमिष्यामः तत्रास्त
राणामेकीभावो ऽधिकृतो वेदितव्यः स्वरोत्तरमित्यपत्याडक्रम् अतः स्वराणामेकीभावो ऽधिकृ
तो वेदितव्यः अधिकारसूत्रमेतत् स्वरितवान्स्वरितः १३१ स्वरितवानेकीभावः स्वरितो भव
ति यथा पथ्या इव पथ्यावस्तरेः चम्वा इव चंचीवमेमः स्त्रुचिरिव स्त्रुचीव जात्योदाहरणे

यथा ब्रह्मग्न्यसृजत मस्त्वावेश्मशितः मस्त्ववेसितः नैरोक्यंजनोदाहरणे उदात्तवानुदात्तः ११२
प्रा॰ उदात्तोस्मिन्नस्तीत्युदात्तवान् उदात्तवानेकीभावउदात्तोभवति सर्वोदात्तः पुरस्तात्पश्चाद्वाभ
शा॰ वति इतरेउदात्तस्वरितप्रचिताः उभयत्रोदात्तोभवति यथा येग्नत्रेष्ठ येत्रेष्ठ हूरणानः स्व
१०८ स्ता हूरणानोस्तासि उदात्तपूर्वोनुदात्तपरोभवति यथा प्रत्यर्थ्ययन्त प्रार्थ्ययन्त आद्दरम प
हमगन्म उदात्तपरोनुदात्तपूर्वोभवति यथा त्वाष्ट्राशाम्यः विस्वाभ्यस्त्वाशाम्यः मेत्रङ्गानि
108 विशोमेङ्गानि विशोमेङ्गानि उदात्तपूर्वोऽस्वरितपरोभवतियथा नमऊर्व्योपच हूर्व्योपेच
स्वर्व्योयेति सऊर्व्योय अवग्रहयन्तउदाहरणम् स्वरितपूर्वउदात्तपरोभवति यथा अप्सु
त्स्वसे अप्स्वस्वसे पदसंहितायामुदाहरणम् अत्रोदात्तस्वरितसंयोगोविप्रतिषेधपञ्चस्वेतस्वर

लोपइत्येतत्परिभाषासूत्रेणोदात्तएवभवति उदात्तशास्त्रस्यपरत्वात् ननुस्वरितः स्वरि
तशास्त्रस्यपूर्वत्वात् प्रचितपूर्वउदात्तपरोभवति यथा इन्द्रोजिष्णु ओजिष्ठः इन्द्रोजिष्ठो
जिष्ठः वाजजितः अधनः वाजजितोधना अधप्रलनस्ययोगस्यापवादः इवर्णमुभयत
तोह्रस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्तपरंच स्वरितम् ॥१३॥ इकारोवर्णोयस्मात्तरस्येति इवर्णमु
त्तरम् बहुव्रीहिरयमुत्तरप्रधानः इवर्णमुत्तरंस्वरितंभवति कथंभूतम् उभयतो
ह्रस्वम् उभयतइवर्णोह्रस्वोस्मात्तरस्येत्युभयतोह्रस्वम् उदात्तपूर्वम् उदात्तः पूर्वोस्मा
दात्तपूर्वम् अनुदात्तपरम् अनुदात्तः परोस्मिन्ननुदात्तपरमुत्तरम् यथा सुचिद्व सुची
व अभिहत्यनाम् अभीत्यनाम् उभयतोह्रस्वमितिकिम् वरिहंम विहीमिद्धः उदात्तपूर्व

मितिकिं वीख्यायेति· विईख्याय अयमनस्ययोगस्यापवादः वीहितायेतिच १३४ अयंच
प्रा· यकीभावःस्वरितोभवति यथा वीहितायेतिविईहिताय उदात्तपूर्वोनुदात्तपरश्चयकीभावो
शा· भवति उभयतोह्रस्वत्वनभवतीतिनिपात्यते उदात्ताच्चानुदात्तं स्वरितम् १३५ अ
२०९ क्षराणामेकीभावस्यपूर्वोविधिः इदानीमक्षराणांव्यंजनव्यवहितानांयःस्वरः संहिता
यांभवतिसउच्यते उदात्ताच्चाक्षरात्परंव्यंजनव्यवहितमनुदात्तंस्वरितंभवति यथा स्वा
109 हा· वाजः पयः नमः सोमनः सोहणः हि· स्म अस्मिन्निहिष्यते निहितमनुदात्तस्वरितपरं
म् १३६ निहन्यतेस्वरितमुदात्तपरंस्वरितपरंच यथा स्वाहा सोमाय नमोहिरण्यबाहवे
अस्यापि रौगार्हपत्यानिमन्त्र भामेत्वान्योतिषेत्वा स्वर्गेचर्मः स्वर्गायेतिस्वःउपाय प्रसवे

ष्विनोः अग्रुष्योऽस्माकम् परमेष्ठ्यभिधीतः स्वचीव दिवीव एवमेतेरोवेजनजात्याभिनिहि
तस्य प्रश्लिष्टाः स्वरिताउदात्तेपरभूतेनुदात्तीभूताः प्रदर्शिताः अथेदानींस्वरितेयथासं
भवंप्रदर्श्यन्ते यथाभूर्भुवः स्वः स्वर्णंघर्मःस्वाहा अनवग्रहे १७ यदेतत्त्रिहितमुदात्त
स्वरितपरमित्युपलक्षणं तदनवग्रहएकेआचार्यामन्यंते अवग्रहेतुस्वरितएवभव
ति यथा तनूनपादितितनूऽनपात् तनूनप्त्रइतितनूऽनप्त्रे एतत्त्वपरम् यत् अजिह्मा
एतवैरिदमुक्तम् अवग्रहोभवेन्नीचउच्चयोर्मध्यतःक्वचित् तथाभाव्योभवेत्कारस्तनूनप्त्रे
तिनिदर्शनमिति १ स्वरितस्यचोत्तरोदेशःप्रणिहन्यते १८ स्वरितस्यचयउत्तरोभागः
सप्रणिहन्यतेउदात्तेस्वरितेवापरभूतएकेषामाचार्याणांमतेन अत्रचजात्याभिनिहित

सैषप्रश्लिष्टापवोदाहरणम् तथाभूतेऽहितेघोशारिवनीस्मरणम् यथा स्वर्णघर्मः प्रस
मा॰ वेष्विनोः पारमेष्ठ्यमिथीतः सुचीवेतिसुचिरववाजसनेयिनोत्त नुदात्तमेवभवतिनिहित
शा॰ नुदात्तमित्यनेनैवसूत्रेण स्वरितात्परमनुदात्तमुदात्तसमम् १३९ स्वरितादुत्तरमसंव्यंजन
११० व्यवहितंयदनुदात्तमक्षरंतदुदात्तसमंभवति उदात्तसमंप्रचितमेकश्रुतिरितिपर्यायाः य
था उदितेनागामित्रः अनेकमपि १४० स्वरितादुत्तरमसंव्यंजनव्यवहितंयदनुदात्तमक्ष
110 रमेकमनेकंवातत्सर्वमुदात्तसमंभवति प्रचितंभवतीत्यर्थः यथा वाजेवाजेवत्तवाजिनः
अघः अषः आर्षेयः अषीणावपात् नोदात्तस्वरितोदयम् १४१ स्वरितादुत्तरमस्यानु
दात्तस्याक्षरस्योदात्तसमत्वंविधाय अधुनातदपवदते उदात्तोदयंस्वरितोदयं चानुदात्तंनो

दानसमेभवति किन्त्वनुदात्तमेवभवति उदात्तोदयेभवति यथा सरस्वतिन्नमिह वाजे
वाजेवत स्वरितोदयेभवति यथा रथ्यौजाश्चसेनानीग्रामण्यौऽ उपयामगृहीतोसि सह
स्यायत्वा द्विवर्णमेकवर्णंधारणात्स्वरमध्येसमानपदे १७२ स्वरात्संयोगादिरित्यादि
नाप्रकारेणेनयस्यद्विर्भावउक्तः नस्यैतदुच्यते वर्णोद्विवर्णसंयोगपरकवर्णोवक्तव्यःस्व
रसंधारणविशेषात् यदिस्वरयोर्मध्येवर्तमानमेकस्मिन्पदेभवति एतच्चाभिनिया
नमित्युच्यते इतउत्तरेचद्वयोरेकीभावःप्रायशोनिरूप्यते यथा ध्यानम् कुक्कुटः
द्विवर्णस्वरमध्यइतिकिम् प्राज्यम् भुज्यः स्वरान्तकारस्यादिहल्किर्भवति नतुस्वरयोर्मध्ये
यकारेणव्यवधानात् समानपदग्रहणेनचसंहितालक्ष्यते पदविच्छेदेनभवति यथा

इममभे ऐकारौकारौ च १४३ ऐकारौकारौ च द्विवर्णौ सन्तावेकवर्णवद्धारणादेकवर्णौ
प्रा॰ भवतः एकप्रयत्ननिर्वर्त्यौ भवतः यथा कस्मै तस्मै आनन्दनन्दो आग्नौ उद्दौ लृ
शा॰ ल्हावेकेषाम् १४४ उकारऋकारावेकेषामवार्याणां मतेन यथा संक्लृप्तलकारल्हकारावा
२२२ पद्यते स्वरमध्ये समानपदस्थानुवर्तते यथा इलामग्ने आषाल्हाभि स्वरमध्ये समानप
दस्थ इति किम् वनस्पते वीड्वङ्गः मीढुष्टोकाय एतच्च परमतम् तथा हि वक्ष्यति तस्मिन्
111 ल्हजिह्वाम् लीपोपध्मानीयनासिक्यानस्वरितमाध्यन्दिनामिति द्विसकारऽष्मस्वरात्स्वे
ति १४५ द्वौ सकारौ यस्मिन्पदद्वये तद्विसकारं पदद्वयम् कतमत्तदित्याह शास्व रास्व
ति यथा आवशास्स्वा च रास्वेयत्सोमे शासे रासेष्वेकः प्रकृतिसकारः द्वितीयः प्रत्यय

जः तृतीयः क्रमजः प्राप्नोति सतिविषयत इति ह्रस्वारम्भः ऋॢवर्णौ रेफलकारौ संश्लि
ष्टावश्रुतिधरावेकवर्णौ १४९ ऋवर्णॢवर्णौ यथासंख्यं रेफलकारौ कण्ठ्यार्धमात्रिकौ
संश्लिष्टावविकीभूतौ अत्र विद्यमानपृथक्श्रुतिधरावेकश्रुतिभूतौ भवतः तथाहि वैयाकर
णाः उरण्रपर इति रेफमधिकं विदधति यथा कृतिवासः ऋद्धिः ऋग्मम् ऋषिः मात्रार्द्ध
मात्राणुमात्रावर्णपत्नीनाम् १५० ऋॢवर्णौ रेफलकारावित्यनेन सूत्रेण ऋॢवर्णयोः
रेफलकारौ विधेने इत्येतत्प्रतिपादितम् इदानीं चिन्त्यते कियती मात्रा कण्ठ्यस्य कियती रेफ
लकारयोः तत्प्रसंगेनान्यापि वर्णव्याप्तिश्चिन्त्यते वर्णपत्नीनां त्रयः कालाः भवन्ति मा
त्रार्द्धमात्रापादमात्रोपलक्षिताः एतच्च सति संभवे विकारी यथा मन्त्रमित्यनेनैव स्याप्य

प्रा॰ शा॰

२२२ 112

ते अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोऽर्धमात्रा १४८ अनुस्वार इत्यनेन सूत्रेण संयोगपरस्यानुस्वारस्यार्धमा
त्राकालत्वमवधारितं तस्मादसंयोगपरार्थमारम्भः अनुस्वारो ह्रस्वाद् ह्रस्वपूर्वोऽर्धमात्राका
लो भवति यथा अवश६सो भुवाः म६हिष्ठो मत्सरइत्यसः दीर्घादर्धमात्रापूर्वोचाप्यर्धो १४९
दीर्घात्स्वरात्परोनुस्वारोऽर्धमात्राकालो भवति पूर्वश्च द्विमात्रः स्वरोऽर्धमात्रो भवति य
था मांसम् नांऽहि ह्वियकारम् १५० ह्वीयकारोऽसमाहतो यस्मिन्पदे तद्धियकारम्
इत उत्तरं ह्वियकारमधिकृतं वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् आप्यायमानो यमारश्मे
पाप्या रूपं अवाप्यन्तु पाप्मयौरुषेय्या हृदय्या यमहरश्याणि चाप्यासन्नाम्नेति च १५१ आ
प्यायमानो यमः रश्मे॰ पाप्या रूपम्॰ अवाप्यम् पौरुषेय्याः हृदय्या॰ यमहरश्या॰

निचाय्य· सेनाय्य यत्रेद्वियकाराः संयोगा भवन्ति· कमजलन्तीयः प्राशोनिसन्निधिष्यतेआ
प्याय्यमानोयमः यथा आप्याय्यमानोयमः स्तूयमानः रय्यै· यथा रय्यैत्वापोवायत्वाया
प्यारूपम् यथा यजेतिपाप्यारूपम् अवाय्यम् यथा तत्रोगीर्भिः अवाय्यम् त्वपाय्य
म् यथा वतीरुद्रान्त्पाय्यम् पौरुषेय्याः यथा पौरुषेय्यागृभः रुद्रयाय यथा नमोरुद्रया
यच सहस्रय्या· यथा सहस्रय्यानिवर्तस्व निचाय्य· यथा अग्रेज्योतिनिचाय्य सन्नाय्य· य
था मैत्रः शारसिसेनाय्यमानः पक्वः १५२ इत्उत्तरमेकयकाराः संयोगा भवन्तीत्यधिकृ
तं वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् ज्योतिष्च्यवनःश्येनःश्यामकं श्यामकाः श्येनोज्येष्ठा
ज्योकस्यावृत्ति १५३ ज्योतिः च्यवनःश्येनः श्यामम् श्यामाकाः श्येनः ज्येष्ठः ज्योक् आज्ञा

ति: एतेसंयोगाएकयकाराभवन्ति अस्वरपूर्वार्थआरंभ: स्वरपूर्वेत्वस्वरपूर्वोश्शवजाद्यस्मिने
प्रा॰ नैवसेत्स्यति यथा कस्मात्स्मानीत्येतदापिकमुदाहरणमिह विहितं एवं गणेवोदाहरण
शा॰ नि द्रष्टव्यानि जघस्वविष्टाशोचायविष्टानि च १५४ जघस्वयविष्टश्शाचायविष्टइत्येतौ
११३ चसंयोगावेकयकारौभवतः यथा नजसस्यविष्टा हहस्वोचायविष्टा एतावितिकि
113 म् सूर्म्यायविष्टा श्येतिएतत्त्वञ्च १५५ श्यइतिपदावयवोएतत्वेचपदावयमूतेचाङ्गस्य
ते एतौचसंयोगावेकरौभवतः यथा कुश्यपस्य हिरण्यम् ओण: स्वरपूर्वोस्वश
चजाः समानपदेद्विरुक्ताः १५६ स्वरपूर्वाश्वशाकारचकारजकाराएकस्मिन्पदे वर्तमा
नाद्विरुक्ताः सन्त्वएकयकाराभवन्ति शः यथा अश्यामनम् पश्येमशरदः चयथा

प्राच्येदिशे आख्याजात ज॰ यथा आज्यम् भज्युः सुपर्णः स्वरपूर्वाः समानपद इति किम्
नच्युतः तज्जघस्य बज्जनपराश्च न १५७ अज्ञ नपराः शावजाः वषाह्वाघंज न पूर्वा वाहि
तन्ताः सन्तो न सयकारं भवन्ति यथा अदश्रमस्यकेनवः दर्शनम् अर्चिखिकूर्च्चे
म् वद्यम् वर्जयन्ति कश्यपस्यानार्षेयेजातूकर्ण्यस्य १५८ कश्यपशाट्टस्यार्षेय वर्जे
जातूकर्ण्यस्याचार्यस्य मतेन यकारो न भवति कद्रुयेवाचेयकारो न भवति यथा अ
पाम्रुद्रा मासाकश्यपः अनार्षेय इति किम् आयुषंजमदग्नेः कश्यपस्य अत्र
च्याभियानः कश्यपशाट्टः जमदग्न्यादिभिः सहोच्चारणात् जातूकर्ण्यस्येति किम् क
श्यपोरोहित स्वरपूर्वोश्च शावजा इत्यस्यापवादः उच्चैरसमजातस्य १५९ उच्चैः रस्त्रुः मज्जा

प्रा॰
शा॰

११४

115

नः इत्येतानिपदानिसयकाराणिनभवन्ति यथा उच्चैर्घोषाय वालजीभीरङ्गभिस्लाभ
वन्ति अस्थिमज्जानेत्रमस्मरैः स्वरस्पर्शविशेषजनाइन्यस्यापवादः मतौवुरीनमनैष्वग्निःप
रोमतेसोमतेइतिच १० मतौवुरीन मनैष्वग्निः परोमतेः नेमतेः इत्येचमतेशब्दाः स
यकारानभवन्ति मतौवुरीन यथा मतौवुरीतनमखम् मनैष्वग्निः यथा मनैष्वग्निरम्
नः परोमतेः यथा परोमतेःपरःश्वा नेमतेः यथा यदातेमतौऽश्वन् यतइतिकिम् दे
वत्रामतेषिषा तन्मर्येस्यदेवत्वम् अन्तःपदेःपंचमाः पंचमेषुविच्छेदम् ११ पदमध्ये
स्रयपञ्चमाःस्पर्शाः पञ्चमेषुस्पर्शेषुप्रत्ययेषुविच्छेदमापद्यन्ते विच्छेदोपमइत्यनर्
र्थोन्तरम् यथा रुक्म अत्रस्वरात्संयोगादिरित्यनेनककारस्यद्विर्भावेकृते अनेनसूत्रे

णद्वितीयककारस्य यमस्त्वयं कार्यक्रमः यथा नकारयमो भकारस्य संयोगः दद्ध्नः द
कारो पकारयमो नकारस्य संयोगः क्नन्यासमज्नम् अत्राद्विरुक्तेरभावान्नकारयमो मका
रस्य संयोगः ऊष्मभ्यः पंचमेभ्यो यमापत्तिर्दोषः १८२ पंचमेभ्यः परत्न सूत्रेण यमापत्तिम
भिधाय अधुनायत्र यमानेष्यन्ते तत्र दोषमाह ऊष्मभ्यः पंचमेभ्य इति ऊष्मान्तःस्थाभ्यश्च
स्पर्शेभ्य इत्यनेन सूत्रेण स्पर्शानादिरुक्तौ कृतायां प्रथमान्तोस्पर्शो यमापत्तिः संभवति स
दोषः न परिजिहीर्षेत् यथा प्रश्नः अत्र नकारस्य टशो यमः संभवति स वर्ज्य स्फोटने
च ककारवर्गे वा स्पर्शात् १८३ स्फोटने च स्पर्शात्परदोषमापद्यते ककारवर्गे परभूते स्फोट
नेनामपिण्डीभूतस्य संयोगस्य पृथगुच्चारणम् स्फोटनार्थो दोषो वा न दोषः यथा काण्डात्का

प्रा॰
शा॰

२२५

115

एडान् वषट्कृतम् यत्क्रन्दमानम् यथा सूत्रकारप्रस्थानन्तथा स्फोटने दोषएव
स्वरान्तसंयोगादिरिति द्विरुक्तिविधानात् नच स्फोटने सति द्विरुक्तिः संभवति तथा चोक्तं
सयमान्विघादयस्मिएणन्मान्तुः स्यादाहपिएवत् अन्तस्थयमवर्जं तु ऊर्णोपिंडे विनिर्दिशे
त यथा पिण्डान्तं संक्षेपलक्ष्यैव वषजानानाम् इति शिक्षाकारार्थः स्वरान्तस्वरे पदे समाने तो येन लल्का
रे १८४ वा शाक्षो विकल्पार्थेऽस्मान्वर्त्तते स्वरान्तरो वा जकाय यकारम् आपद्यते स्वरे परभूते
समानपदे न तु ऋकारे यथा अपोस्यग्नेरजानेष्टशोकात् अन्तोलोपात् स्वरादिति किम्
अङ्गागोजा। स्वर इति किम् भङ्गः आञ्जनम् समानपद इति किम् तदिन्द्रेण जयत नत्व
ऋकार इति किम् विजृम्भमाणाय स्वातेः स्वयौ कशो गार्ग्यः स्वरवोरवस्वम् स्ववर्जम् १८५ स्वा

प्रकथनश्न्यस्यथानोःखकारयकारौसंयोगमाहुःकेचित् यथा विख्यायचक्षणात्वम् आ
ख्यातम् अस्मात्ककारसकारौसंयोगंगार्ग्यआह यथा विकृतायचक्षणात्वम् अकृशानम्
एतानिपदानिवर्जयित्वा सख्यम् उख्यम् मुख्यम् अथस्तनयोगेनजकारस्ययकारा
निरुक्तायामस्मिन् योगेख्यातेः कृशापतिरुक्ता एतेच: चरकाणाम् इतरेनभवन्तिमा
ध्यन्दिनानाम् त्रिपदाद्यावर्तमानेसहः ९८ संहितायामित्यनुआरभ्यसंहितालक्षणेविर
पाय अधुनापदसंहितालक्षणविधित्सयेदमाह त्रिपदाद्येति त्रिपदप्रभृत्यावर्तमाने
ग्रंथेसंक्रमोभवति आवर्तमानानिपदान्यतिक्रम्यानावर्तमानेनसहसंधिर्भवतीत्यर्थः
यथावयम् स्यामपतयः रयीणाम् स्वाहा हृद्ध यत् नमेने इन्द्रो हविषाविधेमव

र्हिषदः पितरः इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः अण्वीभिः तना पूतासः पि
ग्रा। याक्षितः अयन्नावत्तरस्मगोः द्विपदैकपदात्मप्यनुवाके १९७ द्वेपदे समाहृते द्विपदम् एकं
घ्रा। च तत्पदमेकपदम् द्विपदानि च एकपदानि च बहुवचनादेशात् त्रिरावर्तमानानि संक्रम्य
११६ न इत्यर्थः त्रिराहृत इति हि वक्ष्यति यथा वाजः च मे प्रसवः प्रयतिः मा छन्दः प्रमाप्र
116 तिमा अनुवाक इति किम् वसोः पवित्रम् असि द्यौः पृथिवी ककुदः असि त्रिराहृत इति
किम् अन्नतम् हृणन सोमः पवने इषे त्वा ऊर्जे त्वा अनन्तरे १९८ उभयोरपि योगयोरयं यो
गः शेषः त्रिपदा यावर्तमान इति पङ्क्तेः नदनन्तरे भवति आनन्तर्यं चार्थकृते शब्दकृते
च गृह्यते यत्रानन्तरो ग्रन्थो व्यवहितो वा बुद्धेर्विपरिवर्तनेन तदर्थकृतमानन्तर्यम् यथा गम्य

र्वः त्वाविश्वावसुः परिदधातु विश्वस्य अरिष्ट्यै यजमानस्य परिधिः असि अग्निः इडः
ईडितः इन्द्रस्य बाहुः असि दक्षिणः मित्रावरुणौ त्वा अनन्तर्येर्थेयनडुदाहरणम् अथवा
हितेन मधुः च माधवः च वासन्तिकौ ऋतू शुक्रः शुचिः ग्रैष्मौ एवमन्यत्रोप्यर्थेहितेनमा
नेनयोर्द्धार्ध्वं शब्दहननेन हवि कुक्कुटः असि मधुजिह्वः द्विपदैकपदाख्यमनुवाकद्वय
र्थीनन्तर्यमुच्यते कः त्वा युनक्ति सः कस्मै त्वम् अग्रे युभिः आग्रगृहाणि: अश्वाः
अर्थानन्तर्येऽस्तीति किम् या ओषधीः पूर्वाः जाताः अत्र या इत्येतदोषधीविशेषणपदम् ततो
याः फलिनीः इत्येतदप्योषधयम् तयोरर्थसम्बन्धयानान्तरलक्ष्यते याः फलिनीः अफलाः
इत्यत्र सन्निधानाल्लक्ष्यते यथैवम् अपुष्पाः याः च पुष्पिणीः इत्यत्र या इत्येतत्पदकस्मा

त्रलप्यते वृक्षे याःफलिनीःयाः अफलाःयाः अपुष्पाःयाः चपुष्पिणीः एवंचत्वापेत्रयाः श
मा॰ ह्वाः अर्थंदृष्टाभवन्ति तत्रप्रथमस्यद्वितीयेनसह संबन्धः तृतीयस्यचतुर्थेनसह तत्र
शा॰ तृतीययाश्रुत्येनतत्पदंनविघते इत्यस्यार्थस्यज्ञापनार्थंचतुर्थेनृत्लप्यतेयाश्रुत्येनतत्पदम् श
११८ ह्वानन्तरयेत्त अश्विभ्याम् पिन्वस्व सरस्वत्यै इन्द्राय स्वाहा इन्द्रवतयः तेदिवः सपृश्स्पृश
स्याहि मधु गर्भः देवानाम् अपराङ्गे ९९ अपरस्माङ्गभूतेपूर्वतद्गेसंक्रमोभवति य
117 था स्वाहा यज्ञम् मनसः उरोः अन्तरिक्षात् द्यावापृथिवीभ्याम् वातात् आरभे स्वाहा
अत्रस्वाहा कारोपराङ्गम् अपराङ्गे तात्तलोपः अपराङ्गे इतिकिम् आहुत्यै प्रयुञ्जे अत्र
येस्वाहा अयंस्वाहाकारोपराङ्गं नभवति केवलत्वात् अस्वरेविकारे २०० नविघतेस्व

विकारो यस्मिन्नुपनरुक्तेन तदस्वरविकारे पुनरुक्ते तस्मिन्संक्रमो भवति यथा तेजः असि शुक्र
म् अमृतम् धामनाम अस्वरविकार इति किम् देवाः यज्ञम् अजन्वत भेषजम् यत् पु
रुषेण हविषा देवाः यज्ञम् अतन्वत अलिङ्गविकारे ७१ न विद्यते लिङ्ग विकारो यस्मि
न्नुपनरुक्ते तदतिक्रम्यते यथा अग्नेः भागः असि दीक्षायाः आधिपत्यम् ब्रह्म स्पृतम् त्रिवृ
त् स्तोमः इन्द्रस्य विष्णोः क्षत्रम् पंचदशः अत्र स्पृतशब्दो नपुंसकलिङ्गः अतो नातिक्रम्यते अ
लिङ्ग विकार इति किम् आदित्यानाम् महताम् गर्भाः स्पृताः देवस्य सवितुः हरस्पतेः
समीचीः दिशः स्पृताः एकत्र स्पृतशब्दो पुरुषविषये एकत्र स्त्रीविषये तोग्रते समम् तेप
याऽश्वसि सम ऊँ यन्तु वाजाः हस्पानि अत्र त्रयाणाम् शब्दानां प्रथमो नपुंसकविषयो द्वि

प्रा॰
शा॰

११८

118

नीयः पुंविषयोनेगृह्यतित्तनीयः पुनर्नपुंसकविषयप्यवानोलिङ्ग भेदादतिक्रम्यते अस
माने १७२ असमानेविषयेपुनरुक्तेआवर्तमानेसंक्रमोभवति यथा आयुः यज्ञेन कल्प
ताम् प्राणः चक्षुःश्रोत्रम् पृष्ठम् अत्राप्युगादयोयज्ञक्रमेसमानाः असमानइतिकिम्
यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् अत्रयज्ञोयज्ञेनक्रमिसमानोनोगृह्यते विराहते १७३ विराहते
पुनरुक्तेसंक्रमोभवति यथा इषे ऊर्जे रय्यै पोषाय आयुः विहृत विराहतइतिकिम् इ
षेत्वा ऊर्जेत्वा वायवः गृहे १७४ गृहे विराहतेपि संक्रमोभवति गृहोनामयत्रान्तनीया
हविरनुषङ्गापेक्षितात्पदस्याऽपरस्तनपदसंयोगेनभवति यथा इयम् तेराट् यन्ता असि
यमनः ध्रुवः धरुणः अत्रासिशब्दोयन्ताभुवइत्येतयोः संलग्नः यमनः धरुणः इत्येतयोः

पदयोरनुषज्यते अनुषंगापीतिर्णोहितौ सपवंगच्छन्तः समावर्तमानः स्नात्वादिर
राहतोऽप्यतिक्रम्यते गच्छ इति किम् इषे त्वा ऊर्जे त्वा पदसमूहे १७५ पदसमूहः पदसं
घातः यत्रैकादिपदबहूकृतावर्त्तनेन सपदसमूहोत्राभिप्रेतः त्रिपदाद्यावर्तमानं इत्येते ते
वेनरस्य गतार्थत्वात् यथा शतरुद्रियाध्याये हिरण्यबाहवे सेनान्ये वाजः च मे प्रसवः
प्रयतिः स्वः च स्वरितेति स्वः च मे यज्ञेन कल्पन्तामित्यत्र कस्मान्न लोपो भवति स्पष्ट
प्रतिकारार्थं पुनरुक्तस्य ग्रहणमित्यु परिहारं स्यात् तेन सूत्रेणेह पुनरुक्तग्रहणेन प
वमर्थविशेषात्पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति अर्थसामान्यात्पुनरुक्तस्यातिक्रमः तथा
चोक्तम् द्रव्यदेवतार्थलिङ्गवचनस्वरकर्तृभेदेभ्यः पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवतीति प्राह

व पुनरुक्तानि लुप्यन्ते परानीत्याह शाकल्यः स्थूलीय इति गार्ग्यस्य काण्वस्याप्येव शाकटि
प्रा॰ नि । संहितायां च १८९ आर्ष्यां च संहितायां पुनरुक्तस्यावर्तमाने संक्रमो भवति
शा॰ यथा लोकम् ताः इन्द्रम् हिरण्यगर्भ इत्येषा यस्मान्न जात इत्येष एवं च ब्रह्मयज्ञे
संहितायां गलितान्याध्येतव्याः ब्रह्मयज्ञसंहितापरिवर्तये अवसानार्थं पुनर्ग्र
२२५ हणम् १९० एवमयत्नादर्थनिवृत्तये पुनरुक्तस्य ग्रहणं चोक्त्वा अथेदानीं संहिता
र्थमाह अवसानार्थमिति संहितावसानार्थं च पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति यथा आ
119 कूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसे दीक्षायै तपसे सरस्वत्यै पूष्णे अग्नये स्वा
हा इत्येतदपुनरुक्तमवसानार्थं ग्रहणे बृहस्पतये हविषाधेम स्वाहा ना

ऽवसानादन्यत्प्रयोजनमस्ति अधिकारार्थश्च १८ पदाधिकारस्थापनार्थश्च उनरुक्तेग
म्यते यथा इषाय ऊर्जाय स्वरितिस्वः स्वाहामूर्धेभ्यस्त्ववेते अत्रस्वरेत्येनस्यपदस्य
परतोयत्स्वाहाग्रहणंतदधिकारार्थम् यदि हि स्वाहाकारोलुप्येततदाक्रमसंहितायां
वेष्टकोनस्यात् अतःक्रमसंहिताधिकारार्थंस्वाहेत्यस्यग्रहणम् यदि चस्वरित्यस्य
पदस्यविकारःस्यात् यथा स्वः मूर्धेभ्यस्त्वेति तथाचसविटष्टरेफत्वादस्यपद
स्यक्रमसंहितायांवेष्टकोनस्यात् अतः संहिताधिकारार्थंस्वरित्यस्यपदस्यग्रह
णम् उत्सर्गश्च १९ उत्सर्गः परित्यागः परित्यागश्चायमनुसूत्रविहितलक्षणस्यभ
वति केषांचिदाचार्याणांमतेन यथा स्वर्मूर्धेभ्यस्त्ववेते एवचक्रमणाविकल्पेनेतलर

त्तणमवसेयम् क्रमः स्मृतिप्रयोजनः १८० क्रमस्तुत्तयमधिकारश्चाऽऽध्यायपरिसमाप्तेः
प्रा॰ संहिताध्ययने प्रसिद्धं प्रयोजनं ज्ञेयम् स्वाध्याये च संहितैव विनियुज्यते तथा पदाना
शा॰ मर्थपरिज्ञानद्वारेण संहितायाः सह संबन्धात् पदाध्ययनस्य संहितार्थपरिज्ञानं प्रयोज
१२० नमिति गम्यते उक्तं च भाष्यकारेण पादानि स्वस्वमर्थं परिज्ञाने पदार्थपरिज्ञानस्वैक
वाक्यार्थपरिज्ञाने दर्शयन्ति एवं च संहितापाठे पदपाठे च प्रसिद्धं प्रयोजनम् ननु यात्क्रम
120 पाठ इत्याह क्रमः स्मृतिप्रयोजन इति स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः क्रमः सं
हिताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च दिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता प्रयोजनानि तस्या
न्यानि बहूनि यथा द्वयोर्द्वयोः पदयोर्वर्णसंहिता उदात्तादिस्वरसंहिता वक्रमंगकाना

न्येनच्छायते संहितावसानेच उत्तमेचैतन्यदकारणेकमे समानेचशिष्टानामध्येक्रमंकरो
ति व्याकरणस्मृतिश्चक्रमाध्ययनेविदधाति तदधीतेतद्वेदेत्युपक्रम्य क्रमादिभ्योवुन्नि
त्यत्रक्रममधीतेक्रमकः पदमधीतेपदकः सिद्धक्रमस्याध्ययनेदर्शयति इतिक्रमाऽ
वहप्रयोजनवान् द्वेद्वेपदेसंदधात्युत्तरेणोत्तरमावसानादष्टकेवर्जम् ॥८॥ द्वेद्वेपदेसं
दधाति ततस्तेनाप्युत्तरेपदम् एवमावसानात् यावत् अष्टकेवर्जयित्वाष्टकेवसाति
यथा उपत्वा त्वाग्ने अग्नेहविष्मतीः हविष्मतीर्घृताचीयन्तु यन्तुहर्यत हर्यतेतिहर्यतम्अ
ष्टकेवर्ज्यमित्यकिम् सोमायह६सानान्तभते कर्मणाप्याप्यायध्वम् आप्यायध्वम् प्यायध्व
मघ्न्याः उउत्वा ॐइत्यू त्वाविशे नमस्ता ॐइत्यू त्वादधतु. अष्टकमध्यानित्रीणिसत्विम्र

क्रमः १८२ अपृक्तआकारउकारस्य मध्यपद्यामित्यृक्रमध्यानितत्क्रमणं सं विज्ञानोबहुव्रीहिः
मा॰ लम्बकर्णवत् त्रीणित्रीणिपदानि संदधीति सत्रिप्रक्रमो भवति यथा सोमायहः ६ सा
शा॰ त्रहः ६ सानालभते आलभते लभते त्वष्टा कुर्मसाआप्यायध्वम् आप्यायध्वम् प्यायध्वम
२२२ घ्न्याः उडुत्वा ऊं इत्यते त्वाविष्टे तमुत्वा ऊं इत्यते त्वादधृङ् पुनराकारेणेतरम् १८३
आकारउकारस्यापृक्तीनयोरुकारप्रगृह्यात्वादुपरिष्टाद्धेतुकं वक्ष्यति आकारस्त्वनुयदत्र
१२१ वंतदाह पुनराकारेणेति त्रिप्रक्रमं कृत्वा पुनराकारेणेतरपदं संभवभाति यथा सोमा
यहः ६ सान् हः ६ सानालभते आलभते कर्मणआप्यायध्वम् आप्यायध्वम् माष्टूणाभीषु
णोच १८४ मोष्टणः अभिष्टूणः पतोचत्रिप्रक्रमो भवतः मोष्टणः यथा मो इति मोष्टवः न

न्द्रः अभीषुणः यथा अभीषुणः स्वनःनः सखीनाम् एवैत्रि प्रक्रमेष्वपि प्रयोजनानि च
त्वार्येष्टृक्पूर्वैनकारपरोऽसौ १८५ चत्वारिपदानि सदयानि सह इत्येतस्मिन्पदे कथंभूते अ
ष्टृक्पूर्वे नकारपरे च यथा ऊर्ध्व ऊषुणः ऊँ इत्यै स्वनः नऊतये एताटत्ताम्ऊषुणःऊँ इ
न्द्रे स्वनःनःसटत्तामः गोमह्रषुणःसत्या गोमदितिगोमृत् ऊँ इन्द्रे स्वनामत्या नासत्या
श्चावत् मकारपरोऽथैके १८६ सह इत्येतस्मिन्पदे अष्टृक्पूर्वे मकारपपरे च एकआचार्याश्च
त्वारिपदानिसन्दधति यथा मह्रीमूषुमातरम् ऊँ इन्द्रे समातरम् ऊँ इन्द्रे समातरम् जग्वन्य
श्चायमेकीयःपक्षः यतश्चतः प्रक्रमेषु सर्वेषु पूर्वोभावीउत्तरोऽस्यपदम् ततोनकारादिप
दम् यथा गोमह्रूषुणःसत्या तत्र उकारोभावीस्यपदस्यषत्वेनिमित्तम् स्यपदषत्वेनतका

प्रा॰ राद्देपदस्य णत्वनिमित्तम् यदि च चतः प्रक्रमो न स्यात् णत्वं विहन्येत ननु स्वाध्यायी संहिता
शा॰ स्तनानस्यात् चतः प्रक्रमे तु स्वास्य नाम भवति न कश्चिदिह स्वशब्दविहितो मकारादेः पद
स्य विकारः संभवति अंतस्थं प्रक्रमम् महीमू षु ॐ इत्ये समानाम् एवं त्रिप्रक्रमेष्वपि
२२२ प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि पुनः स्वपदेनोत्तरम् १८० यत्र स्वशब्देन त्रिप्रक्रमो वाहृतः तत्र पु
नः स्वशब्देनोत्तरं पदं संदधाति यथा मोषूणः मो इति मो स्विति मोषु नः गोमदिति गोमत् ॐ इ
त्ये स्वनास्वत्या पूर्वेस्यात्तरस्य हितस्य स्थितोपस्थितमवग्रहस्य १८८ एवं हि प्रक्रमाय
122 न्तरं परिशिष्टं क्रमविधिमाह पूर्वेस्योत्तरं इत्यादि पूर्वस्योत्तरपदस्य वदस्य स्वतः पश्चात्स्थि
तो वस्थितं कर्तव्यम् स्थितोपस्थितशब्देन वेष्टकोभिधीयते यथा श्रेष्ठतमाय कर्मणे

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठतमाय उपप्रयन्तोऽध्वरम् उपप्रयन्त इत्युपप्रयन्तः एतद्व्यपदश्रदर्शना
यत्क्रियते स्मयदेशाकटायनः १८९ स्वपदेस्थितेोपस्थिते शाकटायनस्याचार्यो मन्य
ते पूर्वस्योत्तरम् संहितस्येतिवर्तते यथा माहूणः माइतिमो स्थितिस्त गोम
ऋभुणामत्वा गोमदिति गो॰ मत॒ ऊँइत्ये स्थितिस्त एकद्वयपदस्वरूपज्ञापनार्थम् वि
ज्ञापिवेष्टकेपदस्वरूपेज्ञायत इतिशाकटायनमतेनसाधीयः अन्तः पददीर्घीभावे १९०
पूर्वस्योत्तरसंहितस्यस्थितोपस्थितोपस्थितमितिवर्तते पदमध्येदीर्घीभावः अन्तःपद
दीर्घीभावः तस्मिन्नन्तः पददीर्घीभावे पूर्वस्योत्तरसंहितस्यस्थितोपस्थितंकर्तव्यम् य
थाना सहन्तामदितिः ममहन्तामितिममहन्ताम् स्मादस्पविदथ्यम् सादस्यामितिसादस्य

म् विनामे १०१ एवंस्यान्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमितिवर्त्तते विनामशब्देनदन्त्यम्
श्रा· ईन्यभावउच्यते विनामंचैतदित्थंभूतंग्टह्यते यत्रनिमित्तनिमित्तिनावेकपदस्थौभवतः
शा· एवंस्यविनामेउत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितंकर्तव्यम् यथा सिषासन्तोवनामहे सिषा
सन्तइतिसि·षासन्त सुषावसोनम् सुसावेति·सु·षावअग्नस्हेत्र १०२ ग्रप्टस्यामित्यधिकृत्य
२२३ यद्विहितंतस्यायंविधिः एवंस्यान्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमितिवर्तते एवंस्यप्रग्रह्य
123 स्यान्तरयपदसंस्थितंकर्तव्यम् यथा इन्द्राग्नी अपात् इन्द्राग्नीइतीन्द्राग्नी उदत्वा ऊ
इतीं त्वाविश्व अमीरोचना अमी इत्यमीरोचनादिवः रिफितेनिहन्ते १०३ विसर्जनी
योरिफितइत्यस्मिन्नधिकारेयानिपदानितेषामत्रग्रहणम् एवंस्यान्तरपदसंहितस्य स्थि



५।

तोपस्थितमितिवर्तते सप्तमीकृतविभक्तिव्यत्ययम् ह्रस्वैरिफितेपदेः अनिरुक्तेसंहिता
यामनिर्जातरेफउत्तरपदसंहितेस्थितोपस्थितेकर्तव्यम् यथा अन्तस्ते अन्तरित्यन्तः
तेद्यावापृथिवी तेष्टाःपिवश्चतनासर्वपत्नेवेष्टकाः पदप्रकृतिस्थापनार्थाः अव
सानेच १५४ विरामोवसानमित्युच्यते अवसानेचस्थितोपस्थितेकर्तव्ये सं
हितावसानस्थापनार्थम् यथा अग्नयेजातवेदसे जातवेदसइतिजातः वेद
से यथासमाम्नातेक्रमावसान ६ संक्रमेच १५५ अवसानेसतियत्रसंक्रमः उच्य
ते क्रमसंधिषुविषयम् तेषुयेनप्रकारेणक्रमावसानपठितंतेनैवभाति यथा
विश्वयाः परमेण काश्मीरेतनयारम सहस्रयार्देवः अयप्लत सत्रापवादः ह्रह्ह

हि १५९ हूहेहूहिरित्युक्तार्थः इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसुतोव्वटकृतौ प्रातिशाख्य
प्रा॰ भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४ समासेवग्रहोह्रस्वसमकालः १ संहितापदलक्षणं वक्तव्य
शा॰ मिति शास्त्रमारब्धं कात्यायनाचार्येण तत्रस६हितायामित्यधिकृत्यपदान्तपदाद्योः
१२४ संधिरित्येवमादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमशेषमुक्तम् तथा अर्थः पदमित्यादि
नापदलक्षणमुक्तम् तथा क्रमः स्मृतिप्रयोजनमित्यादिना क्रमलक्षणमुक्तम् स्व
124 रश्च स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदमित्यनेनाध्यायेन विहितः अर्थविशेषाद्वतः प्रकारः
तत्पदं भवतीत्युपरिष्टाद्वक्ष्यति क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्तु स
त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरण इति १ तत्राख्यातं भवति यथा पाहि रक्ष पच

यच्छति उपसर्गो भवन्ति यथा परोपापावप्रतिपरीत्यादयः निपातो भवति यथा
वा· च· कं· मु· चित्सम समादित्यादयः नामचत्विः प्रकारं भवति कृत्तद्धितसमाससंज्ञा
भेदेन भिन्नम् न यथा कृद्भवति यथा यज्ञः देवः याच्ञा भूमिः तद्धितो भवति य
था· आग्नेयः वैश्वदेवः पञ्चाम्नाः समासो भवति यथा विश्वकर्मा विमनाः सहउ· तत्र स
मासपदे विग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्बहूनां वा परस्पराकांक्षया संबद्धानां यत्र ह्वादि
पदसहोच्चारणं स समासः स च षट्प्रकारो भवति अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहु
व्रीहिरिति तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः यथा समंभूमि विश्वरूपम् अन्तःपदम
नुरूपम् उत्तरपदप्रधानस्तत्पुरुषः यथा अग्रशा६सः व्रतपते· आखरेष्टः उपप्रयन्ताः

प्रा॰ उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः यथा अग्नीषोमौ इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ दीक्षातपसोः अन्य
शा॰ पदप्रधानो बहुव्रीहिः यथा अनमीवाः अयक्ष्माः कल्माषग्रीवाः शितिकक्षः एवमेत
स्मिन्नन्तः प्रकारेऽपि समासपदे अवग्रहो भवति द्वयोः पदयोः पृथक्करणमवग्रहः ना
१२५ नावग्रहस्त्वर्थः सचह्रस्वाक्षरतुल्यकालो भवति यथा अकस्मामाभ्यामित्यकस्मा
माभ्याम् सन्नरत्नस्तनिसम् नरत्नः अधिकारसूत्रमेतत् तरतमयोश्चातिशायेः
125 दक्षिणप्रत्यासङ्गे २ तरतमयोश्च प्रत्यययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्र
हो भवति नचेद्दक्षिणशाह्लस्त्वप्रत्यासङ्गो भवति तरे भवति यथा पूर्णतर
मिति पूर्ण॰तरम् तरम् तमे भवति यथा वह्नितममिति वह्नि॰तमम् सक्षितमामिर

निसक्ति· ततम् अतिशयइतिकिम् कारोत्तरेण· दृष्टतः यदा· पिपेष मातरम् अद
त्तिणमन्यासद्ध इतिकिम् द्यावापृथिव्योर्दहिणपार्श्वे विष्ठोषाद्देवानामन्तरम् असमा
सार्थ्यआरम्भः वीतमहूतमसूतमगोपातमरत्नधातमवसुधातमा· सूर्वेण उवी
तम· हूतम· सूतम· रत्नधातम· वसुधातम एतानिपदानितमसः पूर्वेणपदेना व
गृह्यन्ते वीतम· यथा देववीतमइतिदेव· वीतमः हूतमः यथा देवहूतममम् सूतम·
यथा इन्द्रायसुषूतमम् सुसूतममिति· सूतम् गोपातम· यथा सुगोपातमइति
सुगोपातमः रत्नधातम· यथा रत्नधातममितिरत्न॰ धातमम् वसुधातम· यथा
वसुधातममितिवसु·धातमम् अपस्तमसूत्रापवादः सर्व्वदेवजनेभ्यश्च ४ सर्पदेव

प्रा॰ नेभ्यश्त्येतच्चपदं सर्वेणायदेनावगृह्यते यथा सधर्यां देवजनेभ्यश्ति सधर्यां॰ देवजने
शा॰ भ्यः॰ बहुप्रकृतावागन्तुनेतिवक्ष्यति तस्मायंषुरस्तादयवादः॰ त्वणावथ्यमुत्तरेण ५ त्वणाव॰
थ्यमित्येतत्पदमुत्तरेणायदेनावगृह्यते यथा क्रोशाय॰ त्वणावथ्यायेति त्वणाव॰ थ्य
म् रायस्पोषदे विजावेतिव ६ रायस्पोषदे विजावश्ति यदेच शब्दाउत्तरेणायदेनाव
गृह्यते यथा रायस्पोषयदश्ति रायस्पोष॰ दे विजावेति विजावा बहुप्रकृतावागन्तुना
पर्वणी ७ बहूनि प्रकृतयः यदानि यत्र तद्बहुप्रकृति यदम् तत्रागन्तुनायर्वणा समा
सलक्षणेन यश्चावालिकं यत्पदं भवति तेनावगृह्यते यथा प्रजेति प्रजापतिरिति प्रा
जा॰ पति॰ प्रजायतिगृहीनयेति प्रजापतिगृहीतया समासलक्षणेन पदागन्तुकादि

१२६

126

२

ख्याते नचैवम्भवति नतत्पाठेनैतद्भवति यथा सुप्रजा इति सुः प्रजाः सुप्रजानामिति सु
प्रजानाम् तद्धितेतद्धिते न्यायस॰ हिते चेत् ८ तद्धतीस्त्रैकस्यवति शब्दस्य नत्त्रेणोद्धा
रणं द्रष्टव्यम् तद्धितमत्वर्थीये तद्धिते च वतौ प्रत्यये परभूते वग्रहो भवति न्यायसंहिते
चेन्मदे भवति यथा मधुमदिति मधुः मत् हिरण्यवदिति हिरण्य वत् वतौ खल्वपि य
था वरिष्ठामनुसंवतनम् संवतमिति सम् वतनम् तद्धतीति किम् एतावानस्य महिमा
न्यायस॰ हितमिति किम् ऊर्जस्वन्तम् पयस्वन्तम् मरुत्वन्तम् शस्त्वेत्रातिषु च ९ शः त्व
म् त्रा तानि एतेषु च तद्धितेषु प्रत्ययभूतेषु वग्रहो भवति शः यथा कनिष्ठोमाराःऽश्व
शश्शत इति शः त्वम् यथा तत्मर्त्यस्य देवत्वमिति देव॰ त्वम् त्रा॰ यथा देवत्रेति देवत्रा एतत्म्

प्रा॰ नाति॰ यथा ज्येष्ठतातितिमितिज्येष्ठ तातिम् धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे १० प्रातिपदिकं धात
शा॰ र्भवतीति योयस्मिन्यकार उकैयादीयते स तस्मिन्धात्वर्थे यकारकारः हपग्रान्मनःकातिन्यादि
भिः सूत्रैर्येविहितास्तेह हगृहीत्वे तस्मिन्धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वरपूर्वे वग्रहो भवति यथा
१२८ हृषायमाणः हृषयमान इति हृषः यमानः श्रवायतः श्रवयत इत्यत्र धातःधात्वर्थे इ
ति किम् पदकन्दः प्रथमम् जायमानः स्वरपूर्व इति किम् वाच्यति स्पोदाहरणम् वाश्चं
127 सोचभूते काले स्वरेण ह्रस्वादनुषि ११ वासो च प्रत्यये परभूते वग्रहो भवति कथंभूते भू
तकालार्थोभिधायिनि स्वरेण क्रमात् ह्रस्वान्तरभूते स्वरेण वा ह्रस्वेनोपहिते इति विभक्ति
व्यत्ययेन योजना प्रनुषि वाश्चं सो च उषिभूते वग्रहो न भवति यथा यत्तिवाश्चं स इति

पतिः वाञ्छसः सस्त्ववाञ्छसइतिसस्त्वः वाञ्छसः भूतकालइतिकिम् सविद्वाञ्छसइतिस

विद्वाञ्छसः स्वरेणह्रस्वादितिकिम् जिगीषवाञ्छसःअनुषीतिकिम् सूर्यआत्मा जग

तः तस्थुषश्च पत्नसर्वविश्वइमऋतन्भ्यस्था १२ पत्नसर्व विश्व इम ऋतन्भ्यः परस्याप्रत्य

योवगस्यते पत्न यथा पत्नथेतिपत्नथा सर्व यथा सर्वथेतिसर्वथा विश्व यथा वि

श्वथेतिविश्वथा यथा इम यथा इमथेतीमथा ऋतन् यथा ऋतन्थेत्यृतन्था ह्रस्वव्यञ्जना

भ्यांभकारादौविभक्तिप्रत्यये १३ ह्रस्वान्ताद्व्यञ्जनान्ताच्चपरभूतेविभक्तिप्रत्ययेभकारादाव

वग्रहोभवति ह्रस्वाद्भवति यथा नरभ्यइतिनरःभ्यः अग्निभिरित्यग्निःभिः व्यञ्जना

द्भवति यथा तिष्ठद्भ्यइतितिष्ठत् भ्यः यावद्भ्यइतियावत्भ्यः ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यामितिकिम्

रथकारेभ्य इति रथकारेभ्यः भकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम् कर्णेगिर्हूभः कुम्भीवनि
प्रा· ष्टः स्विनियानते १४ सहस्येनस्मिंश्च विभक्तिप्रत्ययेऽनन्तेऽवग्रहो भवति यथा अस्थित्व
प्रा· प स अग्ने अभिप्र· इहि·तिः दह हन्त्वितिरुत् स अनन्त इति किम् अत्तमृग्निशव
१२८ णीः संख्यान्तावनः १५ वर्णसमासस्य संख्यासमासस्य संख्यासमासस्याप्यन्तरतो विकल्पे
नावगृह्यते वर्णसमासो भवति यथा धूम्ररोहित इति धूम्र· रोहितः कर्कन्धुरोहित इ
128 ति कर्कन्धु·रोहितः संख्यासमासः खल्वपि त्रयोदश इति त्रयः दश पञ्चदश इति पञ्च
दश अनुदात्तोपसर्गे चाख्याते १६ अनुदात्त उपसर्गो यस्मिंस्तदनुदात्तो यस्मिंस्तदनु
दात्तोपसर्गमाख्यातम् तस्मिन्नवग्रहो भवति यथा यत् अस्थाय·वास· उपस्तृण

त्रीन्युप॰ स्रुगग्नि अभि स्रुलम्॰ निहितस्य॰ अवयावतीत्यवयावति गिरित्रशयोः १७
गिरिशब्दोवग्रहस्यनेत्रशयोः प्रत्यययोः यथा शिवाम गिरित्रेतिगिरि॰ त्र नाम गिरिशे
तिगिरिश यच्छ॰ वदामसि इवकाराम्रेडितायनेषुच १८ इव॰ कार॰ आम्रेडित॰ अय
न एतेषुचप्रत्ययष्ववग्रहोभवति इव॰ यथा स्रुचीवेतिस्रुचि॰ इव हूतम् चम्वीवेति
चम्वि॰ इव॰ सोमः कारोभवतियथा हिङ्कारायेतिहिम्॰ काराय वषट्कारेभिरितिवष
ट्॰ कारेभिः आ्रङ्गतीः आम्रेडितेभवति यथा यज्ञायज्ञेतियज्ञा॰ यज्ञावः स६ समितिसम्
सम् अयनेभवतियथा आयनायेत्या॰ अयनाय प्रायनायेति॰ प्र॰ अयनायपकान्तमीर
ची १९ पकशब्दात्परः समीचीशब्दोवग्रहने यथा शिप्रम् पकम् समीचीः इति

मा·
शा·

सम्· उची पकादिनिकिम समीची उरुमात्मना त्वायवः शीर्ष्ण्यो बर्हिर्द्दोस्मयुस्तन्मयीं ष्टं स
न्वया ग्राभ्या साधुया ष्टस्या विशालमनुया २० त्वायवः शीर्ष्ण्याः बर्हिर्द्दो अस्मयुम् स
न्मयीम् सन्वया· ग्राभ्या साधुया ष्टस्या· विशालम्· अनुया एतानि पदानि स
२२५ चरकाणि भवन्ति त्वायवः यथा सुताः इमे· त्वायव इति त्वा· यवः शीर्ष्ण्याः यथा शि
वम्· शामम्· शीर्ष्ण्या इति शाम· याः बर्हिर्द्दो· यथा बर्हिर्द्दैति बर्हिः या अस्मयुम् यथा अ
129 स्मयुमित्यस्म· यम् सन्मयीम्· यथा सन्मयीमिति सन्त· मयीम् सन्वया यथा धीराः दे
वेषु· सन्वयेति सन्व· या ग्राभ्या· यथा नव ग्रमासः ग्राभ्येत्या ग्राभ्या साधुया यथा
स्रा· सीद· साधुयेति साधुऽया ष्टस्या· यथा ष्टस्येति ष्टस्·या विशालम् यथा

विशालमितिविशालम् अनुयाः यथा अनुयेमन॑ या मृगयुमुभयादतोपामार्गेकिम्पु
रुषमितिच २१ मृगयुम् उभयादतः अपामार्गः किम्पुरुषम् इत्येतानिचपदानि
सावग्रहाणिभवन्ति मृगयुम् यथा मृगयुमितिमृग॰युम् उभयादतः यथाउभ
यदत इत्युभय॰दतः अपामार्गः यथा अपामार्गेत्यप मार्गः त्वम् किंपुरुषम् यथाकि
म्पुरुषमितिकिंपुरुषम् पारावतानाग्निमारुताश्चेतिजातूकर्ण्यस्य २२ पारावतान् आग्नि
मारुताः इत्येतेचपदेसावग्रहेभवतः जातूकर्ण्यस्याचार्यस्यमतेन पारावतान् यथा अ
ह्रे॰ पारावतानितिपारावतान् आग्निमारुताः यथा कल्माषाः आग्निमारुताः इत्याग्नि॰ मारु
ताः जातूकर्ण्यस्येतिकिम् पारावतान् आग्निमारुताः आग्नीवासमित्येके २३ आग्नीवा

मित्येतत्पदमेकस्याचार्याः सावग्रहं कुर्वन्ति यथा अधिवासमित्यधि॰वासम् एकइति
आ॰ किं अधीवासम् प्रतिषेधेनानवग्रहः २४ समासेवग्रहइतियोवग्रहाधिकारः कृतः त
शा॰ स्यायमपवादः प्रतिषेधवाचिनानिपातेनसह समासेसतिअवग्रहोनभवति यथा नरत्त
२३॰ साश्ररत्तसा मनसा नरराः अनिराः अमीवाः निषीदन् अत्रनलोपोनञि नकारलोपः
तस्मान्नुडचीतिनुडागमः प्रतिषेधेमिति किम् अनिशितन्दूत्यनि॰शितः असि उत्तरेण
130 चाकारेण २५ प्रतिषेधवाचिनिपातादुत्तरेणाकारेणसहसमासेवग्रहोनभवति यथा अ
नाततायष्टस्ते॰ अनाष्ट्राः जातवेदाः द्वापूर्वम् २६ द्वापूर्वे समासपदेनावगृह्यते यथा
द्वादशाहाविंशतिःद्वाविंशति संख्यापूर्वंसूयथा २७ संख्यापूर्वोन्नराधापदः समासोनाव

गृह्यते यथा मासः पृष्ठ्यादिवम् कनिष्ठामासः कनिया संख्येनिकिम् नमम् वाःवहि
हैंनिवर्हिःथा द्वन्द्वानिद्विवचनान्तानिस्वरान्तपूर्वपदानि २८ द्वन्द्वसमासपदानिद्विवा
चनान्तानिस्वरान्तपूर्वपदानिनावगृह्यन्ते यथा अयम् वाम्· मित्रावरुणा इन्द्राग्नी
अग्नीषोमयोः द्वन्द्वानीतिकिम् अदनम्· असि· हविर्धानमितिहविः धानम् स्वरान्तपू
र्वपदानीतिकिम् ऋक्सामयोरिन्द्रकसानयोः तद्धितेचैकाक्षरएवद्यावतिहिते २९ स
मासाउत्तरकालेतद्धितउत्पन्नेवग्रहोनभवति यत्रतद्धितजनितेनैकाक्षरेपूर्वपदेव्ग्रहोभ
वतियदिचतस्पूर्वपदेनसहसंनिहितंभवति पूर्वपदद्व्यक्षरंपदमव्यवहितंभवतीत
र्थः यथा त्रैष्टुभेनच्छन्दसा सौभाग्यम् यत्रः तद्धितइतिकिम् गायत्रीत्रिष्टुविति त्रिःस्त

प्रा॰ प्र समभगेतिस भगा यकान्तराहद्वावितिकिम् मधुः प्राजापत्यमिति प्राजापत्याः अतिरि
शा॰ तरतिकिम् साम्राज्यमितिसाम्र॰ राज्यम् अत्रहलौन्तरपदयोः व्यंजनेनव्यवधानेकृतम् अ
श्वतिसहस्योःकलोपे १० अचेर्यतोः सहनेश्वकृत्यत्ययलोपेसत्यवग्रहोनभवति अ॰
१२१ नः प्रतभावात् अश्वतिसहस्योरितिकिम् सकृदितिस॰ कृत्त देवः सविता कलोपर
तिकिम् प्राच्याजात प्राचेत्या॰ व्याप्टतनाप्राप्स्यायच प्रतना साह्याय अनुहसम्याम् ११३
131 रु॰ स॰ यतार्थ्यापरयोरश्वतिसहतोः कलोपेसत्यवग्रहोभवति उरु॰ यथा उरुव्यंजसि
पुरु॰ व्यंजम् अश्वेत सहवरुतिस॰ रुचः वेनः अथ तयोगस्यापवादः समिरार्थ्यावस्त
ऽश्वतेभवति यथा प्राङ॰ प्रत्यङ॰ तिर्यङ॰ सहतेः सत्वपि अताषाट्॰ अतयामा उश्ववत्र॰

रः ३२ समिदाभ्यां परो वत्सरशब्दो नावगृह्यते यथा॰ संवत्सरः अस्ति इदावत्सरः अस्ति स
मिदाभ्यामिति किम् परिवत्सर इति परि वत्सरः प्राग्निभ्यामनिभ्यो अग्नेरषे ३३ अग्नि इत्ये
ताभ्यां परः अग्निशब्दो मन्थावग्रहो न भवति इन्द्रादामाविति प्राग्निवर्जयित्वा अग्निशब्दो भवति य
था अग्नीषम् यत्र सरस्वती प्राग्निभ्यामिति किम् अपानस्य अपन्ना नः वीभ्यायेति विईक्षा
यश्रुतिव्याविति किम् प्रेद्ध इति प्रइद्धः अग्ने अग्नेषु इति किम् अश्यांइत्या॰ अस्मै पाङ्गात्
द्वोअवायस्ये शयात् इंथ पाङ्गात् उद्धः अध्याय पतानि पदानि संशयात् नावगृह्यन्ते पद्धे॰ ६ पूर्व
पदम् जायते उत्तरं पदम् यद्धा पद्धे॰ पूर्वपदं तरा नेरुत्तरं पदम् यथा उत्तराध्वे व
नीति उद्धः उत्तशब्दः पूर्वपदं द्रवते उत्तरं पदम् यद्धा उदानीति उत्तपूर्वपदं पते उत्तरं पदं तथा

उत् उद्वैद्रवतीति उद्रः उत् शब्दः पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरंपदम् यद्वा उद्रातीति उत्पूर्वप
ग्रा॰ दंपतेरुत्तरंपदम् तथा अपो विभर्तीति अभ्रः अपशब्दः पूर्वपदं विभर्तेरुत्तरंपदम् यद्वा अ
ग्रा॰ प्सु वृक्षः चर गत्यर्थः अभ्रते रेवाभ्रम् एवमेतानि पदानि पूर्वोत्तरपदसंशयात्त्वावगृह्य
१३२ न्ते हेतुवचनादन्यत्रापि यत्र संशयस्तत्रापि यत्र संशयस्तत्रावग्रहो न भवति यथा अ
न्तरिक्षाय पाङ्क्तान् अपाम् उद्रः समाम् कश्यः अभ्राय स्वाहा एतान्युदाहरणानि
132 जनयस्मा ओषधयो वृषापिबत न हि चनास्मभ्यम् अजावयो बलगम् ३५ जनयस्मै॰ ओषध
यः वृषापिबत॰ नहि॰ चन अस्मभ्यम् अजावयः वलगम् एतानि पदानि नावगृह्यन्ते
जनयस्मै॰ यथा जनयस्मै॰ त्वा ओषधयः यथा ओषधयः सम् अवदन्त वृषापिबत न

ह्रियथानह्निनेषम् चन॰ यथा कदाचन॰ स्तरीः अस्मभ्यम्॰ यथा पावकः अस्म
भ्यम्॰ शिवः ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यांभकारादौ विभक्तिप्रत्ययइत्यस्यापवादः अजावयः यथा
उपह्नताः अजावयः समासेवग्रहइत्यस्यापवादः वलगम् यथा इदम् अहम् तं
वलगम् उत्॰ किरामि समानोनस्यमेये ३६ समानदेशमेयमंत्रान्भक्तान्यत्रना
वग्दश्यते यथा यम्॰ मेसमानः अनश्रमेपतिकिम् समानोपजेनकल्पताम् स
मानइतिसम॰ आनः एकस्मै॰ द्वाभ्याम्॰ वायुरसृजतः समुद्रमहोरात्रेविषानरो
विश्वाहाग्रयणोमयत्नागोयागोधूमाश्चाश्वतर्गीर्ग्लग्रोपः अरोऽअशाः ग्रावणोभिरशीत
मतस्करामसमसाश्वमयउयास्तिमोकिर्विश्वामित्रोगोपाः प्रउगमङ्गानिकश्चीवन्नमद

धान्यवीरवन्नीत्नारेणप्राहनावनावनईटउ॰ सुवनामः कुयवडु॰चरः प्रियडु॰चरः प्रियडु॰
प्रा॰ वोनीवारायकादशाष्टोउपाचन्द्रमास्त्रयुवोग्नाग्नीनडानाविष्टिरः कपर्दिनेपुलस्त्ययेनि
शा॰ वद्धि॰ गोकुलालेभ्यः कश्मीरेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्योदीष्यायनीष्यायकि॰ शिलायैलाह
१३३ दाः सकारयस्तकुत्वायवराचरेभ्यः पारावतात्रोलतिकारवुरेजगरोविपन्यवा
दात्तायणाग्नायुप॰ सरामेवृहस्पतिर्वनस्पतिन्द्रेराज॰ सः सरभिर्नैविष्टायै ३०
133 वायुः अग्नजातः समद्रम॰ अहोरात्रे॰ विश्वानरःविश्वाहा॰ आप्रयणः अग्नपत्नाः
गोधाः गोष्टमाः आयुर्स्वसाणः न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावणेभिः अशीतम॰ नक्षत्राः
मस्मसा॰ अग्नमस्यः उपलिः माकिः विश्वामित्रः गोपाः प्रउगम् आङ्गानिः कक्षीव

त्वम्· अदधात्· पवीरवन्· नीहारेण· प्राहृता यनाचनः ईरउ अन्नादउ. सचना
सः कृष्णवम् ऊचरः प्रियङ्गवः नीवाराः एकादश· षोडशा चन्द्रमाः आयुवः वाजः
अनुद्वान्· गविष्टिरः कपर्दिने· पुलस्तये· निषङ्गिणे· कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः पु
ञ्जिष्टेभ्यः ह्रीष्माय नीष्माय· किंशिलायः पैलहृदः एकाराय· एकहृतायः चतु
राचरेभ्यः पारावतान् गोलत्तिका· आखुः अजगरः विपन्यवः दात्यूहाः आयुष
म्· सरामम् बृहस्पतिः वनस्पतिः नराशंसः सरभिम् अरिष्टायै एतानि य
दानि नावगत्स्यन्ने वायुः यथा वायुः एषा· स्वलये अससृजतः यथा मम· असृजातः
निचरवान समन्द्रम्. यथा समन्द्रम् गच्छ· स्वाहा अहोरात्रे· यथा अहोरात्रे· पार्श्वे वि

श्वानरः यथा विश्वानरः सविता विश्वाहा· यथा विश्वाहा शर्म्मे यच्छतः आग्र
प्रा· यणः यथा आग्रयणः अस्ति असपत्नाः यथा असपत्नाः समनसः गोपा· यथा गोपा
शा· कालकाः गोष्टमाः यथा गोष्टमाः च· मे आश्रुश्रुत्कर्णः यथा त्वम् आश्रुश्रुत्कर्णः
१३४ न्यग्रोधः यथा न्यग्रोधः चमसैः पुरोडाशम्· यथा पचन्पुरोडाशम् आवर्णेभिः यथा आ
वर्णेभिः सजोषसः अश्वीनम् यथा अदव्यायः अश्वीनम् तस्कराः यथा तस्कराः व
134 ते मस्मसा· यथा सर्वम् मस्मसा कुरु अस्यस्ये· यथा अस्यस्येव: निषदनम्· उप
स्तिः यथा उपस्तिः असत्·सः माकिः यथा माकिः ते विश्वामित्रः यथा विश्वामित्रः
ऋषिः गोपाः यथा गोपाः ऋतस्य प्रउगम् यथा प्रउगम् उक्थम् अद्धाति यथा अद्धाति·

चमे कक्षीवन्तम्॰ यथा कक्षीवन्तम् यः औशिजः अवदयात् यथा अयवदाम अन्तेअव
यात् पवीरवत्॰ यथालाङ्गलम् पवीरवत् नीहारेण॰ यथा प्रावृता॰ यथा नीहा
रेण प्रावृताः द्विपदेअन्नहिंनेचनायनः यथा चनाचनः लोभणः ईटइ॰ अन्याटइ॰ द्वे
पदेयथा ईटइ॰ चअन्याटइ॰ च स्वयनासः कुयवम् यथा कुयवम्॰ मे कुचरः यथा
कुयवम्चमे कुचरः यथा मृगः नभीमः कुचरः प्रियङ्गवः यथा प्रियङ्गवः च॰ नीवी
वाराः यथा नीवाराः चमे एकादशयथा एकादश॰ चमे षोडश॰ यथा षोडशचमे चन्द्र
माः यथा चन्द्रमाः अप्सु आपुवः यथा आपुवःनाम व्याघ्रः यथा व्याघ्रः हन्ति अनड्वान्॰
यथा अनड्वान् अपोरामो गविष्ठिरः यथा गविष्ठिरः नमसा कपर्दिनेः यथा नमः

कपर्दिनेच पुलस्तये· यथा पुलस्तयेच निषङ्गिणे यथा नमःनिषङ्गिणेच कुलालेभ्यः
प्रा· कर्मारेभ्यः ह्रेपदेभ्यनन्तर्हितेयथा नमःकुलालेभ्यः चकर्मारेभ्यः च पुञ्जिष्टेभ्यः य
शा· था नमः पुञ्जिष्टेभ्यः ह्रीप्याय यथा नमःह्रीप्याय· नीप्याय· यथा नीप्यायचनमः किं
१३५ शिलाय· यथा नमःकिंशिला· यच पेलहदाः यथा पेलहदाः आयुर्धेयः सका
135 राय· यथा सकारायस्वाहा सक्रताय यथा सक्रताय स्वाहा चराचरेभ्यः यथाचराच
रेभ्यःस्वाहा पारावतात् यथा मूर्द्धेपारावतात् गोलनिकातेभरसाम् आरवुलेपस्य·अ
जगरः यथा अजगरः वसूनाम् विपन्यवः यथा नतविप्रासःविपन्यवःदात्तायणाः याऽ
णाः यथा दासीयणाः हिरण्यम् आयुषम् यथा पुरमेहतआयुषम् सुरामम् यथाप

स्तरामम् वोपिव: हृहस्पतिः यथा हृहस्पते अनिवनस्पतिर्यथा वनस्पतिःशमिता नरा
शंसः यथा नराशंसस्य महिमानम् स्तुरभिः यथायः ईम् आहुः स्तुभिः निरहरेति
ननिष्टाये यथा नरिष्टायै भीमलम् येष्वहे नभिरेतानि पदानि नावगृह्यन्ते नाहे नूनत्य
पवंजकानाचिख्या सुराचार्यो वक्ष्यमाणैः सूत्रैर्वक्ष्यति येषु च पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो नस
तितेज्जानि वचनाप्रत्येतव्याः उत्तम्भनादीन्यादिसंशयात् वृ० उत्तम्भनादीनि पदानि त्र्या
दिसंशयान्नावगृह्यन्ते यथा वरुणस्य उत्तम्भनम् असि उत्थाय वृहती: भव उधि
नायस्वाहा एतानि पदानि भवन्तीति त्रीण्युदाहरणान्युक्तसर्वपदानि तत्रक्तमस्तुत्तरपदेह
वेमुदाहरणम् निष्टन्नुत्तरपदेन तरे नत्रोदाः स्यात्स्वस्मात्: पूर्वस्येति सकारस्य नकारेणाणि

निः सर्वेरूपनपादिदयाति अप्येतस्मकारलोपंविदयाति अनडुन्नरपदस्यादिसंज्ञयादेतानि
प्रा॰ नावग्रह्यन्ते यथैतान्येवमन्यानिद्रष्टव्यानि विशोजाइत्यन्यायसमासात् ३९ विशोजाइत्येत
शा॰ मदन्यायसमासान्नावग्रह्यन्ते यथा विशोजाइतिप्रामेविशोजाः इन्द्रासिविशोजाः दिव्योदी॥
१३६ तर्य्योहीष्टष्टौहीहृदयोपशेमेतिच ४० दिव्योहीतर्य्योही ष्टष्टौही हृदयोपशेन एता
निपदान्यन्यायसमासान्नावग्रह्यन्ते यथा दिव्योहीचमे तर्य्योहीचमे ष्टष्टौहीचमे हृदयोपशे
136 तान्नरिक्तम् अत्रउवर्णोऽओकारमित्योकारप्रामे ओकारोन्यायसमासः उष्टरोरिष्टयोविष्टम्भो
विष्टम्भनीम् ४१ उष्टरः विष्टरः विष्टयः विष्टम्भः विष्टम्भनीम् एतानिपदानिनावग्रह्यन्ते
अत्राचार्येणकारणेनोपन्यस्तम् तत्रावष्टपदस्यान्तसंज्ञयान्नावग्रह्यन्ते उरुपसर्गः पूर्वपदम्

नरनेस्वरणानेर्वोन्नरपदमनोथान्तसंशयान्नावग्रहाते विष्टरादीनित्यन्यायसंहिता
मिश्रतः स्वत्वागमोपिपदकारैर्नेष्टतः ऊवध्यमुगणाउखेइष्कृतिरिष्कर्तारमुदरमित्युप
सर्गैकदेशलोपात् ४२ ऊवध्यम्· उगणाः उखे· इष्कृतिः इष्कर्तारम् उदरम् एतानि
पदानियसर्गैकदेशलोपान्नावग्रह्यन्ते अत्र इष्कृतिरिष्कर्तारमित्येतयोः पदयोर्निरुपसर्ग
स्य नकारलोपान्नावग्रहः इतरेषां तु उदुपसर्गस्यान्त्यवर्णलोपान्नावग्रहः यथा ऊवध्यमेवा
त्रम् उगणा यथा नमः उगणेभ्यः उखे यथा दधत्युखे इष्कृति यथा इष्कृतिः य
था इष्कृतिर्नाम इष्कर्तारम् इष्कर्तारमध्वरस्य उदरम् यथा पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरम् संस्कृत
६ संस्कृतिर्मोस्यचत्याः पुरुश्चन्द्रमित्यनुनासिकोपपन्नात् ४३ संस्कृतम् संस्कृति मास्य

चन्याः उँश्चलूम् इत्येतानि पदान्यननुनासिकोयवत्वाद्धेतोर्नावगृह्यन्ते अत्रच शंवपका
प्रा॰ राङ्कारोपदादिमादिभिः सूत्रैरुपधानुनासिकत्वमुक्तम् परेचानुस्वारः अतोवार्तासने
शा॰ पिनामुपधानुनासिकत्वान्नावग्रहः काण्वादीनांतुवक्ष्यमाणेनसूत्रेण संस्कृतम् यथा
१३७ कामायाः पुंश्चलूम् अनुस्वारागमत्वादित्येके॥ ननुमो॰ संस्कृतम् संस्कृतिः यथा
साप्रथमा संस्कृतिः मांसपचन्याः यथा पत्नीत्वंमांसपचन्याः पुंश्चलूम्॰ यथा कामायाः
137 पुंश्चलूम् अनुस्वारागमत्वादित्येके॥ ४४ अनुस्वारागमत्वाद्धेतोरेकआचार्यापतान्येव प
दानिनावगृह्यन्तइतिमन्यन्ते यथा संस्कृतम् संस्कृतिः मांसपचन्याः पुंश्चलूम् का
ण्वादीनामयंपाठः परीतोवततानाञ्च सवितायसंग्धरितिच ४५ परीतः अवततानाम्

सवितायसखिभिः एतानिपदानियथायोगंकारणेनावगृह्यन्ते तत्रपरीतः अवतानाम
सखिभिरिमेनानिपदानियाज्ञैकदेशलोपाद्यावगृह्यन्ते सवितायेमेनततस्वरूपयमपस
र्गः स्वरूपाय सत्राय प्रजायै इतिपनोः संदेहात्रावगृह्यते इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः
यथैतान्येतेनैवहेतुनाभिनावगृह्यन्ते एवमन्यान्यपिद्रष्टव्यानीतितथाचोक्तम् आदिम
प्रत्ययमानिसमासान्यायवन्तिच नावगृह्यन्तिकवयः परान्यागमवन्तिच १
हृद्ध हृद्धिः ५८ हृद्ध हृद्धिः द्विप्रकारार्थः इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनोरुवटकृतौप्रा
तिशाख्यभाष्ये पञ्चमोध्यायः ५ अनुदात्तमाख्यातमामंत्रितवत् १ स्वरितव
र्जमेकोदात्तंपदमित्युक्तनामाख्यातोपसर्गनिपातानांसामान्येनस्वरोभिहितः य

ष्यानोनौमेमद्दर्थ्यमित्यादिभिर्नाम्नांविशेषस्वरोभिहितः वाचकमित्यादिनासूत्रेणनिपाता

प्रा॰ नांविशेषस्वरोभिहितः नचाख्यातानाम् अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह अनुदात्तमाख्या

शा॰ तमामंत्रितवदिति आमंत्रितपदमनुदात्तमाख्यातपदंभवति यैरेवकारणैरनुदात्त

१३८ माख्यातपदंभवति यैरेवकारणैरनुदात्तमामंत्रितंभवतितैरेवकारणैराख्यातम

पीत्यर्थः पदपूर्वमामंत्रितमनानार्थेपादादावित्यामंत्रितस्यानुदात्तत्वमुक्तमिहापित

138 थैवभवति यतउक्तंभवति पदपूर्वमाख्यातमंत्रितंभवति तच्चेन्नानार्थेनभवतिपा

दादौचनभवति यथा मावस्तेनईशत गोपतौस्यात् अनानार्थइतिकिम् पाहि

यज्ञंपाहियज्ञपतिम् अपादादाविति किम् अध्यामाठोहैः सधावसोममदिभिः३

पसर्गेउपसर्गे २ उपसर्गोनुदात्तोभवत्युपसर्गेप्रत्यये यत्रासमासपदेपदद्वयम्
यथा संप्रच्यवध्वम् संप्रयात अत्रसमुपसर्गः प्रापसर्गेनुदात्तोभवति उपसर्गे
इतिकिम् प्रस्तुतिः प्रयतिः आम्रेडितेचोत्तरः आम्रेडितेचपदो उत्तरउपसर्गो
नुदात्तोभवति यथा सं९ समितिसम् सम् उपोपेन्नुप· उप अथलनयोगस्या
पवादः हृदाख्यानयोश्चादात्तयोः ४ हृदनुदात्तवत्याख्यातेचोदात्तवतिप्रत्यया
उपसर्गोनुदात्तोभवति हृतिभवति यथा स्वःआरभत्नः विभ्राजमानः सरिरस्य
आख्यातेभवति यथा येचावेतेपचन९संभरन्ति प्रत्यथमदरस्यापवाति हृदाख्या
नयोरितिकिम् अनुगावोनुभगः उदात्तयोरितिकिम् प्रमितिः प्रयतिः शिवा ४ श

ष्मोम्परिदये यत्रानुदात्तत्वमसर्गस्यनभवति तत्रपृथक्कादत्वमपिभवतिस्वरितवर्जमेको
प्रा॰ दात्तंपदमितिपरिभाषितत्वात् नाभ्येकात्तरस्य स्वरसंधयेयेकृतानि ५ अभ्युपसर्गयकात्तर
शा॰ श्चापसर्गः स्वरात्मकउपसर्गेस्वरसंधियेयेकृतिचप्रत्ययउदात्तेमुदात्तोभवति स्वरात्मकेउप
१३९ सर्गेभवति यथा अभिआवर्त्तस्वस्वरसंधयेयेकृतिउदात्तेभवति मयायाभिमित्रावरु
णौ॰ अभिषिञ्चन् अभियेहेताम् यकात्तरउपसर्गः स्वरात्मकउपसर्गेभवति यथा वि
139 आग्रकरोत् निआग्रसीदम् स्वरसंधयेयेकृतिभवति यथा सत्यधर्मोविआनट् यस्रुहषम् विअद
घुः आष्टतजातयोः ८ आख्यातमुपसर्गः ष्टतजातयोः प्रत्यययोर्वानुदात्तोभवति यथा आ
ष्टतयमि आजामोविश्वम् अपितिप्रप्रतिश्चिनाविभानवः पंचतेषु ७ अपि॰ नि॰ प्र॰ प्रति॰

पतेउपसर्गोऽभिनिष्क्रमणः भावः पचनपतेषुप्रत्ययेष्वनानुदात्तो भवति अपि यथा
अपिश्रितम् नि॰ यथा यासहिस्मान्यविक्रमम् प्र॰ यथा प्रभानवोऽसिसन्ने प्रति॰ यथा
प्रतिपचनाग्रभीषन उन्नेषमावर्ते॰ आपनीफणन्२ ६ सनिष्यदत्सवनम्प्रयाण ६ संचस्न
६२ भद्रमासिनिविक्रमसेषेनेष्ठन् ८ उन्नेषम् आवर्ते॰ आपनीफणन्सनिष्यदन् सं॰
वनम् प्रयाणम् सञ्चरन्तम् स॰६ रमधम् प्रसितिम् किमकमस्व इत्येतेषुप्रत्ययेष्ववि
न्ययमुपसर्गोनानुदात्तो भवति उन्नेषम् यथा अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम् आवर्ते
यथा सूर्यस्याहन्नमवावर्ते आपनीफणत्॰ यथा दधिक्राव्णस्सवापनीफणत् स॰६ सनि
ष्यदन् यथा अनुस॰६ सनिष्यदत् सवनम्॰ यथा वसिष्ठामनुसवनम् प्रयाण यथा

अनुप्रमाणमृषभः सञ्चरक्रमः॰ यथा योनिमनुसञ्चरन्तम् सꣳरभध्वम्॰ यथा सखायो
प्रा॰ ऽअनुसꣳरभध्वम् प्रसितिम् यथान्तरीक्षमनुप्रसितिम् विक्रमस्वः यथा पृथिवीमनुवि
शा॰ क्रमस्वोपप्रउदात्ते ९ आउपयन्तावुपसर्गौ प्रउपसर्गेउदात्तप्रत्ययेनानुदात्तौभवतः आ॰ यथा
२८॰ आप्रयातपरावतः आप्रयच्छदक्षिणान् उप॰ यथा उपप्रयाहि उपप्रागाच्छसनम् अभिप्रेउ
पसम्प्रयातप्रत्यातनुष्वासुषवाः १० अभिप्रेहि उपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्व आसुषाव यनेचोप
150 सर्गाः यथागृहीतत्वानुदात्ताभवतिअभिप्रेहि॰ यथा अभिप्रेहिनिर्दह उपसम्प्रयातः यथा
उपसम्प्रयात॰ यथा उपसम्प्रयाताग्नेपथः प्रत्यातनुष्व यथा उदग्नेतिष्ठप्रत्यातनुष्व आसुषाव॰
यथा आसुषावसोममद्रिभिः प्रकृत्याख्यातमानपूर्वम् ॥ यदुक्तमनुदात्तमाख्यातमामंत्रितन

वदिग्वितस्यायमवादः आख्यातपूर्वमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति यथा पिबन्तुमदन्तुव्यन्तु
होतर्यज उदात्ताच्चाम्रेडितादनन्तरम् १२ उदात्तस्वरादाम्रेडितपदादनन्तरमाख्यातं प्रकृ
तिस्वरं भवति यथा अग्नेपवस्व होतर्यज एकान्तरादपि १३ एकेनपदेनव्यवहिता
दप्याम्रेडितपदात्परमाख्यातं प्रकृतिस्वरं भवति यथा ब्रह्मन्वरुणमन्यामि देवाः सयः
स्याविदरूपमस्य अपिशब्दाच्चनभवति यथा इडेग्नाइति यद्वृत्तोपपदाच्च १४ यदोवृत्ते
यद्वृत्ते तच्चसर्वविभक्त्यन्तंसर्वप्रत्ययान्तंचगृह्यते येयथा येनयतोयत्रयदित्यादि यथा
यमग्नेमेनवः येनऋषयस्तपसासत्रमायन् यतोजातोअग्नेरोचथा यथा येवाभूरेजति
यत्रऋषयोजग्मुः यदिदिवायदिनक्तम् अत्रसर्वत्रयदियद्वृत्तस्माख्यातपदेनस

ह्मेवयोभवतितदेवाख्यातपदंविकृतेनतत्समन्वानमात्रेण यदेकस्यापि यमेणितस्याव्ययजात
प्रा० मस्ति तथाचोक्तम् यस्ययेनास्तिसंबंधोदूरस्थस्यापितस्यतत् अर्थतोह्यसमानानामा
शा० नन्तर्यमकारणमिति १ हेश्च १५ हिशब्दाच्चपरमाख्यातपदंप्रकृत्याभवति यथा आ
२४१ पोहिष्ठामयोभुवः उत्तरेपि १६ उत्तरेपिहिशब्देआख्यातपदंप्रकृतिस्वरंभवति यथा इ
न्द्रवोवाविशन्तिहि नेत् १७ नेदितिस्मान्निपातसमाहारादपरमाख्यातपदंप्रकृतिस्वरंभव
151 ति यथा पचतेनेदपचेतयाति समनसस्करत् १८ करदित्येतदाख्यातंसमनसइत्येतत्
पूर्वेप्रकृत्याभवति यथा असपत्नाः समनसस्करत् समनसइत्येतत्पूर्वमितिकिम् सन्त्वो
भेषजंकरत् द्वयोःपूर्वे समन्वये १९ द्वयोराख्यातपदयोः समन्वयेवर्तमानयोःपूर्वं

मारव्यातेप्रकृत्याभवति समुच्चयोनामद्वयोरेकस्मिन्नर्थेसमावेशः यथा शर्मचस्तोव
मेचस्मः शंचवत्त्वपरिश्चिवृत्त वाविचारणे १० द्वयोराख्यातयोर्विचारणेवर्तमारव्यातेप्र
कृत्याभवति वाशब्देनचेदाख्यातयोर्योगोभवति संहितायांप्रायउदाहरणानिनलभ्यन्ते
रूपोदाहरणंनदीयते यथा देवदत्तोवाभुंक्तियज्ञदत्तोवाभुंक्ते ग्रहविनियोगे २१ द्वयो
राख्यानयोर्विनियोगेवर्तमानयोर्द्वेमारव्यातेप्रकृत्याभवति ग्रहशब्देनचेदाख्यातयोर
योगोभवति विनियोगोनामद्वयोः पुरुषयोरेकस्मिन्नन्यतरस्यांसेवयोपरस्मिन्कर्मण्य
न्यतरस्य रूपोदाहरणम् यथा देवदत्तोहग्रामंगच्छतुयज्ञदत्तोहगाः पालयतु एवाव
धारणे २२ द्वयोराख्यातयोरवधारणेर्थेवर्तमानयोः पूर्वमाख्यातंप्रकृत्याभवति एव

प्रा· शा

२४२

142

शब्देनचेदस्मानयोर्योगोभवति अवधारणंनामद्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्चकर्त्रोरेकस्मिन्कर्मणा
यकः कर्तारित्रिये यथा देवदत्तएवंग्रामंगच्छतु यत्तदत्तएवभुक्तम् उपपदा प्रयोगेपि
२३ चवाहएव· एतानिचअमूनीतियान्युपपदान्युक्तान्याख्यातस्यविकारकारणा
नितेषामर्थोयदिकथंचिदवगम्यते तदातेषामनुच्चारणेप्याख्यातंविक्रियते य
था सर्वंभवथपवित्रंभवथ अत्रचशाद्बोलतः उत्यंभूतानिच्चहास्यदाहरणा
निद्रष्टव्यानि तथाचोक्तम् उपसर्गोन्यरोयस्त्वपदादिर्नोपदिश्यते उच्चस्यानाश्रि
तोयत्रगुरुस्तत्रैवकारयेदिति १ परापापावअतिपर्यन्त्वव्यत्यप्याङ· प्रसन्नि
र्दुरहत्रिविरस्वभि २४ परा· उप· अप· अव· प्रति· परि· अनु· अपि· अधि· आङ्

उ प्रसम्. नि. वि. सु. अभि एतेविंशतिरुपसर्गाः प्रकृतिस्वराभवन्ति अस्यचोत्सर्गस्य
उपसर्गेष्वित्यादिकः पुरस्तादपवादोद्रष्टव्यः प्रकृतिस्वरस्यव्याकरणेपरिपठितोऽत्रग
ह्यते निपाताआद्युदात्ताउपसर्गाश्चाभिवर्जमिति तथाचोक्तम् विंशतिरुपसर्गा
णामुदात्तापकाद्यराणव आद्युदात्तादर्शितेषामन्तोदात्तस्वमीत्ययम् १ द्विस्पर्शाम् २५
द्वौस्पर्शौयस्मिन्पदेतद्विस्पर्शपदम् उक्ततेइतिसूत्रशेषः अधिकारसूत्रमेतत्त्वेनवि
तास्मध्रकयात्रमभित्यस्मतिकाद्दरात्र६ समाववर्त्तिंहि हृदिरराध्यास्वदे स्वदवुदनक्रन्निष
णसिन्त्रात्रसन्नाश्च २६ वेन. विता. अस्मध्रक मात्रम् अभितम् मतिका आद्दुम्दा
त्रम्. दात्रम्. समाववर्ति. ऋहिः हृहिः अराध्ये! अदेः स्वद. बुद. नक्रम् निषम्. सि

त्र· अत्र· सत्र· पनेष्वपदेष्वद्धिः स्पर्शो भवति वेत्त· यथा प्रतित्वापर्वणीवेत्त द्वौनका
प्रा· रौ संयोगः वित्ता· यथा वित्वागान्तुमितन्ते द्वौ त्तकारौ वकारश्च संयोगः अस्महाक यथा
शा· अस्मद्भवाहूये द्वौ दकारौ रेफयकारौ च संयोगः पात्रम यथा आसत्वापात्रम द्वौ तका
रौ रेफश्च संयोगः अभित्यम· यथा अभित्यन्देवम द्वौ तकारौ यकारश्च संयोगः मृत्ति
१४३ का यथा मृत्तिका च मे द्वौ तकारौ संयोगः आह्वम· यथा मिआदेवेभिराह्वम्० द्वौ दका
143 रौ यकारः वकारौ च संयोगः दात्रम· यथा सोमस्य दात्रम द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः स
मावर्ति· यथा समामवर्ती पृथिवी रेफौ द्वौ तकारश्च संयोगः अद्धिः· यथा सत्रस्य
अद्धिः दकारधकारौ संयोगः ह्रद्धिः यथा ह्रद्धिश्च मे दकारधकारौ संयोगः अराद्धे· यथा अरा

आपदित्यिभ्यः पत्निम्‌ द्वौदकारौयकारश्चसंयोगः अर्द्धः यथा परार्द्धश्चैतामे रेफोद
कारयकारौवसंयोगः अर्द्धः यथा अर्द्धबालश्चदकारयकारौसंयोगः बुद्धः यथा प्र
बुद्धायस्वाहा दकारयकारौसंयोगः नक्रम्‌ यथा मधुनक्रम्‌ द्वौककारौनका
रश्चसंयोगः निघस्मः यथा निघ्नणायस्वाहा द्वौणकारौसंयोगः स्त्रित्त्रः यथा
स्त्रित्त्रःस्नातोमलादिव द्वौनकारौसंयोगः अत्र यथा अत्रपतेत्त्रस्य द्वौनकारौसं
योगः सत्त्रः यथा सत्त्राःसियः द्वौनकारौसंयोगः स्वरात्संयोगादिरित्येतस्य
सूत्रस्यप्रायसोपवादभूतंसूत्रमेतत्‌ नतहविशिस्तनयेभ्यस्त्वेकम्‌ २० न॰ तृ॰
वि॰ शि॰ स॰ न॰ य एतेभ्यः परश्चिशद्धोनद्विरुच्यतेयकमेवव्यञ्जनंभवति न॰ य

था हत्त्रस्ययोनिः हृ॰ यथा हृत्त्वंवर्द्धमानम् चि॰ यथा चित्त्रन्देवानाम् श्वि॰ यथ
प्रा॰ शा॰ था श्वित्रमादित्यानाम् सयथा सत्त्रस्य ऋद्धिः न॰ यथा नत्त्रगच्छ य॰ यथा यत्त्र
सर्वेपरेनाः स्वरात्संयोगादिरित्यस्यायमपवादः ईश्मायवाभ्रीनसोद्वस्वरात्स्वेत
२४४ २८ ईश्माय॰ वाभ्रीनस॰ उद॰ यत्नेस्पर्शाः संयोगादयोपिनद्विरुच्यन्ते वरद्व
स्यवचनाश्चेद्भवन्ति ईश्माय॰ यथा नमोवीश्माय यकाररेफोयकारस्वसंयोगः
155 वाभ्रीनस॰ यथा वाभ्रीनसस्तेन रेफयकाररेफाः संयोगः उद्द॰ यथा॰ उद्द्रोमा
साम् दकाररेफोसंयोगः चरद्व्यवचनाइतिकिम् समुद्रायशिशुमारान् स्व
त्रसमुद्रश्शाहेनपार्थिवः समुद्रारुच्यते उपाप्मिनउतमभनमुद्रभानीत्यायोमी

त्यितायेतित्रीणि २९ उपोत्यितः उत्तम्भनम् उत्तभाना उत्यायुः उत्थितायः य
नेष्वपदेष्वस्यशीर्ष्याणित्रीणिव्यञ्जनानिलुप्यन्ते यथा उत्थितः द्वौतकारौथका
रस्य संयोगः उत्तभम् यथा वरुणस्योत्तम्भनम् त्रयस्तकाराः संयोगः उत्तं
भान यथा दिवउत्तभान त्रयस्तकाराः संयोगः उत्थायः यथा उत्थायबृह
ती द्वौतकारौथकारस्य संयोगः उत्थितायथा उत्थितायस्वाहा द्वौतकारौथ
वारस्य संयोगः वर्हिरङ्गाम्भद्रेणपङ्क्तःम्पद्भिः समद्भिः परिहृद्भिः पाङ्क्तानितिद्वावक्र
नास्मिकौष्टवर्गावारयन्तीवर्जमिति ३० वर्हिरङ्गाम् भद्रेणपङ्क्तम्ः पद्भिः समद्भिः

परिहृद्भिः पाङ्क्तान् एवंजातीयेषुपदेषुस्पर्शान्तस्थौष्मावन्तनासिक्यौङ्कारोभवतः। आ
प्रा॰ रपत्नीवर्जयित्वा बर्हिरङ्क्ताम्। यथा सम्बर्हिरङ्क्ताम् भद्रेणष्टङ्क्तम् यथा सन्नाभद्रेण
शा॰ ष्टङ्क्तम् पङ्क्तिः। यथा पङ्क्तिः पृथन्दः सामिद्धिः यथा पयसामङ्क्तिः परिहृद्भिः य
२८५ था परिहृद्भिः हरसा पाङ्क्तान् यथा अन्तरित्तायपाङ्क्तः न आरपत्नीवर्जमितिकिम्
ऋतस्यसामन्त्सरमापत्नी हृदेहृद्भिः २१ हृदहृद्भिरित्युक्तार्थम् इत्यानन्दपुरवा
145 स्तव्यवज्रटसुतोवटकृतौप्रातिशाख्यभाष्येष्टाध्यायः ८ अथावसानानि १ अथ
शाखोपिकारार्थः पदावसानान्यधिकृतानिवेदितव्यानि पदान्तस्यैकरणस्यादे

श्रयः सेधिः सउच्यत इतियावत् कण्ठ्यं स्वरमेकाङ्गीयाल्लन्तवर्जम् २ कण्ठ्यम
कारस्वरमेकारेण गृह्णीयात् अन्तमकारं वर्जयित्वा अकाराद्ध्रस्वाद्दीर्घश्चैकारेण परि
गृहीतव्य इत्यर्थः यज्ञानाम्यज्ञ यज्ञेतियज्ञ इ विपणस्य हि पत्न्या विपत्न्यदेतिहि·प
त्नया अन्तवर्जमितिकिम् विवेशाउपइतिविवेशा ३ इवर्णमीकारेण परिगृह्णीया
त् यथा पस्न्यहि पाहीतिपाहि सूनृतावती सूनृतावतीति सूनृता· वती उव
र्णं वकारेण ४ उवर्णं वकारेण परिगृह्णीयात् यथा तवद्युम्नान्युत्तमानि सन्तु सन्त्विति
सन्तु ओकारश्च ५ ओकारं च वकारेण परिगृह्णीत यथा· अभि विश्वान्यसो असावि
त्यसौ ह्रस्वकण्ठ्यपर्यं विसर्जनीयान्तमरेफितं विहस्या ६ विसर्जनीयान्तं पदं ह्रस्वाकारे

पपरिफितं यत्र नभनि नत्र विहृत्या परिग्रहणीयान् यथा होतायजिष्ठाग्रह्वरेष्ठीऽसः ई

प्रा॰ ऽपहृतीऽसः उऽहूयः सूहूयइत्यहूयः श्रशिफितमिति किम् सतस्वयोनिमसतस्वविवः

शा॰ दीर्घकएठौपर्यविसर्जनीयान्नमेकारान्नमेकारान्तैल्लुतं प्रग्रह्यस्व ७ दीर्घोकारो पर्यवि

२४६ सर्जनीयान्नंयत्पदं द्विहृत्यापरिग्रहणीयान् [illegible]न्नमेकारान्नल्लुतं प्रहृह्यम् एतानि पदा

निचविहृत्यापरिग्रह्णीयान् दीर्घकएठौपर्यविसर्जनीयान्नम्॰ यथा यतोजातोग्ररोच

146 थाइत्परोचथाः एकारान्नम्॰ यथा वोचेमाग्नये सूग्नयइत्यग्नये एकारान्नम् यथा उमा

रायसः सहसादयध्यै मादयध्याइति मादयध्यै ल्लुतम्॰ यथा भुवनमाविवेशा उविवे

शाउइति विवेशाउ प्रग्रह्यम्॰ यथा स्वन्यान्यावत्सम्.यथापयेति यापयेतेइति यापयेतैग्रा

कारान्तमेके ८ औकारान्तं च पदमेकआचार्याअतिगृह्णापरिगृह्णन्ति यथा अभिष्विन्वाम्यसौ
असाश्नुयसौ यकश्निकिम् असावित्यसौ भावुपधन्नविरिहिसर्जनीयान्तामिरेफेण ९
अकण्ठो भावीत्युक्तम् भावुपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्रेफेण परिगृह्णीयात् रि
हिसर्जनीयान्तानि च यानि पदानि तान्यपि रेफेण परिगृह्णीयात् भावुपधं विसर्जनीया
न्तम् यथा अग्निमीडे पूर्वेचिन्निन्नमोभिः नमोभिरितिनमःभिः रिहिसर्जनीयान्तम् य
था सनस्त्वयोनिमसनस्त्वद्विवःवरितिवः प्रथमान्तं तृतीयेन १० प्रथमाः कचटतपाः
तृतीया गजडदबाः प्रथमान्तं पदं तृतीयेन परिगृह्णीयात् यथा विश्वादेवांश्छिस
मम्मण्यसत् उत्तमान्तमुत्तमेनेति ११ उत्तमान्तं पदमुत्तमेनैव परिगृह्णीयात् यथा वर्ती

रुद्रान्त्यपाद्यम् त्र्यपाद्यमिति त्र्यपाद्यम् ह्वहं ह्वद्धिः १२ ह्वहं ह्वद्धिरित्युक्तार्थम् इत्यानन्दपुर
प्रा॰ शा॰ वास्तव्यवज्रटसूनोरुव्वटस्य कृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ७ अथातो वर्णसमाम्नायं
व्याख्यास्यामः १ अथातः शब्दादुक्तार्थौ वर्णानां समाम्नाये पठ्यन्ते स तथोक्तस्तं व्याख्या
१४८ स्याम इति प्रतिज्ञा समाधानार्थम् तत्र प्रथमं स्वराः २ व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः तद्यथा अ इ
ति आ इति आ३ इति ऽआ३ इति इ इति ई इति ई३ इति उ इति ऊ इति ऋ इति ॠ इति ॠ३ इति ऌ इ
147 ति ऌ३ इति ई अथ सन्ध्यक्षराणि ४ व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः तद्यथा ए इति ए३ इति ऐ
ऐ इति ऐ३ इति ओ इति ओ३ इति औ इति औ३ इति ५ इति स्वराः ६ व्याख्याता इति सूत्रशेषः अ
थ व्यञ्जनानि ७ व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः तद्यथा कि ति खि नि गि ति घि ति ङि ति ८ इति क

३

वर्गः ९ चिति छिति जिति झिति ञिति १० इति चवर्गः ११ टिति ठिति डिति ढिति णि-
ति १२ इति टवर्गः १३ तिति थिति दिति धिति निति १४ इति तवर्गः १५ पिति फिति
बिति भिति मिति १६ इति पवर्गः १७ इति स्पर्शाः १८ व्याख्याता इति सूत्रशेषः अथान्तस्थाः
१९ व्याख्यायन्त इति शेषः तद्यथा यिति रिति लिति विति २० अथोष्माणः २१ व्याख्याय-
न्त इति सूत्रशेषः तद्यथा शिति षिति सिति हिति २२ यथायोगवाहाः २३ व्याख्यायन्त
इति सूत्रशेषः तद्यथा अः इति विसर्जनीयः २४ स्वरपूर्वं विसर्जनीयं दर्शयति तथा ᳵ
क इति जिह्वामूलीयः २५ ककारोत्तरं जिह्वामूलीयं दर्शयति तथा ᳶ प इत्युपध्मानीयः २६
इति पकारोत्तरमुपध्मानीयं दर्शयति अं इत्यनुस्वारः २७ इति स्वरपूर्वमनुस्वारं दर्शयति

तथा ॐ इति नासिकाः ३८ इति नासिकां दर्शयति तथा ॐ खुं गुं घुं इति यमाः ३९ इति
प्रा॰ यमान् दर्शयति एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मा वाचः यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमे
ग्रा॰ त्र प्रयुज्यते ४१ एते पञ्चषष्टिवर्णाः समस्तापवर्गयीलक्षणो ब्रह्मराशिः एतत्र
१४८ व च कदाचिदानष्टस्त्वावस्थिता सन्तः ऋग्यजुः सामाख्या भवतीत्यर्थः लौकिक्या
अपि वाचोयमेवात्मा एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोक इत्यादि शुचिना
४२ एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके वेदे च परिज्ञाताः यत्किंचिद्वाङ्मयं लोक इत्यादिना लोके
148 लौकिके इति यतदेशकालाः प्रयुज्यमाना दृष्टाः श्रुतो वेदे तन्नियमार्थं स्वाध्यायविधिः क्रिय
ते शुचिना स्नानाचमनादि शौचयुक्तेन ब्रह्मचर्यं चरता त्रैवर्णिकेन स्वाध्यायोऽध्येतव्यः २

ऋचोदेशे ४२ अनयश्चानेदेशे स्वाध्यायोऽध्येतव्यः तथाचोक्तम् द्वावेव वर्ज्ये येन्नित्यमनध्या
यौ प्रयत्नतः स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः स्पन्दयति तयोरसंव॒ञ्छ्रा
व॒ञ्छ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ४४ स्पन्दयति तावदयो यथा नस्रुएवं ति तथा स्वाध्यायोऽध्येत
व्यः ज्ञानम् ४५ एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वाऽथ पुनर्वेदस्याग्रस्थतोऽर्थं तस्य परिज्ञाने तत्फ
लं चाह ज्ञानमित्यादिना वेदस्याग्रतोऽर्थं तस्य परिज्ञानं कर्तव्यम् पौरुष्यम् ४६ पुरुष
आत्मा तत्साधकं पौरुष्यम् मुक्तिप्रदमित्यर्थः स्वर्ग्यम् ४७ स्वर्गसाधकमित्यर्थः यशस्य
म् ४८ यशः कीर्तिस्तस्याः साधकमित्यर्थः आयुष्यम् ४९ आयुषो वर्धनम् यदेतस्या
र्थपरिज्ञानं तन्मुक्तिसाधकं भवति स्वर्गसाधकं वा यत्तु प्रकृतिप्रत्ययादिपरिज्ञानम् त

त्मार्गयशस्त्राप्नुयोम्नायतमित्यर्थेविभागोद्दृष्टयोरर्थज्ञानस्य अथापिभवति ५० अयमेव
प्रा॰ वार्थः प्रकृतोपिज्ञोकोभवति वेदस्याध्ययनाद्धर्मः सम्प्रदानात्तथाश्रुते वर्णशोत्वर
शा॰ शोज्ञानाद्विभक्तिपदशोपिवा ५१ वेदस्यपाठमात्रज्ञानाद्धर्मोभवति तथाशिष्येभ्यःस
२४५ प्रदानात् तथाश्रवणात् तथावर्णपरिज्ञानात् तथास्वरपरिज्ञानात् धर्मोभवतीत्ये
तदेवानुवर्तते त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराःशब्दार्थचिन्तकैः द्वाचत्वारिंशद्व्यञ्जनान्येतावा
149 न्वर्णसंग्रहः ५२ शब्दस्वरूपचिन्तकैः त्रयोविंशतिः स्वराउक्ताः द्वाचत्वारिंशद्व्यञ्जना
निकादीनि एतावान्वर्णसंघातः तस्मिन्नलृजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्यानस
न्निमाध्यन्दिनानाम्लृकारोदीर्घः प्लुताश्चोक्तवर्जम ५३ अयमस्तेनैनश्लोकेनवर्णानुत्काश्च

पुनायेमाध्यन्दिनानां नेष्यन्ते तान्वर्णान्निराकर्तुमाह नस्मिन्नुक्ते इत्यादि लकारल्हका
रौ टवर्गीयौ योऽङ्कार ळ्हकारौ तन्त्रकृतिकौ जिह्वामूलीयश्चोपध्मानीयश्च नासिक
श्चयते वर्णा न सन्ति माध्यंदिनानाम् किमेतावन्त एवमेत्याह लकारो दीर्घश्च लर
जीउञ्चाचीउ नित्येवमादयो ये परिपठितास्तान्वर्जयित्वा स्तताश्च न सन्ति माध्यन्दिनाना
नाम् वर्णदेवताः ५४ प्रकृतानां वर्णानां देवताः वक्ष्यतीति सूत्रशेषः आग्नेयाः
कण्ठ्याः ५५ कण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति नैर्ऋता जिह्वामूलीयाः ५६ जि
ह्वामूलस्थाना निर्ऋतिदेवत्या भवन्ति सौम्यास्तालव्याः ५७ तालुस्थाना वर्णाः सोमदे
वत्या भवंति रौद्रा दन्त्याः ५८ दन्तस्थाना वर्णा रुद्रदेवत्या भवन्ति ओष्ठ्या आश्विनाः

प्रा॰ ७९ ओष्ठस्थाना वर्णा अश्विदेवत्या भवन्ति वायव्या मूर्धन्याः ८० मूर्धस्थाना वर्णा वायुदेव
शा॰ त्या भवन्ति शेषा वैश्वदेवाः ८१ एतानि स्थानानि विहाय ये त्वस्थानजन्मानो वर्णास्ते
विश्वेदेवदेवत्या भवन्ति तत्समुदायोऽक्षरम् ८२ तेषां वर्णानामेकीभावलक्षणः स
२५० मुदायोऽक्षरं भवति तद्यथा कखगघङ इत्यादि पर्णा वा ८३ वर्णसमुदायो वाऽक्ष
रं वर्णो वाक्षराणि भवन्ति तद्यथा अआइई इत्येवमादि वर्णसमुदायो वाक्षरं भवति क
150 खगघङ इत्यादि व्यवस्थितविभाषा चेयम् स्वरः केवलोऽप्यक्षरं भवति व्यञ्जनेन तु स्वरसंहि
तमेवाक्षरं भवति तथा च प्रतिपादितम् स्वरोऽक्षरं सहाद्यैर्व्यञ्जनैरुत्तरैश्चावसि
तैरिति तद्यथा इषे ऊर्जे वाजः अक्षरसमुदायः पदम् ८४ अक्षराणां सङ्कलन

णानांसमुदायः पदं भवति यथा इषे· त्वा· ऊर्जे· त्वा अक्षरं वा ९५ अक्षरं वा पदं
भवति यथा आ· याहि· इन्द्र पउविद्याया ॐ रता: तच्चतुर्धा ९६ तदेतत्पदं चतुर्धाभि
धत इति सूत्रशेषः नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ९७ नाम आख्यातमुपसर्गः निपात इति
चतुर्विधं पदं भवति नाम भवति· यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्येवमादि आख्यातं भवति यथा प·
चति पठति· गच्छति· ध्यायतीत्येवमादि उपसर्गं भवति यथा प्र· परा· अभि इत्येवमादि
निपातपदं भवति यथा वा· चकमित्यादि नामाख्यातोपसर्गनिपाता इति बहुवचनेन पदच
तुष्टयापेक्षम् तत्र प्रतियोविशेषः ९८ तत्र पदचतुष्टये प्रतियो विशेषः स प्रतिपाद्यते
वक्ष्यमाणसूत्रेणेति वाक्यशेषः क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्सत्वाभिधाय

केनामनिपातः पादपूरणः ९६ अव्ययस्ययापदचतुष्टयस्यलक्षणं कर्तुमाह क्रिया

प्रा॰ कालाः कर्ता संख्या उपसर्गविशेषइत्याख्यातार्थाः तत्रक्रियैवप्रधाना उपसर्गस्तुक्रि

शा॰ यायाएवविशेषंकरोति यथापचति पाचकः प्रतीयते पुनः पचतोऽमुक्तेस्त्रादिकर्म

१५१ प्रतीयते एवंगच्छत्यादिष्वपिद्रष्टव्यम् सत्वं॰ धातुः कारकविभक्तिरेनामार्थाः न

151 त्रसत्वमेवविशेषतोऽभिधीयते निपातस्त्वर्थासंभवेपादपूरणेभवति चतुर्दशनिपाता

येनुदातास्तेऽपिसंधिताः निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गेणचतत्पये १० एवंनामाख्यातो

पसर्गनिपातानामर्थभेदंव्याख्यायअधुनास्वरसंस्कारावपितत्रैवप्रतिपादयति चतुर्दशनि

पातायेनुदातास्तेऽपिसंधिताः अयस्तान्तेऽपिताएववाचकमन्दिनासूत्रेण निपातौ २

तद्ग्रहणमुपलक्षणार्थम् नाम्नोपि स्वरः सूत्रेण विहितस्य वनो नौ मेमदर्थं इत्यादिना
यत्तु पदचतुष्टयेन आख्यातमुक्तं तन्निरुह्यते स्वरतदात्वे भवति उपसर्गादि परभूतम्
उपसर्गो विशेषकृत् सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरण इत्येतत्सामान्यसूर
वीमंगीकृत्यैतदुक्तम् निरुह्यते स्वस्त्याख्यातउपसर्गाणां चतुष्टयस्येति खलुप्रा
हुउपलक्षणार्थः उपसर्गाणामपि तत्र स्वरो विधीयत इति यत्तदुक्तं भवति पदयत्ता
नया प्रतिज्ञातस्वरसंस्कारयोस्तु न दाहितनियम इति न दिस्य प्रतिपादितम् अतः कृत्स्नमि
दं शास्त्रमिति कृत्वा श्रावनितमं शिष्यैः अथ गोत्राणि १ एवं पदचतुष्टयस्य गोत्राणि
वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवन्नाम भाष्यते वासिष्ठउपसर्गस्त्विति

प्रा॰
शा॰
१५२
152

पातः काश्यपः स्मृतः २२ भरद्वाजगोत्रवाख्यातम् तथा भृगुणा दृष्टं नाम भृगुगोत्रं
वा तथा वसिष्ठेनोपसर्गो दृष्टो वा वसिष्ठगोत्रो वा तथा कश्यपेन निपातो दृष्टो वा कश्यप
गोत्रो वा अथ पददेवताश्च २३ अथ पददेवता वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः सर्वं तु सौम्यमाख्यात
नामवायव्यमिष्यति आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः। २४ सर्वमाख्यातं सौम्यदे
वत्यम् सर्वं नाम वायुदेवत्यम् अग्निदेवत्या उपसर्गाः निपाता वरुणदेवत्याः अथ वर्ण
देवताः इत्यादि उपासनार्थमुक्तम् एवं ह्युपासिताः सन्तः अध्यात्मिकस्यापि पुरुषस्य फल
प्रदा भवन्ति यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो दैवतेन मन्त्रेण याजयति अध्यापयति वा स्थाणुं
र्च्छति गर्तं वा प्रतिपद्यत इति एवमादिना दोषेण संबध्यते हृतकल्पा इत्येवमादिभि

१२

रोः सव्यञ्जनयव इत्याहस्वरसंस्कारप्रतिष्ठापयित्वा भगवान्कात्यायनः एवंस्वरसंस्कारयोः
प्रतिष्ठापयित्वा भगवान्कात्यायन इदं शास्त्रमाह हृद्द्हृदिः ७५ हृद्देहृद्धिरितिव्याख्या
नार्थाम् इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनोवटकृतौ प्रातिशाख्यभाष्येष्टमोऽध्यायः ८ समा
प्तोऽयं ग्रन्थः मनीरामसेवन शुभम् ॥ ॥ ॥

२५३

153